تحفۂ لطیف

Marfat.com

8299

تحفهٔ لطيف

محڪمه اطلاعات - مغربي پاڪستان

ڪراچي.

پاڪ سنڌي شعر شاهه عبداللطيف
رحمة الله عليه جا

شروع بسم الله الرحمن الرحيم سين

جيت پريو پيهي جي جن جا لاڏيا
آڏيا آدي کي تو نيو راهه ۾ مان ڪن

جيت پريو نيو هجو لڳ جاني لڳ اس
ترياني ڪس آهي ڪر بکري

جيت پريو نيو هجو ڪياني راحت
پاڙيا ڏيڊ بواه ساجن لڳ صحبت
سٺي مصيبت آهي انهي جا مجي

تحفۂ لطيف

ذخیرہ محمد اقبال مجددی

مرتبہ

اسماعيل خواجہ

محڪمہ اطلاعات - مغربي پاڪستان

ڪراچي.

Marfat.com

137015

Marfat.com

فهرست مضامين

حصهءِ نثر

١. عرض حال	اسماعيل خواجه	الف-
٢. شاهه جو عالمي شاعرن ۾ مقام	علامه آءِ-آءِ- قاضي	١-
٣. شاهه جي عام مقبوليت جا ڪي اسباب	ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ	٨-
٤. ڀٽ ڌڻيءَ جو ڀاري ڀيد	علي نواز جتوئي	١٥-
٥. شاهه ۽ ابن فارض	غلام مصطفيٰ قاسمي	٢٧-
٦. شاهه صاحب جا قصا	محبوب علي چنه	٣٩-
٧. شاهه جون ٽيون	محمد عرس سمون	٥٠-
٨. شاهه جو تغزل	علي محمد مجروح	٥٩-
٩. شاهه جي سنڌي	پيرو مل آڏواڻي	٦٦-
١٠. شاهه جو ڪوهستان	عبدالعزيز جوکيو	٧٧-
١١. پاڪيزه ڪلام	محمد خان غني	٨٣-
١٢. شاهه موحد ۽ سندس فلسفهءَ توحيد	شفيع احمد علوي	٩٠-
١٣. ڀٽائي صاحب جون ٻه چار دلچسپ ڳالهيون	عبدالڪريم چشتي	١٠٠-
١٤. شاهه جو سارنگ ۽ اسلامي فتوحات	رشيد احمد لاشاري	١٠٦-
١٥. شاهه جو ڀنڀور	مولائي رحيمداد	١١٦-

Marfat.com

حصه نظم

١.	ذڪر لطيف	محمد واصل ٺٽوي	-١٢٧
٢.	مرشد ڀٽائي	مير عبدالحسين خان سانگي	-١٢٩
٣.	رومي ء سنڌ	مير حسن علي خان	-١٣١
٤.	سخي شاهه عبداللطيف	آخوند محمد بچل	-١٣٣
٥.	سنڌ جي شاعرن جو سرتاج	غلام احمد نظامي	-١٣٩
٦.	لطفن ڀريون لاتيون	رشيد احمد لاشاري	-١٤١
٧.	نذر عقيدت شاهه ڀٽائي	عبدالله خواب	-١٤٣
٨.	مرد قلندر	ميرزا گل حسن ”احسن“	-١٤٥
٩.	لطيفي بهار	الله بخش سرشار	-١٤٧
١٠.	شاهه جي مدح ۾ مخمس	محمد خان غني	-١٤٨
١١.	سهڻو لطيف	علي محمد مجروح	-١٥١
١٢.	ڀٽ ڌڻي	پرسرام ضيا	-١٥٣
١٣.	اي شاهه ڀٽائي	حافظ محمد احسن	-١٥٥

بسم اللہ الرحمن الرحیم من محمد عبد اللہ ورسولہ الی المقوقس عظیم القبط سلام علی من اتبع

بسم اللہ الرحمن الرحیم ۔ خدا کے بندے اور اس کے رسول محمد کی جانب سے مقوقس بادشاہ قبط کی طرف سلام ہو اس پر جو ہدایت کی

الهدی اما بعد فانی ادعوک بدعایة الاسلام اسلم تسلم یؤتک اللہ اجرک مرتین فان تولیت

پیروی کرے۔ اما بعد میں تجھ کو دعوت اسلام دیتا ہوں اسلام لے آ سلامت رہیگا اور خدا تعالیٰ تجھے دوہرا ثواب دیگا اور اگر اسلام لانا منظور نہ ہو تو

فعلیک اثم القبط یا اهل الکتاب تعالوا الی کلمة سواء بیننا وبینکم الا نعبد الا اللہ ولا

تمام قبط کا گناہ تیری گردن پر ہوگا۔ اے اہل کتاب آؤ اس بات کی طرف جو ہم تم میں برابر مشترک ہے وہ یہ کہ سوائے خدا کے کسی کی عبادت نہ کریں اور

نشرک به شیئا ولا یتخذ بعضنا بعضا اربابا من دون اللہ فان تولوا فقولوا اشهدوا بانا مسلمون

اس کے ساتھ کسی کو شریک نہ کریں اور ہم میں سے ایک دوسرے کو خدا کے سوا رب نہ بنائے پس اگر وہ اہل کتاب نہ مانیں تو کہہ دو کہ گواہ رہو ہم تو مسلمان ہیں۔

۔۔۔ استادہ ہو کر سر آنکھوں پہ ہدیہ قبول فرما کر تبرکاتِ نبوی میں شامل کیا۔ کسی

حاتم نے با ایں خیال کہ اس تبرک بابرکت سے کوئی محروم نہ رہے۔ اور ہر شخص کے پاس اپنے

پیچے رسولِ کریم صلعم کی یادگار ہو۔ زر کثیر صرف کر کے فوٹو مطابق اصل مصر کا مع دھبّہ وغیرہ

صوفی محمد انور دیوانہ بابو محلہ مکان نمبر ۲ غنی روڈ سنت نگر لاہور

دُعا ذریعۂ نجات

حضرت انسؓ سے روایت ہے حدیث قدسی میں اللہ تعالیٰ نے فرمایا، اے انسان جب تک تو مجھ سے بخشش طلب کرتا رہیگا میں تیرے گناہوں کو بخشتا رہوں گا۔ اے اِنسان اگر تیرے گناہ آسمان کی وسعت سے بھی زیادہ ہوں اور پھر بھی تو مجھ سے بخشش کی دُعا مانگے تو میں تیرے گناہوں کو بخش دوں گا۔

اے اِنسان اگر تیرے گناہ زمین کی حدود سے بھی زیادہ ہوں اور تو بخشش کی بھیک مانگنے کے لئے میرے در پر سجدہ ریز ہو تو میں تیرے گناہوں سے زیادہ وسیع مغفرت کے ساتھ تجھے نوازونگا۔ اور مجھے اس پر کوئی گرانی نہ ہوگی۔ (ترمذی، احمد، دارمی)

رضاء خدا کے لئے کسی سے ملنا موجب بخشش ہے

حضرت براء بن حازب رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ حضور صلی اللہ علیہ وسلم نے ارشاد فرمایا کہ جب دو مسلمان (اللہ کی رضا کے لئے) ملتے ہیں اور مصافحہ کرتے ہیں۔ تو جُدا ہونے سے پہلے بخشش دیے جاتے ہیں۔ مشکوٰۃ شریف

رب العزت اپنے پیارے حبیبؐ کے صدقے مجھے سلام کی خدمت کرنیکی توفیق عطا فرمائے۔ میرے والدین و احباء اقرباء کے حق میں دعائے مغفرت۔ فرمائیں آمین

بسم الله الرحمن الرحيم

مائي مليءَ نعمت واري قلمي نسخي، شاهه جي رسالي جي
پهرين صفحي جو عڪس. هيءُ نسخو ۲۸ جمادي الثاني ۱۲۷۰
هجري ڌاري مڪمل ٿيو.

Marfat.com

عرض حال

مهراڻ جي ماٿريءَ جي تاريخي عظمت ڪنهن وڏيڪ تعارف جي محتاج نہ آهي. دنيا جي قديم عراقي ۽ مصري تهذيبن سان سنڌو ديس جي سڀيتا ئي سينو ساهي سگهي ٿي، جنهن جي ثبوت لاءِ موئن جي دڙي ۽ ٽئڪسيلا جا کوٽايل کنڊر ئي بس آهن. برصغير ۾ اهو ئي سهڻو ساڀيہ آهي، جتي اسلام جي امن ۽ سلامتيءَ جو سنيهو پهرين پهتو. هن اعليٰ ۽ اتم نعمت کي هتان جي سياڻن سيني ۾ سانڍيو، پوءِ تہ ابو عطا سنڌي ۽ شيخ ابراهيم ديبلي وغيره جهڙا اهي عالمي شاعر، اديب، محدث ۽ فقيہ پيدا ٿيا جن جي فيض جي ڪرڻن سڄي دنيا کي سوجهرو پهچايو، اهو سنهري سلسلو هلندو رهيو.

ٻارهين صدي هجريءَ ۾ هن ماڳ جا ڪي وڏيڪ ڀاڳ

ڪليا . هڪ پاسي ابوالحسن ڪبير محدث، شيخ محمد حيات، مخدوم محمد معين ۽ مخدوم محمد هاشم جهڙا ڪيئي محدث ۽ فقيهه پيدا ٿيا ته ٻئي طرف شاهه عنايت شهيد، شاهه عبداللطيف ۽ سچل سرمست جهڙا شاعر، اولياء ۽ اڪابر پيدا ٿيا جن پنهنجي دلاويز نغمن سان عوام توڙي خواص ۾ نئون روح ڦوڪيو. اها ذاتڻ جي ذات چڱيءَ جو جيڪا مقبوليت شاعرن جي شاهه لاکيڻي لطيف جي ڪلام کي حاصل ٿي سا ٻين کي نه ٿي. اڄ شاهه نه رڳو مقامي شاعر آهي پر عالمي شخصيت آهي جنهن جي ڪلام جي هاڪ ملڪان ملڪ پهچي پنهنجي سڳند ۽ سرهاڻ سان اديبن ۽ عالمن جي دماغن کي معطر ڪري رهي آهي.

انهيءَ اعليٰ شخصيت جي ياد ۾ ٢٠٦ سالگرهه تي، مغربي پاڪستان ڊائريڪٽوريٽ آف انفارميشن طرفان اسين هيءُ حقير علمي تحفو پيش ڪريون ٿا، جا ڳالهه اسان لاءِ فخر جو باعث آهي.

هن محڪمه طرفان اڳ به ”نذر لطيف ۽ ياد لطيف“ تحفا شايع ٿيا هئا، جن کي اسان جي اديبن ۽ عالمن نهايت پسند فرمايو هو. هن ڀيري به حسب دستور وڏن اديبن ۽ عالمن کان شاهه جي فلسفي، ڪلام ۽ شخصيت تي جديد علمي مقالا ۽ اشعار حاصل ڪري آڏو رکجن ٿا ۽ اها ٿي آس آهي ته هيءُ ادبي تحفو اڳي کان به اڳرو ٿيندو.

آخر ۾ اسين انهن سڀني اديبن ۽ عالمن خاص ڪري علامه آءِ - آءِ قاضي، ڊاڪٽر نبي بخش بلــوچ، محـــترم

رحيمداد شيدائي ۽ محترم الله بخش عقيلي سرشار جو شڪريو ادا ڪريون ٿا جن اسان جي هن علمي ۽ ادبي خدمت ۾ قلمي تعاون فرمايو آهي.

محبت پائي من ۾، رنڊا روڙيا جن،
تن جو صرافن، اڻ توريو اگھائيو.
(شاهه)

اسماعيل ايس خواجه

ڊائريڪٽر آف انفرميشن، مغربي پاڪستان
ڪراچي.

Marfat.com

Marfat.com

علامہ آءِ - آءِ قاضي

شاهہ جو عالمي شاعرن ۾ مقام

اسانجو موجوده دور "بين الاقواميت" تي نازان آهي حالانڪ انهيءَ نظريہ جو بنياد ديني خواه قانوني طوراج کان تقريباً چوڏهن سؤ سال اڳي رکيو ويو. پر انهيءَ هوندي بہ اسين مسلمان اج بہ دل و جان سان پڪا "قوم پرست" آهيون. عجب تہ اهو آهي جو خود دين قرآن کي بہ "قومي نظريہ" ۾ تبديل ڪيو ويو آهي جنهن جو لازمي نتيجو اهو نڪتو آهي جو هر معاملہ ۾ "منهنجو" ۽ "تنهنجو" خيال ڪارفرما آهي ۽ انهي ڪري هرڪوئي "پنهنجي" شاعرن تي فخر ڪري ٿو. اهڙي خيال ۾ ڪو بہ حرج ڪونهي بشرطيڪ ڪو صاحب محض "پنهنجي" کي چمڪائڻ خاطر ٻئي جي گهٽتائي نہ ڪري. درحقيقت صحيح ذوق حسن مفقود آهي ۽ انهي ڪري ئي حسن کي انهي لاءِ نٿو ساراهيو وڃي جو اهو حسن آهي محض انهيءَ لاءِ تہ اهو "منهنجو" آهي. لهذا شاه عبداللطيف متعلق ڪنهن بہ راءِ قائم ڪرڻ لاءِ اسان ڪيس انهي ڪسوٽي تي پيش ٿا ڪريون جا اسان جي پنهنجي دل چاهي ٿي، مگر ان لاءِ اسان اهي تنقيدي معيار مد نظر رکنداسون جي ٻاهرين غير جانبدار ماڻهن مقرر ڪيا آهن ۽ جي اڄوڪي ادبي دنيا ۾ مسلم ۽ مروج آهن.

پهريون معيار

اٽڪل هڪ سو سال اڳ ڪارلائيل (Carlyle) پنهنجي

خاطر نظم کي ڇڏي نثر اختيار ڪيو ۽ چيائين ته: جيڪڏهن ويد، انجيل ۽ قرآن به نثر ۾ آهن ته منهنجي لاءِ به اهو ئي ڪافي آهي. نظم نويسن جي استفاده خاطر وڌيڪ هيئن به چيائين ته: جيڪڏهن اوهانجو نظم، ڳائڻ جي لائق نه آهي ته ان کي "شعر" هرگز نٿو چئي سگهجي ۽ ان جو لکڻ ئي فضول آهي.

هاڻي اچو ته دنيا جي وڏي ۾ وڏي شاعر کي انهي ڪسوٽي تي پرکيون پوءِ خواه ڪٿي اهو شيڪسپيئر (Shakespeare) هجي يا ملٽن (Milton)، گوئٽي (Goethe) هجي يا ڊانٽي (Dante) - ويندي وهٽمن (Whitman) تائين ۽ ڏسون ته اهو انهي معيار تي پورو اچي ٿو؟

مگر انهي فيصلہ کان اڳ اچو ته انهن متعلق جيڪي ڪجهه پاڻمراد وٽئي تي چڪو آهي انهيءَ تي غور ڪريون. سوال آهي ته آيا سندن شعر جي هر هڪ مصرع، خود سندن ملڪن ۾ هن کان اڳ ڳائجي چڪي آهي يا نه؟ هن سلسلہ ۾ هن سوال کي ته آيا سندن ڪلام هن وقت به ڳائڻ جي لائق آهي يا نه پيل ڪٿي درڪنار ڪجي. انهيءَ باري ۾ موجوده نئين روشني جو صاحب مبادا مرڪي چوي ته: "پر، سندن سمورو ڪلام ڪو Lyrical نه آهي مگر اهڙن پين عنوانن تي مشتمل آهي جن جو ڳائڻ لازمي نه آهي"- هائو، پر اهو دليل ڪارلائيل جي نظريہ جي عين مطابق ناهي.

لطيف پنهنجي بيتن کي ڪڏهين به هڪ "ڪارنامو" ڪري نه ڄاتو ڇاڪاڻ ته سندس واسطي انهن جي چوڻ ۾ ڪنهن به خاص قسم جي "ڪوشش" جي ضرورت ئي ڪانه هئي. هن اهي بيت هڪ اهڙي وجداني ڪيفيت ۾ چيا جنهن ۾ "ڪوشش"

جي گنجايش ئي ڪانه هئي. انهي ڪري هن پنهنجي شعر کي "نياپو" ڪري سڏيو ۽ سنڌس شعر جي هر هڪ مصرع، بنا ڪنهن خاص تاڪيد جي، ڳائجي رهي آهي: جن ماڻهن سنڌس ڪلام کي سمجهيو آهي خواه اهي ماڻهو جن ان کي ذري جيترو به ڪين سمجهيو آهي، سڀيئي سنڌس بيتن کي آلا پين پيا - بهرحال سنڌس شعر ڳائجي پيو ۽ ماڻهن کي ان جي ڳائڻ کان ڪير به موڙي نٿو سگهي. هي ۽ حقيقت ڪارلائيل جي نظريه جي مڪمل تائيد ڪري ٿي ته بيشڪ شعر اهو آهي جنهن کي هر هڪ ماڻهو پڙهڻ جي بدران ڳائڻ ٿي چاهي ٿو.

جيئن اسان راڳ کي "آوازن جي تنظيم" سمجهون ٿا تيئن هڪ عرب مصنف شعر کي "لفظن ۾ سمايل راڳ" ڪري ڄاڻايو آهي - يعني ته هو انهي ۽ نظريه کي ترجيح ڏئي ٿو ته هر مصرع ۾ ترنم جي خصوصيت جو هجڻ شعر جو هڪ لازمي جز آهي. بس! دنيا جي سڀني وڏن شاعرن جي ڪلام کي پرکڻ لاءِ اها پهرين ڪسوٽي آهي: ڪو به صاحب ان کي انهي ۽ ڪسوٽي تي پيئي پنهنجو نتيجو ڪڍي سگهي ٿو.

ممڪن آهي ته ڪو صاحب مختلف شاعرن جي ڪلام جي ضخامت جي حجت اٿاري - پر انهي ۽ ڏس ۾ به لطيف جي ڪلام جو ذخيره دنيا جي اڪثر وڏن شاعرن جي ڪلام جي ذخيرن جي ڀيٽ ۾ ڪافي گهڻو آهي - سنڌس رسالي ۾ ڪم و بيش ٣٦ - مختلف عنوان ۽ ان مان هر هڪ جا ڪيئي مختلف داستان آهن - انهي ۽ لحاظ سان به، سواءِ شيڪسپيئر ۽ گوئٽي جي، ٻين ڪن ٿورن شاعرن جي ڪلام جو ذخيرو سنڌس ڀيٽ ۾ اچي سگهندو.

Marfat.com

ٻيو معيار

ٻيو معيار، جو موجوده دؤر جا وڏا نقاد شعر کي پرکڻ لاءِ تسليم ڪن ٿا سو هيءُ آهي تہ: آيا شاعر جي ڪلام جي ڪنهن بہ مصرع ۾ ڪو بہ اهڙو لفظ بدلائي سگهجي ٿو ڇا جو انهي تبديل سان مصرع کي زياده مؤثر يا فصيح بنائي سگهي يا ان ۾ وڌيڪ ترنم پيدا ڪري سگهي ؟

هڪ دفعي جڏهين بين جانسن (Ben Jonson) کان پڇيو ويو تہ هو پنهنجي نظم جي ڏهن کان بہ زياده دفعا تصحيح ڪري ٿو حالانڪ شيڪسپيئر ڪڏهين بہ پنهنجي شعر جي دوباره اصلاح ڪانہ ڪئي، تڏهين جواب ڏنائين تہ سندس خيال موجب بهتر ٿئي ها جيڪڏهين شيڪسپيئر ويهہ دفعا پنهنجي شعر جي اصلاح ڪري ها - مگر انهيءَ هوندي بہ زمانو شاهد آهي تہ سندس اهو نظم جنهن جي ڏهہ دفعا تصحيح ڪئي وئي آهي ان ۾ اڃا بہ اصلاح جي گنجايش باقي آهي ، مگر شيڪسپيئر جون في البديهہ چيل مصرائون اصلاح کان بالاتر آهن ۽ انهن مان گهڻن ۾ ڪنهن بہ هڪ لفظ جي ڦير گهير سڄي مصرع جي ترنم کي تباه ڪري ڇڏيندي . بهر حال اهڙي تبديل سڌاري جي بدلي نقصانڪار ثابت ٿيندي .

حقيقت ۾ ڪنهن ورلي شاعر جو ڪلام هن معيار تي پورو بيهي سگهندو . مگر لطيف جي ڪلام ۾ تہ فقط هڪ لفظ جي تبديل بہ سڄي لئي جي ترنم کي بگاڙي ڇڏي ٿي ، بلڪ ختم ڪري ڇڏي ٿي ۽ ناقابل برداشت بنائي ڇڏي ٿي . بس! امڪان نہ آهي جو ڪنهن بہ مصرع ۾ ڪو هڪ لفظ بہ هٽائي يا مٽائي سگهجي . سندس سڄو ڪلام انهيءَ لطيف توازن ۽ نزاڪت جو

Marfat.com

حاصل آهي : نه فقط هر هڪ مصرع مگر هر هڪ لفظ ۽ ان جي بيهڪ کي **هڪ خاص اهميت آهي** ۽ ان جو بدلائڻ محال آهي . دنيا جو ڪو به شاعر سندس ڪلام جي سچي ذخيره جي نقطهء نگاه کان هن پرکا ۾ پورو بيهي نه سگهندو . ٻين شاعرن کي ته ڇڏيو پر خود شيڪسپيئر جي به ڪيترن ئي مصراعن کي ترميم بعد بهتر سمجهيو ويو آهي . موجوده يوروپي نقادن ڪنهن به شاعر جي شعر کي پرکڻ واسطي اهو ٽيو معيار مقرر ڪيو آهي .

ٽيون معيار

اهي مٿيان ٻه معيار ڪنهن به شاعر جي، دنيا جي شاعرن جي قطار ۾ درجي مقرر ڪرڻ واسطي ڪافي آهن . مگر اهان به ٽيون هڪ آخرين، نهايت اهم، ۽ ناگزير معيار آهي جو، از روءِ جامع تنقيد، قطعي طور ڪنهن به شاعر جي درجي قائم ڪرڻ لاءِ تجويز ڪيو ويو آهي . اهو معيار آهي استعمال زبان جنهن جي ذريعي شاعر پنهنجي خيالات جو اظهار ڪري ٿو .

چيو وڃي ٿو ته ملٽن پنهنجي جمله ڪلام ۾ انگريزي زبان جا اٺ هزار الفاظ ۽ شيڪسپيئر سورهن هزار الفاظ استعمال ڪيا آهن . الفاظ جي صحيح استعمال کي درڪنار ڪندي به، خيالات جي وسعت کي تورڻ تڪڻ جو هيءَ فقط هڪ طريقو آهي . درحقيقت، زبان واري معياري پرک جو اهو (الفاظ جو ڳاڻيٽو) ڪو موزون طريقو نه آهي . سوال آهي ته سورهين صدي واري انگريزي زبان اندر، خيالات جي اظهار جي وسعت جيڪا شيڪسپيئر پيدا ڪئي انهيءَ کان وڌيڪ وسعت پيدا ڪرڻ جو به ڪو امڪان هو ڇا؟ ٻين لفظن ۾، معيار آهي زبان ۾ زياده

Marfat.com

ڪان زياده خيالات جي اظهار لاءِ وسعت پيدا ڪرڻ. سواءِ شيڪسپيئر جي ٻئي ڪنهن شخص جي نه وهم گمان ۾ ۽ نڪي امڪان ۾ ئي هو ته هو ايلزبيٿ جي دور واري انگريزي ٻولي ۾ اهي خيالات اظهار ڪري، جي شيڪسپيئر ڪيا. ڊانٽي ۽ گوئٽي جي حالت ۾ به اهو چوڻ صحيح ٿيندو، مگر سواءِ شيڪسپيئر جي، ٻوليءَ ۾ وسعت پيدا ڪرڻ واري جنهن منزل کي هو پهتا سا نسبتاً گهڻو گهٽ هئي بمقابلي انهي ارڙهين صدي واري سنڌي زبان جي، جنهن کي لطيف نباهيو، ۽ ويجهايو ۽ وڌايو. ڪنهن جي وهم گمان ۾ ئي نٿو اچي ته لطيف واري زبان ڪا انهي دؤر ۾ سنڌ اندر ڳالهائي ويندي هئي! سنڌي، جا زياده ۾ زياده ته به هڪ صوبائي محاوره جي منزل تي هئي، سا شاه جي هٿن ۾ هڪ نهايت گرانمايه ۽ وسيع ترين ٻولي بڻجي ٿي ايترو جو اسين نه سڃاڻي ٿا سگهون نڪي سمجهي ٿا سگهون ته سنڌس زبان ڪا اها ساڳي سادي صوبائي ٻولي آهي. لهذا، انهي ناگزير معيار مطابق، جو يورپ جي وڏن نقادن آخرين معيار تصور ڪيو آهي، به ڪاميابي جو سهرو لطيف جي سر تي ئي آهي.

اهي ٽي معيار جي مٿي بيان ڪيا ويا آهن سي اسانجا نه پر دنيا جي نهايت ترقي يافته قومن جا تجويز ڪيل آهن ۽ انهن جي ذريعي اهو آساني سان معلوم ٿي سگهندو ته سواءِ لطيف جي، دنيا جو ڪوبه شاعر انهن ٽنهي هر پهلوءَ کان پورو نٿو اچي سگهي.

هت اسان تصوف جي گهراين، تخيل جي پرواز، شاعرانه فهم ۽ نظر ۽ فطري نغمه سرائي وارن نقطن جو بيان ئي نٿا ڪريون. اهو هڪ جداگانه باب آهي. اسان هت انهي مسئلي کي به ڇڏي ڏيون ٿا ته شاه جو شعر ڪيتري قدر انساني زندگيءَ جي هر پهلو کي روشن ڪري ٿو، ۽ نڪي وري اسان انهيءَ پنهنجي عام

Marfat.com

مروج مسئلا کي نئي ڇيڙيون ٿا ته شاه جو شعر ڪيتري قدر قرآن تي حاوي آهي ۽ ڪيتري قدر ان جو تفسير. نڪي وري اسان جو مقصد آهي ته ڪو شاه جي پيٽ روميءَ سان ڪريون جنهن جي "مثنوي" متعلق چيو ويو هو ته: "هست قرآن در زبان پهلوي".

اهي جملا نقطا اسانجي محققن جي توجه جا لائق آهن ۽ انهن تي ڪتابن جا ڪتاب لکي سگهجن ٿا. انهن جي اپٽار جو نه هيءُ موقعو آهي ۽ نه محل. تنهنڪري اسان انهن ڏن معيارن تي اکتفا ڪريون ٿا جي مٿي بيان ٿي چڪا آهن ۽ پل ته دنيا پاڻ ڏسي بشرطيڪ ان کي اهي اکيون آهن جن تي تنگ "قومي" جذباتن جو پردو چڙهيل ناهي.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ

شاهه جي عام مقبوليت جا ڪي اسباب

سنڌ سونهاري سوين شاعر ۽ درويش پيدا ڪيا آهن، جن مان هر هڪ پنهنجي جاءِ تي هڪ خاص درجي ۽ منزل جو صاحب آهي، مگر ڀٽائي صاحب هر جائي هر دلعزيز آهي. سندس نالو ٿر، ڪاڇي، لاڙ، سري، ڪڇ ڀيلي پڌرو ۽ نروار آهي ۽ سندس ڪلام جتي ڪٿي عام توڙي خاص جي زبان جو ورد ۽ وظيفو آهي. هن نيڪ نامي، مقبوليت عام جي مام تي غور ڪندي بنده جي خيال ۾ اول اول هي ڳالهه آئي ته:

(۱) ڀٽائي صاحب سيد سونهارو، نڪ نسب ڀلارو هو. عزت ۽ عظمت سندس ذات ۾ سمايل هئي. انهيءَ کان سواءِ سندس آکهه به اعليٰ هئي. ڀٽائي ڪو لئيءَ مان لٽ پيچي درويش ڪونه بنيو هو، مگر هو پرين پڌرو، ڪريم پوٽو هو، ڀلائي ۽ بزرگي سندس بنياد ۾ هئي.

(۲) ٻيو ته شاعري به سندس خانداني وراثت ۾ هئي. ڪانئس اڳ، سندس جد امجد شاه ڪريم ئي ڄڻ "سنڌ جو شاعر" هو.

اهڙيءَ طرح ڀلي ذات، درويشي صفات ۽ شاعريءَ جي ڏات سندس خانداني ورثي ۾ هيون، جن ڀٽائي صاحب جي پهرين پنيرائي ڪئي مگر نيٺ هن نر پنهنجو نالو پاڻ اجاريو.

(۳) بذات خود ڀٽائي صاحب نيڪ صورت ۽ نيڪ سيرت انسان هو. نهٺائي ۽ نماڻائي، تواضع ۽ توڪل سندس طبيعت

Marfat.com

جا جزا هيا . مطلب ته سيد سينئي پرين چڱو ساماڻو . وري جو الاهي عشق جي مهميز آيس مو وچي ڪشالا ڪڍيائين ۽ جهد ڪيائين . جڏهين درويشي جي رنگ ۾ رچي لعل ٿيو، تڏهين سندس فقيريءَ جي فيض به ڪئين معتقد ۽ مريد پيدا ڪيا ۽ سندس نيڪ نام هر جاءِ عام ٿي ويو .

(٤) هن فقيري ۽ درويشيءَ جي منزل سان گڏو گڏ سندس طبع جي بحر ۽ زبان جي سحر ڪيس "شاعري" جو اهو شعور ڏنو جو سندس ڪلام ، ٻڌندڙن جي جيءَ ۾ وڃي جايون ڪيون . سندس جهان گشتي ۽ جهان پيمائي ، ڪشاده دلي ۽ نظر جي بينائي ، انسان ذات سان همدردي ۽ الاهي اسرار سان آشنائي ، سندس خيالات ۾ عالمگير وسعت پيدا ڪئي . مگر هي سنڌ جي مٽي هئي جا چاپندي ٿي سندس لڱن کي لڳي هئي؛ هي سنڌجي سر زمين هئي جنهن ۾ پاڻ وڏي وڏو ٿيو هو، جنهن ڪري سندس جذبات نج سنڌي هئا . ڀٽائي صاحب پنهنجي عالمگير خيالات کي سنڌي احساسات جو جامو پهرائي ، سنڌ جي عام فهم ٻوليءَ ۾ پنهنجي سحر آميز شاعريءَ جي ذريعي ويهي ورجايو . ڀلا ڀوءِ ڪير سندس ڪلام جي دام ۾ نه ڦاسي ها!

(٥) ازان سواءِ ڀٽائي صاحب ، پنهنجي عالمگير خيالات ۽ سنڌي احساسات کي شاعريءَ جي ڏوري سان ويهي سنڌ جي ڪهنين ڪهاڻين جي تاڃي پيٽي ۾ آڻيو . انهن جهونن قصن ڪهاڻين کان سنڌ جو ننڍو وڏو باشندو واقف هو . انهيءَ ڪري بيتن جو ظاهري مضمون ويتر ماڻهن کي وڻي ويو ۽ نه فقط سندن ذهن نشين ٿيو، مگر دلنشين به ٿي ويو .

(٦) حسن اتفاق سان اهي ڪهاڻيون ۽ قصا سنڌ جي هر

ڪنب ڪڙڇ جي پيداوار هئا. ڀٽائي صاحب جيڪڏهن رڳو مارئي يا سسئي ڳائي ها، جيئن گهڻن ٻين شاعرن ڪيو، ته انهيءَ ڪلام کي مارئي ۽ سسئي واري سر زمين جا ماڻهو ٻين جي مقابلي ۾ زياده دلچسپي سان پڙهن ها. مگر ڀٽائي صاحب سڀني قصن کي ڳايو، جنهن ڪري سنڌ جي هر باشندي کي سندس ڪلام ۾ پنهنجي سر زمين جي نپايل قصي ۽ ان سان گڏ پنهنجي ملڪ، ٻولي، زندگي ۽ ان جي ماحول جو عڪس نظر آيو. هن نقطي کي ذرا تفصيل سان ڏسو:-

(الف) اول سري کان لاڙ تائين سڄي وچين سنڌ جي ماڻهن جي زندگي جو دارو مدار سنڌو ندي تي آهي. جنهن قدرت پنهنجي هٿن سان سونهاري سنڌ جا وار ورائي، مهراڻ وهائي، وچان سينڌ ڪڍي آهي ۽ مهراڻ جو آرچڻ سنڌ جي سينڌ جو قرار آهي ته ڏوگاهو ۽ ڏڪار سنڌ ۾ مار نه ڪندا. سُر سهڻي ۾ ڀٽائي صاحب ويهي مهراڻ جا مانداڻ منڊيا آهن: ڪچا ۽ ڪانهه، مينهون ۽ ميهار، چڙا ۽ لار، دونهيون ۽ ذراڙ، ڪنڌي ۽ وچون، گهڙا ۽ تڙ، واهڙ ۽ وڻ، سائر ۽ سير، تار ۽ ترها، ڪرڳل ۽ ڪن، دڏڪا ۽ دهشت، اڇل ۽ ڇڇل، ٻانڊي ۽ ٻار، لڙ ۽ لهريون، اوڀارو ۽ آر، ڪپر ۽ ڪرڪا، لس ۽ ليٽون، لاڏا ۽ ليون، پيلا ۽ پيلاٽيون، چڪڻ ۽ چيڻون، تانگهو ۽ جهول.

مطلب ته دريا جا اهي سڀئي نظارا ۽ انهيءَ سان گڏ سهڻي جي سڪ، ساهڙ جا سمن ۽ ڪچي جو هي مجاز- اهي سڀ اهڙا ته من موهيندڙ منظر ۽ واقعا آهن جو وچولي وارن کي عام طرح ۽ ڪچي وارن کي خاص معلوم، منظور ۽ محبوب آهن. هن خاص دريائي سُٽا سبب هي سرچڻ سڄي وچولي سنڌ جي ورونه بنجي ويو.

Marfat.com

(ب) باقي رهيا پاسا :- سر مومل راڻو ، سنڌ ۽ جيسلمير جي وٽ يعني ته ڏيٽ جو افسانو آهي ، جو لڊاڻي ۽ ڪاڪ جي راڻي سوڍي ۽ ڳاڏيلي گجر جي عشق جو داستان آهي : راڻا ۽ راجپوت ، ڪرها ۽ ورڳ ، پان ۽ سوپاريون ، ڏوليا ۽ ڏيٽ هن پاسي جا آهڃاڻ آهن. خاص سنڌ وارن لاءِ هن قصي ۾ رات جو مجاز ، اڌ رات جا سمن ، عاشق جو انتظار ، نڪتن جي نهار ، رسڻ ۽ پرچڻ ، ميڙن ۽ نياپن جون مڙئي ڳالهيون موجود آهن ، جن ۾ پٺاڻي محبت ۽ مجاز جون لوليون ڏيئي ڇڏيون آهن :-

مومل ڪي مجاز جا اکين ۾ الماس-
نه ڪا عام نه خاص جي وڏاسي وڏيا

گجر ڪي گجميل جون تارن ۾ تبرون ،
هٽي حاڪمن ڪي زور پريون زبرون
ڪاڪ ڪنڌي قبرون پسو پرڏيهن جون.

(ج) سر مارئي ٿر وارن مارن جي حياتيءَ جو خاص آئينو ، ۽ سنڌ جا غريب عوام جي "آڻين ۽ چاڙهين" انهن جي زندگيءَ جو هڪ عام مڪمل نقشو آهي ، جنهن ۾ پٺاڻي صاحب شاهوڪارن جي مال متاع ، محل ۽ ماڙين ، وڳن ۽ زيورن جي مقابلي ۾ غريبن جي سادگي ۽ سچائي ، آزادي ۽ استغنا کي ويهي واڪاڻيو آهي ۽ غريبن جي جذبات ۽ احساسات کي چمڪايو آهي .

"اي نه مارن ريت جئن ميٽ مٽائن سون تي"
"سون برابر سڳڙا مارو سنڌا مون"
"پرم پاروڙي رهي جنهن ۾ آڇي آن"
"پاڇا هي نس پاڙيان سرتيون سڱيءَ ساڻ"

هن سر ۾ ڪانئر ۽ پائر، ڀهون ۽ ڀنهوار، جهانگي ۽ جهنگ، ڏوٿي ۽ ڏٿ، پلر ۽ واهوندا، ٿر ۽ گوندا، للر ۽ لاٽا، ڀٽون ۽ ڀاٽا، ڪوهر ۽ ٽوهر، وچون ۽ وسڪارا جي سنڌ جي هن اراضي جا مشهور اهڃاڻ آهن، سي بيان ٿيل آهن. جيڪڏهن ڀٽائي رڳو مارئي ڳائي ها ته به ٿر وارن ڏوٿين ۽ سنڌ جي عوام کي ڪڏهين ڪين وسري ها.

(د) سر سسئي ۾ وري، جبل ۽ ڪاڇي، ڀب ۽ هاڙهي لس ۽ ٻيلي، ڪيچ ۽ مڪران واري ملڪ جي عشق ۽ افساني، بلڪ درد جي داستان جو ذڪر آهي جو انهيءَ ملڪ جي ماحول جو هڪ بي بها منظر آهي. آٺ ۽ قافلا، گونئرا ۽ گس، ميا ۽ منزلون، جت ۽ جمازي، برفت ۽ بلوچ، ڀٽيون ۽ ڀهاڙ، رڃون ۽ رولا، جهڪون ۽ جهولا، لڪ ۽ لانگها، ڏونگر ۽ ڏاڪڙا

”وڏا وڻ وِڏڪار جا ڄت جائو جر جر
ڪوسا ٽپن ڪڪرا ٻي دمدم ٽپي ڏر“

اهي ڇپر ۽ ڇمر، ڇنجون ۽ چوٽيون، ڪانهو ۽ ڪارو، ونڌر ۽ وڏڪار، سنگهه ۽ منهبار، اهي مڙئي هن ملڪ جي ماحول جا نيشان ۽ سسئي ۽ پنهونءَ جي عشق واريءَ ڏکي وات جا اهڃاڻ آهن، جن کي شاه سسئي جي سفر ۽ سورن، ڏکن ۽ ڏاکڙن، ۽ قرب ۽ ڪشالن سان گڏو گڏ هڪ عجيب پيرايه ۾ پيش ڪيو آهي. هن ملڪ جي ماڻهن لاءِ ڇڻ شاه ونڌر جي ڪنهن وانڍجو رهاڪو هو، جنهن ويهي هن ترجو بر ڪڇيو آهي.

(ه) نوري ۽ تماچي، مورڙي ۽ ڪلاچي، يعني ته، سرڪا موڏ ۽ گهاتو ۾ شاه مير بحرن گندرين، ميئن مهاڻن، ڪڪين ڪارين، سوئن چارين، ٻهن لوڙهن، مڇين مانگرن،

مطلب ته ڍنڍ ۽ درياه، مير بحر ۽ ملاح جي حياتيءَ جو منظر چٽيو آهي؛ ۽ وري ساموندي ۽ سر سريراڳ ۾ ويهي اڇها ڳڀ سموند جا اڇاڻ ڏنا اٿس جنهن ۾ لهريون ۽ ٻيڙا، غراب ۽ ڦرها، سڙهه ۽ لاڄو، پڳهه ۽ کوهاُ، جهاز ۽ طراز، معلم ۽ ناکئا، ننگر ۽ ناريون؛ بندر ۽ بازاريون سڀ اچي نظر آڏو ٻيهاريون اٿس.

(و) اڃا به ٻين سرن ۾ مثلاً: سر پرڀاتي ۾ لس ٻيلي جي سخي ڄام سبڙ جي ساراه، ۽ سر بلاول ۽ ڏهر ۾ لاڙ جي قصن ۽ مثلاً: **سمي ۽ ابڙي** جي سورهيائي؛ **لاکي ۽ اوڏڻ** جو عشق؛ ڪڇ ۽ سنڌ جي سرحد تي لوڙائن جون لوڙهون ۽ جاڙيجن ۽ ريپارن جون مصلحتون انهن مڙني کي شاهه اهڙي نموني ۾ ورجايو آهي جو ڄڻ لاڙ جي تاريخي تمدن ۽ رهڻي ڪهڻي کي آڏي اکين آڏو ٻيهاريو اٿس. سر سورٺ ۾ ته اڃا به اڳتي وڌي جهوناڳڙهه ۽ ڪاٺياواڙ، پيچل ۽ ڪنگهار يا سورٺ مڱڻهار؛ اوچي ڳڙهه گرنار جو اهو سحر آميز بيان ڪيو اٿس جو انهيءَ ملڪ جي ماڻهن کي پنهنجي ڪلام جو گرويده بنائي ڇڏيائين. مون کي تعجب لڳو جڏهين جهوناڳڙهه جي شهر ۾ توڙي ٻهراڙي ۾ ڪن ماڳن تي هندن خواه مسلمانن کي سرِ سورٺ جا بيت تنبورن تي ڳائيندي وڄائيندي ڏٺم.

قصه مختصر ته ڀٽائي صاحب پهريون دفعو پنهنجي شعر کي، تفصيل سان، مڪاني محاوري، مڪاني ماحول ۽ مڪاني نفسيات مطابق سنڌ ۽ ان جي پسگردائي جي عام مروج قصن جي تاڃي پيٽي ۾ اڏيو انهيءَ ڪري ملڪ جي هر ڪنڊڪڙڇ جي ماڻهن کي سندس ڪنهن نه ڪنهن سر ۾ پنهنجي ملڪ جو ماحول پنهنجي ٻولي ۽ پنهنجي زندگيءَ جو عڪس نظر آيو؛ جنهن ڪري ڀٽائي

صاحب جا بيت ۽ وايون سندن جيءَ ۾ جايون ڪري ويا ، انهن بي بها موتين جي عوام ۾ مقبوليت نه فقط موزون هئي مگر اٽل ۽ لازمي هئي ۽ اها عوامي مقبوليت ئي آهي جا ڀٽائي کي ٻين شاعرن جي مقابلي ۾ بيحد بلند ۽ بالا ڪري ٿي . سندس صحيح جذبات تي سندس هي هڪ مصرع شاهد آهي ته :-

”توتي لڳ لطيف چئي آهي سندي عام“

(٧) مگر ڀٽائي جي همہ گير خيالن ۾ تصوف جي ڳوڙهن نڪتن ، روح اسلام جي حقيقت ، محبت جي رازن ، رنديءَ جي رمزن ، عشق الاهي جي اسرار ، حياتي ۽ موت جي فلسفي ، توڙي علم ۽ فڪر جي ٻين نظرين متعلق به اهي اهم اشارا موجود آهن ، جو هر صاحب شريعت ، سالڪ - طريقت ، طالب - حقيقت ۽ عالم توڙي فلسفي سندس اڪثر بيت پڙهي وري وري پڙهندو سوچي وري وري سوچيندو ۽ ڀٽائي صاحب جي اهل دل ۽ صاحب نظر هئڻ جي معتقد ٿيڻ بغير رهي ڪين سگهندو .

(٨) شاعرن جو ته ڀٽائي صاحب سرتاج آهي بلڪ سندن واسطي ”اسوه حسنه“ آهي ، سندي شعر ۽ شعور جي ته ڪسوٽي آهي ، بلڪ پارس آهي ، جنهن سان لڳڻ بعد ئي سنڌ جي سر زمين جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ شعر جا ذره سون مثل چمڪيا .

مطلب ته سندس خيالات جي وسعت ۽ احساسات جي پاڪيزگي سبب ڀٽائي صاحب جو ڪلام جڻ جام - جم يا آئينو آهي ، جنهن ۾ هر فرد نظر وجهڻ سان پنهنجي خيالات ، احساسات توڙي ماحول جو عڪس ڏسي ان تي عش عش ڪري ٿو . بيشڪ ڀٽائي صاحب سڀني ۾ رين ڀلو هو ، جو سندس شهرت توڙي مقبوليت عام ٿي وئي . ۽ بقول شاعر ذم : ”اڳاڪي افضل ، هو چوڻ ڪان چوڻو گهڻو“ .

Marfat.com

علي نواز جتوئي

ڀٽ ڌڻيءَ جو پياري پيڇ

ڀٽ ڌڻي رحمة الله عليه، دنيا جي صوفي شاعرن مان هڪ هو. هو سلوڪ جي سڀني منزلن مان مشاهدات ماڻي واصل بالله ٿي چڪو هو. منجهس ۾ ئي مجازي محبت جي مهميز ڪيس بي خود بنايو ۽ جن بات کي جڳايو جن سندن سيني ۾ شعر جي سلن کي آڀاريو. ان شعر ذريعي شاهه صاحب پنهنجي ڪيفيات ۽ واردات کي اظهار ڪندو رهيو جن مان ڪيترا ته رندي راز آهن. انهن رازن مان هڪ وڏو راز يا پياري پيڇ "شاهه سندو سڄڻ" آهي، جنهن جي وضاحت کي آءٌ اهم ترين سمجهان ٿو ڇو ته شاهه جي شارحن مان ڪو به اڄ تائين اهو پڌائي نه سگهيو آهي ته "سڄڻ" مان شاهه صاحب جي مراد ڇا آهي، سندس سپرين ڪير آهي، ڪنهن کي ٿو ساهڙ سڏي، ميندري مان مطلوب ڪير آهي ۽ آرياڻيءَ جو اشارو ڪيڏانهن آهي وغيره.

منهنجي طالبانه تحقيقات موجب، شاهه صاحب جن جو مطلوب محبوب، عالمن جو ابو، اولين نرمل نور، مولي پاڪ جو مڪمل مظهر، خاتم النبيين رحمة العالمين (عليه الصلواة والسلام) جن آهن ۽ نه ذات باري تعاليٰ. انهن سڀني سرن ۾، جن ۾ شاهه صاحب، پنهنجي "سڄڻ" کي ساري ٿو، اهوئي اشارو ملي ٿو. اڄو ته سرڪلياڻ کي جاچي ڏسون. هن سر جي پهرئين داستان ۾ شاهه صاحب فرمائي ٿو ته محمد رسول الله (صلي الله عليه والسلم) کي مولي پاڪ "محبوب" بنائي، ٻئي سرائون

يعني ﭠئي جهان عطا ڪري ڇڏيا آهن تنهن ڪري هيچ مان آن ڪريم کي "ڪارڻي" ڪري مڃ ته آوتڙ نه اولجين بلڪ ستڙ سالم وڃين ، يعني صحيح سلامت منزل ماڳ کي پهچين ۽ انهن سچن سڳورن مان ٿين جن لاءِ چيو ويو آهي ته "لا خوف عليهم ولا هم يحزنون" . مولي پاڪ جي مڪي مدني محبوب سان آها نسبت آهي جيڪا سڄ جي پڙاڏي سان آهي .

پڙاڏو سو سڏ ، ورائيءَ جو جي لهين
هئا اڳهم گڏ ، پڌڙ ۾ ٻه ٿي پيا .

حديث ۾ آيل آهي ته پهريون مخلوق جو ذات باري تعاليٰ خلقيو ، سو هو "نور محمدي" پوءِ ان نور پاڪ مان ڪل ڪائنات پيدا ٿي . انهيءَ ڪائنات کي شاهه صاحب "قصر" ڪري ڪوٺي ٿو جنهن جي هر در ۽ دريءَ مان "محبوب" جو مشاهدو ملي ٿو .

ايڪ قصر ، در لک ، ڪوڙئين ڪٽس ڳڙ ڪيون ،
جيڏانهه ڪريان پرک ، تيڏانهه صاحب سامهون .

هن بيت ۾ شاهه صاحب ، وحدت ۽ ڪثرت جي تعلق کي ٻه سهڻي نموني ۾ سمجهايو آهي . وحدت مان مراد "حقيقت محمدي" آهي جا باطن آهي "نور محمدي" جو . "نور محمدي" مخلوق آهي ، مگر "حقيقت محمدي" مخلوق نه آهي .

عجب جهڙي آهه حقيقت حبيب جي ،
نڪي ڇڱو سو ڏٺي ، نڪي مخلوقاءِ
شفق جي ساڃاهه ، جامع ليل نهار کي .
(سلطان الاوليا)

هن حقيقت جي درياءَ کي ، گوهوڙي صاحب رحه ، هن طرح ڪوزي ۾ بند ڪيو آهي :-

اصل سيئي ماهيتين، ماهيت محبوبان،
آگو چوم آن کي، نڪي مخلوقا.

انهيءَ انڪشاف کي پٽ ڌڻيءَ هينئن ظاهر ڪيو:-

عاشق چوم آن کي م ڪي چو معشوق
خالق چوم خام! تون م ڪي چو مخلوق.

مٿي چئي چڪو آهيان ته "وحدت" مان مراد "حقيقت محمدي" آهي. انهيءَ جي ئي هل هلا چي سان سارو سنسار گونججي رهيو آهي.

وحد تان ڪثرت ٿي، ڪثرت وحدت ڪل
حق حقيقي هيڪڙو، ڀولي ڀي م ڀل
هو هلاچو هل، بالله سندو سڄڻين.

هن بيت ۾ شاهه صاحب "بالله" چئي پنهنجي "سڄڻ" کي "الله" کان الڳ پيش ڪريٿو.

ان "وحدت" يعني "حقيقت محمدي" سان جيڪي گڏجي ويا تن کي ڌڻيءَ ڏٺيو.

تيلانهه ڌڻيءَ ڌڻا، جيلانهه ويا وحدت گڏجي. (شاه)

اها "حقيقت محمدي" "وحدت ڪل" ئي آهي جنهن سان جوڳين جو ڪم آهي:-

جز وڃايو جوڳين، ڪل سين ڪم سندن.

هاڻي آءٌ هت لازمي سمجهان ٿو ته "حقيقت محمدي" کي ڪجهه کولي بيان ڪريان، جو ته آن مان ئي پتو پوندو ته چو اوليائن جو مربي، محمد ڪريم (صلواة الله عليه) پاڻ آهي.

سڀ کان اڳ هڪ حق پاڪ جي ذات موجود هئي ۽ ٻيو

Marfat.com

کو بہ کونہ ھو. اھا ذات پاڪ پنھنجي "شيونات" يعني قابليتن جي مالڪ ھئي ۽ ارادو ڪيائين تہ پنھنجي لڪل خزاني يعني "شيونات" کي ظاھر ڪريان. مثلا آن وقت ذات باري تعاليٰ ۾ خالقيت، مالڪيت، ربوبيت، ستاريت، غفوريت رحمانيت، قھاريت، جباريت وغيره جون قابليتون موجود ھيون مگر سندن ظھوريت جو موقعو موجود نہ ھو، تنھن ڪري خلقت جو ارادو فرمايائين ۽ پنھنجي "علم" ۾ مڙيوئي مخلوقات جون "صورتون" قائم ڪيائين جن سڀني کي گڏي، تصوف ۾، "اعيان ثابتہ" يا "صور علميہ الاھيہ" سڏجي ٿو. انھن "صورتن" مان ھر صورت کي، ذات باري تعاليٰ پنھنجي صفاتي اسمن (جي اظھار آھن "شيونات" جا) مان ھڪ يا ھڪ کان وڌيڪ اسمن جو مظھر مقرر ڪيو ۽ مثلا "حيوان"، "آلحي" جي مظھريت لاءِ مقرر ٿيو. گويا اھي صورتون، الاھي اسمائن جا نشان (Symbols) ھئا. انھن الاھي اسمائن کي جيڪڏھن ھڪ اسم جي دائري ۾ آڻجي تہ آھو اسم ٿيندو "الله"، ۽ انھن سڀني "الاھي علمي صورتن" کي ھڪ صورت جي دائري اندر داخل ڪجي تہ آھا ٿيندي، "حقيقت محمدي". تنھن ڪري "حقيقت محمدي" مظھر آھي "الله" جو. "حقيقت محمدي" کي "حقيقة الحقائق" بہ سڏجي ٿو ڇو تہ ھر شيءِ جي حقيقت سندس آھا اولين صورت آھي جا **"الاھي علم"** ۾ ھئي ۽ آھي. انھي الاھي علم جي اندر کي تصوف ۾ "عدم" بہ سڏبو آھي جتان اسان آيا آھيون ۽ جيڏانھن واپس وڃون ٿا. ذات پاڪ کي ڪو بہ نالو ڪونھي انھيءَ ڪري ڪنھن شاعر چيو آھي تہ:-

بنام آنکہ آن نامي ندارد
بھر نامي کہ خواني سر بر آرد.

Marfat.com

"انهيءَ جي ناليءَ سان شروع ڪريان ٿو جنهن کي ڪوبه نالو ڪونهي ليڪن جنهن به ناليءَ سان ڪيس سڏ يندين ته توجهه ڏ يندو."

خود اسم "الله" به سڀني صفاتي اسمن جي اجتماعيت جي ترجماني ڪريٿو. اهو "الله" پنهنجي ذات سبب "احد" آهي ۽ پنهنجي صفتن سبب "واحد" آهي. وحدت جو تعلق صفتن سان آهي ۽ احديت جو تعلق ذات سان آهي. احديت ظهور ڪريٿي وحدت ۾ جنهن کي "حقيقت محمدي" به سڏجي ٿو جنهن کي، ذات پاڪ، نور جي صورت ۾ پنهنجي "علم" کان ٻاهر وجود ۾ آندو. اهو ٿيو "نور محمدي" جو مخلوق آهي. انهيءَ نور پاڪ، پيدا ٿيڻ شرط، فطرتاً، "الحمد لله" چيو جنهن ڪري ڪيس "احمد" يعني زور حمد ڪندڙ سڏيو ويو. اهو "احمد" ترجمان ٿيو، "حقيقت محمدي" جو، جا حقيقت الاهي علمي صورت آهي، "الله" جي، جو ذات سبب "احد" آهي. اهڙي طرح "احمد" "احد" جو مظهر بنجي آيو.

احد احمد پاڻ ۾ وچان ميم فرق،
آهي مستغرق، عالم انهيءَ ڳالهه ۾. (شاهه)

انهيءَ نور پاڪ کي الڳ الڳ اعتبارن سبب نرالن نالن سان به سڏجي ٿو. مثلا :-

١- عقل اول، جو ته ادراڪ رکيٿو ۽ ادراڪ ڪرائيٿو.

٢- قلم، جو ته سندس ذريعي تقديرون لکيون ويون.

٣- روح اعظم يا روح الارواح، جو ته خود حيات آهي ۽ پين ارواحن کي "حيات بخشي" ڪريٿو.

۴- نفس ڪائنات، جو ته ڪل ڪائنات کي حرڪت ڏئيٿو.

اهڙي طرح هن نور پاڪ جا پيا نالا به آهن. شاهه ولي الله دهلوي رح. کيس "انسان ڪبير" يا "شخص اڪبر" به سڏيو آهي. ڪن عارفن جي ڪشفي تحقيق موجب اهوئي هندن جو "برهما" آهي جنهن مان سارو سنسار نڪتو آهي ۽ ڪرستانن جو "آسماني ابو"، "خداوند" (وٽن خدا ۽ خداوند ۾ فرق آهي) يا "لوگاس" آهي؛ هندو ۽ عيسائي عارفن جي پهچ انهيءَ نور پاڪ تائين ٿي ۽ ڪن کيس خدا تعالىٰ سمجهي سندس پرستش ڪئي. برخلاف انهيءَ جي اسلامي عارفن انهيءَ نور پاڪ کي معبود نه بنايو آهي بلڪ "محبوب" بنايو آهي جو ته مولىٰ پاڪ کيس آگاهه ڪيو ته "آنا مولاڪ وآنت محبوبي". هيءُ آهو "اياز" آهي جنهن جي هٿ ۾ "محمود" مڙني خزانن جون ڪنجيون ڏيئي ڇڏيون آهن:-

ڪنجون ڪلف ٿياءِ، هم هٿ حبيب جي.

(سلطان الاوليا رح)

انهيءَ هوندي به هو پاڻ کي پانهو "عبد" پولائي ٿو، تنهن ڪري ئي ته "محبوب" بڻيو آهي. عارفن سالڪن کي سندن سڪ روحاني آهي ۽ نه جسماني.

سڪ روحاني سامئين، جسمي جا هلن. (گروهڙي)

مڪي مدني مرسل (عليه الصلواة والسلام) کي "محبوب" مڃڻ جو هڪ پيو به سبب آهي ۽ آهو زياده اهميت رکيٿو. سالڪ جڏهن "سير الى الله" طي ڪري ٿو، تڏهن فنائيت جي پهرئين مرحلي ۾ داخل ٿئي ٿو جنهن کي "افعالي فنا" چون ٿا. هن مرحلي ۾ سالڪ پنهنجي، خواهه ڪلي ڪائنات جي مڙني افعالن

Marfat.com

کي ، الاهي افعالن ۾ فاني پائي ٿو يعني هو ڏسي ٿو ته اسين ڪاٺ جي پتلين وانگر آهيون جن جي ڏور، ڪنهن ٻئي جي هٿ ۾ آهي جو ئي اسان کي هلائي چلائي ٿو. ان ڪانپوءِ ”صفاتي فنا“ جي منزل اچي ٿي جنهن ۾ سالڪ پنهنجي ۽ ٻين جي صفتن کي خدائي صفتن ۾ گم پائي ٿو. ان ڪانپوءِ ”ذاتي فنا“ حاصل ٿئي ٿي جنهن ۾ سالڪ صرف هڪ ”ذات“ کي پائيندو ۽ باقي کي ان ۾ فاني. اهي فنائون وجودي يا جسماني نه آهن بلڪ شعوري آهن يعني سالڪ کي سندس شعور ۾ ائين معلوم ٿئي ٿو. اتي ولايت پوري ٿئي ٿي ۽ سالڪ ”ولي ڪامل“ ٿئي ٿو. انهيءَ ”فنا“ بعد سالڪ کي ”بقا“ ملي ٿي يعني کيس لازوال ۽ غير مبدل شعور سان ”باقي“ بنايو وڃي ٿو. فنا ۾ سالڪ شعوراً ”وحدت وجودي“ وارو ٿئي ٿو، ليڪن بقا بعد کيس معلوم ٿئي ٿو ته اها وحدت وجودي نه هئي بلڪ شهودي هئي يعني شهود ۽ مشاهدي ۾ مجذوبيت سببان وجودي پئي معلوم ٿي ۽ جنهن کي خدا پئي سمجهيو ويو سو خدا نه هو بلڪ مولىٰ پاڪ جو مڪمل مظهر ”نور محمدي“ هو. انهيءَ هوندي به سالڪ انهيءَ منزل ۾ گنهگار نٿو ٿئي، چو ته مجذوب آهي ۽ گرفت جي لائق نه آهي. حضرت مجدد الف ثاني رحه، شاهه ولي الله دهلوي رحه ۽ ٻين اهڙن عارفن جو چوڻ آهي ته جو شخص ”حال“ يا ”جذب“ کانسواءِ ”همه اوست“ چوندو سو زنديق ٿي مرندو مگر مجذوب، صديق ٿي مرندو.

بقا ۾ سالڪ کي اهو به عرفان ملي ٿو ته ذات پاڪ وهم، گمان ۽ شعور کان بلڪل آڳاهين آهي. وراءُ الوري ثم وراءُ الوري. اها ذات پاڪ تجلي ڪري ٿي، ”نور محمدي“ تي جنهن جو پرتو پوي ٿو عرش اعظم تي، جتان ڪائنات ۾

Marfat.com

حرڪت جي لهر آئي ٿي ، انهيءَ بقا ۾ اولياءَ ، احمد مجتبيٰ محمد مصطفيٰ (صلي الله عليه وسلم) جن جي روحاني ربوبيت هيٺ رهن ٿا ۽ منجهس ٿي رب تعاليٰ جي تجلين جو مشاهدو ماڻين ٿا ۽ ٻين ۾ تجلين جي پرتون جو. فنا واري ولايت کي ننڍي ولايت ۽ بقا واري ولايت کي وڏي ولايت سڏجي ٿو. انهيءَ سبب ڪري شاهه ولي الله دهلوي رحه چيو آهي ته شهودي اولياءَ، وجودي اوليائن کان مٿي آهن.

هاڻي آءٌ رسالي جي ٻين سرن مان ثابت ڪندس ته شاهه صاحب جي، ميهار، پنهونءَ ، مينڌري وغيره مان مراد، مڪي مدني محبوب پاڻ آهي. سرسهڻي ۾ شاهه صاحب هڪ هنڌ فرمائي ٿو ته :-

صورت جا ساهڙ جي ، ڏيل پنهنجي ڏک.

الله تعاليٰ جي ذات پاڪ بي صورت ۽ بي مثل آهي تنهن ڪري ساهڙ مان مراد رب تعاليٰ نه آهي. ٻي بيت ۾ شاهه صاحب چئي ٿو ته :-

تو ڏيءَ کي تعظيم ، ٻئن سينئان اڳري ،
اوڏي ٿي الف کي ، من گڏيائين سين ميم
جيلا نهه ذات حليم ، ملي تي ميهار کي.

هن بيت مان ظاهر آهي ته "محمدي مشرب" وارن کي ٻين مشربين کان اڳري عزت آهي. اهي ميم يعني محمد (عليه الصلواة والسلام) سان من کي ملائي، الف يعني الله کي اوڏا ٿين ٿا. سلوڪ ۾ "محمدي مشرب" مٿاهون مقام آهي جنهن جي وضاحت لاءِ هت گنجائش نه آهي.

هن سر ۾ ائين به چيو ويو آهي ته :-

137015

Marfat.com

ساهڙ جا سينگار، اڻ لکيا اڳ ئي هئا.

چو ته "نور محمدي" خود "قلم" هو تنهن کري سندس سينگار "لکڻ" يعني تقدير کان به اڳ هئا.

هن روح اعظم مان جڏهن پيا ارواح پيدا ڪيا ويا تڏهن کين الاهي امر ٿيو ته "آلست بربکم" چا، مان اوهانجو رب نه آهيان؟ سڀني جواب ڏنو ته "بلي" (هائو). هت سوال اٿي ٿو ته ان وقت ارواحن جي ربوبيت ڪيئن ٿي رهي هئي؟ سواءِ هن جي پيو ڪو به ذريعو ڪو نه هو ته روح اعظم مان ئي سندن ربوبيت ٿئي ۽ ٿيو به ائين. ان کري شاهه صاحب فرمائي ٿو:-

"الست" ارواحن کي جڏهن چيائون،
ميثاقان ميهار سان لٿيون مون لائون،
سو موٽي ڪين پاهون؟ جو محفوظان معاف ٿيو.

هتي "محفوظ" مان مراد "لوح محفوظ" آهي جنهن تي قادر جي "قلم" يا ڪلڪ يعني "نور محمدي" لکيو. اينگهه کي اتي ڇڏي اختصار کي اختيار ڪندي، اچو هاڻي سر سسئي تي اچون ٿا. سسئي چوي ٿي ته:-

الله! اچن اوءَ، جن آئي من سرهو ٿئي.

هتي صاف ظاهر آهي ته پنهل مان مراد، الله، نه آهي. هڪ هنڌ اچان به وضاحت ٿيل آهي:-

برو هو پنهور، آريائيءَ آجاريو (سر حسيني)

جڏهن دنيا جي حالت بدترين ٿي چڪي هئي، تڏهن عربي آقا اچي آن کي بهتر بنايو.

سر سسئيءَ کي اِتي ڇڏي، سر مومل راڻي تي اچان ٿو جتي هڪ هنڌ شاهه صاحب فرمائي ٿو ته :-

سودا پيا ٻه سڄاڻ، ريءَ راڻي جي ناهه ڪو.

گويا سودا گهڻائي آهن ۽ سڀ سٺي ڄاڻ رکندڙ آهن مگر انهن ۾ راڻو پنهنجو مٽ پاڻ آهي ۽ سندس ثاني ڪونهي. هتي "سودن" مان مراد انبياءَ آهن جن ۾ "محمد" جو مٽ ڪونهي. ٻئي هنڌ انهيءَ سر ۾ شاهه فرمائي ٿو ته :-

جا ڀُوَن ڀيرين مون، سا ڀُوَن متي سڄڻين،
ڌڳ ڳڌ ٻا ڌوڙ ۾، آڀي ڏٺاسون،
ڏينهن مڙ يوئي ڏوُن، آئي لوچ لطيف چئي.

هن بيت ۾ شاهه صاحب سڌو سئون پاڻ ڪريمن جي جسم مبارڪ بابت ٻڌائي ٿو ته زمين جي اندر مدفون آهي، حالانڪ سندن روحانيت جماي جهانن جي جوهريت رکي ٿي :-

صلواتون سرور آتي، جو جوهر جهانا. (گروهڙي رحه)
تنهن ڪري،

- راڻو ۽ راڻو، ريءَ راڻي ٻيو ناهه ڪي. (شاهه)
اِن سبب ڪري،

سندي حشر ڏينهن، سودو سارينديءَ گهڻو. (شاهه)

تنهن ڪري خود شاهه صاحب تمنا ڪري ٿو ته :-

راڻو، رب، راضي ڪري، مان ورائي واڳ.

اهڙي انداز مان ڪن ٻين سرن جي محيط مطالعي مان معلوم ٿئي ٿو ته شاهه صاحب جي من جو مطلوب، محمد عربي ؐ

احمد عربي عليہ الصلواة و السلام جن آهن جن جي ظهور کان اڳ ڏي الله تعاليٰ سيني نبين کان واعدو ورتو ته جيڪڏهن اوهانجي عمر ۾ هو ظهور وٺي ته سندس سرداري قبول ڪجو. (قران)

پليو سڀ پنهور، جو پٺيءَ هوت نه هليو.

سر مارئيءَ ۾ ڏر جو سارو احوال عربستان سان ئي ٺهڪي اچي ٿو ۽ سر سارنگ ته سراسر نبوي نينهن جي نسبت ۾ چيو ويو آهي. ڪي ٻٽي پيا بيت به پين سرن مان پيش ڪريان ٿو.

١- سهسين سڄڻ آيرئي، چوراسي چنڊن،
بالله ريءَ پرين، سڀ اونداهي ڀانئيان.
(سر ڪنڀات)

٢- چنڊ چوئين حق، جي وڌهئين، جي ورچئين
پر اکيون ڏيون نڪ، تو ۾ ناهه پرين جهو.
(ڪنڀات)

٣- ستا سڀ پيٽي، سندي معلم آسري
اوهين پڻ سمهو نا ڪٿا، بندر ناهه پٽي
جن جي سيدلج ڪنئين، سي سڀ لنگهندا لڪيون.
(سر سراڳ)

هاڻي پڙهندڙ پاڻ فيصلو ڪن ته هيءَ راز ايڏو اونهو ۽ عجيب آهي جو آن تي چپن چورڻ کان گهڻن گريز ڪيو آهي. چو ته :-

سلج تنهن سلوڪ، جو ناقصان ڏي نڳيو. (شاه)

انهيءَ مصرع جون پهريون مصر عائون هي آهن :-

Marfat.com

عاشق چوم ان کي، م کي چو معشوق
خالق چوم خام! تو ن م کي چو مخلوق.

جيئن "صاحب رب ستار" جو ثاني ڪونهي تيئن هن سهڻي سردار جو به ثاني ڪونهي.

صاحب سيد خلقيو، جڏهن جاءِ نہ ماءِ
ليس کمثله شيءِ حسن حد نہ ڪاءِ
نڪو وصل وڇڙ، نڪو وچ و چاءِ
ظاهر ڏٺائين ذات ۾، صورت سنڌيس شاهہ
سرور ڪئو سجدو، آئي ايمانئاءِ
المؤمن مرآة المؤمن، لوڪان ڳالهہ لڪاءِ
ڪنجون قلف ڏياءِ، هم هٿ حبيب جي.

(سلطان الاوليا رحہ)

ڪنهن ڪامل اهو اشارو ڏنو تہ "انساني بدن جو باطن سندس نفس آهي؛ ان نفس جو باطن، انساني دل آهي؛ انهيءَ دل جو باطن، انساني روح آهي؛ انهيءَ دل جو هڪ رخ، جو نفس جي طرف آهي، "قلب" ڪوٺجي ٿو؛ ٻيو رخ، جو روح جي طرف آهي، "فواد" سڏجي ٿو. انساني روح جو باطن، روح اعظم يعني "نور محمدي" آهي جنهن جو باطن خود خدا آهي."

١- ٿيو حضوري هاڻ، سو جها ڀيس سر جي
ڪنڌي لٿي ڪاڻ، ڦڪيڙي ڀاتار ۾.

٢- ڦڪي ڀهي نڳئا، منجهان لٽڙن لڪ،
ڪنين ماڙڪ ميڙ يا، ڪنين رتا ڦڪ،
ڀئي لائي لڪ، گڏيا هنج حبيب ڪي.

اهڙن هنجن مان هڪ هو شاهہ ڀٽائي رحمة الله عليه.

Marfat.com

غلام مصطفي قاسمي

شاهه ۽ ابن فارض

ڏٽيءَ جي دادلن ۽ پهتل پيارن ماڻهن جي مرتبن جي، پاڻ جهڙي اکرن ۾ اڙيل اچاڻ کي کهڙي چاڻ؟ خدا جو هرهڪ خليل ۽ دوست پنهنجي پنهنجي پر ۾ سرڪ جي سڪايلن کي پرت جون پياليون پياريندي پرينءَ کي پيارو ٿيندو رهيو، پر جن محبت جي ميدان ۾ پرينءَ ڏي پير پري، اڏي سر ڏري سڪ ۽ سوز مان واڇٽ وچايا هئا ۽ جن جا دلسوز، دلاويز نغما اڄ به اسان کي موهي اندر ۾ پرت جي آڳ اٿاري رهيا آهن، تن جي چڏيل اهڃاڻن کي ڏسڻ سان، سندن مرتبي ۽ مقام بابت ڪاراء قائم ڪري سگهجي ٿي. اهڙن اڪثرسين اڏيارين عاشقن ۽ سرويچ صوفين مان هتي اسين عربي ٻوليءَ جي صوفي شاعرن جي سرتاج ابن فارض (٥٧٦-٦٣٢هه) ۽ سنڌي شاعرن جي شاه سيد عبداللطيف ڀٽائي رح جو هڪ ٻئي سان موازنو ۽ ذڪر خير ڪيون ٿا:-

شاه جي شاعرائي ذات، سادين تشبيهن منظر نگاري ۽ صنائع بدائع کي ڏسندي ڪيس دور جاهليت جي عربي شاعر امرؤالقيس سان ڀيٽ ڏيڻ گهرجي، پر هنن ٻنهي شاعرن جي نظرين، مقصد ۽ ڪلام جي نوعيت جو جيڪو بنيادي فرق آهي سو ٻنهيءَ کي هڪ ٻئي کان ڪوهين پري ڪيو ڇڏي. امرؤالقيس جو شعر عربي ادب جي ڀنڊار هجڻ ڪانسواء سمورو عرياني ۽ فحش نگاريءَ سان ڀرپور ۽ جاهليت جو شعر آهي ان مان الله جي عاشقن کي کهڙو

حظ حاصل ٿيندو؟ انهي عرياني ۾ ڪري ئي ڪيس الملڪ الضليل (گمراه باد شاه) سڏيو وڃي ٿو. ٻبين تفاوت ره از ڪجاست تا بڪجا.

عربي شاعرن ۾ هڪ **ابن فارض** ٿي آهي، جنهن سان اسان جي لاکيڻي **لطيف** کي پيٽ ڪري سگهجي ٿي.

ابن فارض جو سچو نالو **عمر** پٽ **ابوالحسن** آهي، مصر ۾ ڄائو ۽ مصر ئي وفات ڪيائين. پنهنجي پيءُ جي سنڀال هيٺ پليو، سندس پيءُ نه رڳو صوفي هو پر صحيح طرح هڪ متقي ۽ پرهيزگار به هو، تنهنڪري ٻال ڄڻيءَ کان ئي **ابن فارض** کي چڱو ماحول مليو ۽ ذڪر، فڪر واري گهراڻي ۾ پلجي وڏو ٿيو (١).

ساڳيءَ ريت ڀٽائي صاحب به شاه **عبدالڪريم** جهڙي سرتاج الاولياء جي پر پوٽي سيد **حبيب الله** جي گهر پيدا ٿيو جو هڪ اڪمل، عارف ۽ واصل بالله ولي هو. اهڙي نيڪ ۽ پاڪدامن ماحول ۾ پرورش پائڻ، شاه جي فطري صلاحيت کي اڀارڻ ۽ اندر کي اجارڻ ۾ وڏي مدد ڏني.

ابن فارض مدارس ۾ تعليم ورتي، فقه شافعيءَ ۾ چڱو نالو ڪڍيو ۽ حديث جو علم **ابن عساڪر** محدث کان حاصل ڪيو. اڳتي هلي سندس اندر ۾ الاهي عشق جي باه ڀڙڪو ڪاڍو ڪيس گوشائتي زندگي ۽ صوفين جي طريقي جو شوق پيدا ٿيو، پوءِ ته سڀ ڏندا ڏاڙيون ڇڏي ڀري برن، ڀٽن ۽ جهنگن، جبلن ۾ گهمندو رهندو هو. هو ڪڏهن ته چرن ۽ غفائن ۾ الله الله ڪندو هو، يا وري ڪن ويران مسجدن ۾ ديرو دمائي گهڙيون گهاريندو هو، اهڙيطرح جهنگ، جهل جهاڳي پيءُ جي ملاقات لاءِ ايندو هو ۽ وري پيءُ کان موڪلائي ساڳين ماڳن تي موٽندو

(١) الشعرالصوفي طبع بيروت.

Marfat.com

هو، هن پنهنجو گهڻو شعر به ان حالت ۾ لکيو. (١)

شاهه ڇمندي ئي ڇام هو. ڪيترو پڙهيو ننهن جو ڪو پتو پئجي نه ٿو سگهي، البت سندس ڪلام هن ڳالهه جو ضرور شاهد آهي ته هو ظاهري علم جي چاڻ سان گڏ باطني علم جو بحربي ڪنار هو ۽ سندس اندر الاهي تجلي ۽ سان اجريل هو. باقي جهنگ، جبل جهاڳيندي يار جي تات ۽ تنوار ۾ جهونگاريندو رهڻ سو ته ڪو شاهه کان سکي، اهو سندس مکيه مشغلو هو. ڪلاچي، وندر، پب، هاڙهو، هنگلاج، لاهوت، سچولاڙ، گنجو ڏونگر، گرنار، گجرات ۽ ٻين ڪيترين جاين جا سير ڪيا اٿس:-

ويئون پب پئي ڪيرون ڪاهوڙن جون،
آئون تن ڏوڻن جو پچان پير پهي،
وڃن رات رهي، ڏونگر جن ڏوريا. (ڪاهوڙي)

نانگا ناني هليا سامي سپيئي،
وهڪ سون ويئي آئون نه جيندي ان ري
(رامڪلي)

پيو جن پرو، گنجي ڏونگر گام جو،
ڇڏي ڪيٿ ڪرو، لوچي لاهوتي ٿيا.
(ڪاهوڙي)

سدائين سفر ۾ رمن متي راهه، پرن پورب پند ڏي منجهه سوالي ساهه،
جن جي الک سين آگاهه، هلو! ته تڪيا پسون تن جا.
(رامڪلي)

رسالي جي جدا جدا سرن ۾ اهڙا سوين بيت ملندا جن ۾

---

(١) شذرات الذهب، ابن عماد حنبلي ج ٥ ص ١٤٩.

انهن جاين جي سير وسياحت ۽ تڪين پسڻ جو احوال آيل آهي.

ابن فارض جا سوانح نگار لکن ٿا ته شروع ۾ ان کي مجازي عشق جي لغار لڳي هئي. هو هڪ عورت تي عاشق ٿي پيو هو انهيءَ جي ڦوڙائي ۽ فراق ۾ ڪجهه وقت آنهون ۽ داهون ڪندو رهيو. هن اها محبت ته ڪئي پر جلدي انهيءَ چاڙهيءَ کان چڙهي ٽپي پار پيو ۽ ستت ئي سندس نظر ملاء اعليٰ تي پئي. (٤).

اسان جو سهڻو شاهه به انهيءَ لپيٽ کان آجو نه رهي سگهيو، ڦوه جوانيءَ ۾ عشق گهڻو ڪري اڻ ٽر ۽ فطري هوندو آهي، شاهه جي به ڦوهه جواني هئي جو ڪيس مرزا بيگ جي گهر ۾ ان جي نندي نينگريءَ کي (جا نهايت حسين هئي ۽ بيمار ٿي پئي هئي) دعا ڪرڻ لاءِ ٻهتا، ڇوڪري جيتوڻيڪ ويڙهيل سيڙهيل پلنگ تي پئي هئي پر شاهه جي مٿس نظر پئجي ويئي سو هڪ ئي نگاه سان مٿس موهجي پيو، هن سلسلي ۾ شاهه گهڻائي ڏک ڏاکڙا ڏٺا ۽ اڳتي هلي الاهي جمال جو جلوو پسيائين.

هون به جنهن ماڻهوءَ جي دل جي پردن ۾ محبت ۽ سڪ، سوز جا انوار پهتل هوندا آهن سا دل الله کي وڌيڪ ويجهي آهي.

ڪئو مطالعه مون، هو جو ورق وصال جو،
ته ۾ تنهين تون، ٻي لات نه لحظي جيتري.

تصوف بذات خود محبت جو نالو آهي. **حلاج** محبت جو تفسير ڪندي فرمائي ٿو ته الله جي ذات خود محبت آهي. صوفين جو سرگروه شيخ **جنيد** بغدادي محبت جي معنيٰ ڪري ٿو:-

(١) الشعرالصوفي طبع بيروت.

"تنهنجي الله سان معيت کنهن علاقي کان سواءِ". صوفين الاهي محبت جو نظريو اصل ۾ افلاطون جي ڪلام مان ورتو آهي. صوفي حسن و جمال جي مدح ضرور ڪندو آهي جا ڪنهن مادي غرض لاءِ نه هوندي آهي، پر ان ۾ به هو مطلق جمال جو ڳولائو ٿئي ٿو.

ابن فارض پڻ صوفين وانگر رڳو صوفي هجي ها ته ڪيس ڪي ٿورا سڃاڻن ها پر سندس شعر ئي آهي جنهن ڪيس ملڪان ملڪ مشهور ڪيو آهي، ڪن عربيءَ جي اديبن انجي اهڙو هن طرح تعريف ڪئي آهي "ابن فارض سچي دنيا ۾ عشاقن جو بادشاه سڏيو وڃي ٿو، سندس مخالف يا موافق سڀ ڪيس پنهنجي دور جي شاعرن جو سردار ليکين ٿا، هو صوفين ۾ تمام وڏو شاعر هو محسنات بديعيه جي استعمال ۾ ته جهڙس ڪو ورلي ليندو، عربي ٻوليءَ تي پوري ڪمان هيس ۽ ايتري لغت ياد ڪيائين جو جهڙس ان دور ۾ ٻيو ڪونه هو" (١) هاڻي اچو شاه تي.

ساڳيءَ سنڌ صوفين ۽ اوليائن جو اصل کان ماڳ رهيو آهي، هتي ڪئي سالڪ با صفا آيا ۽ ويا جن مان ڪي ٿورا ڳاڻ ڳڻيا هوندا جن جي اسان کي سڌ هوندي نه ته ويچارا وڃڻ ڪاڻ ويا اڄ ڪنهن به ڪچهري ۽ علمي مجلس ۾ ڪين ڪو به ياد نه ٿو ڪري، پر شاه پنهنجي لافاني شعر ڪري هنڌين ملڪين مشهور آهي، سنڌ ۾ اهڙو ڪو هنڌ خالي نه هوندو، جتي سندس شعر ڪي جهونگاريو نه ويندو هجي. فني خوبين ۽ شاعريءَ جي لياقتن ۾ نه رڳو سنڌي گو شاعرن کان گوءِ کڻي ويو آهي پر ٻين ٻولين ۾ به شاه جهڙا شاعر گهٽ ملندا. ابن فارض جي ڪلام ۾ برابر بديع

---

(١) معجم المطبوعات العربية والمعربة، الشعر الصوفي. ص ٠٧-٨٩.

Marfat.com

جهڙن صنعتون گهٽيون ٿي سمايل آهن، پر شاه جي تمثيلي شعر، واقعہ نگاري، فطري جمال ۽ انساني حسن جي تصوير لفظن، جي ٻيهڪ، تشبيهن جي سادگي، صنائع بدائع جي عمدگي کي ڏسندي ابن فارض جي شعر کي پيٽ ۾ نہ ٿو آڻي سگهجي.

ابن فارض تحقيق اهڙي دور ۾ پيدا ٿيو جنهن ۾ محسنات لفظيءَ کي وڏي اهميت هئي، تنهنڪري مٿس تشبيهن ۽ استعارن جو اثر پيو. ان هوندي بہ سندس غزلي قصائد کي ايڏا قابل تعريف نہ آهن، پر جڏهن تہ ان ۾ تصوف جون رمزون رچيل آهن تڏهن ان جو وڏو قدر ڪيو وڃي ٿو، جيتوڻيڪ سندس شعر ۾ کي ڪمزوريون بہ آهن.

شاه جو دور محسنات لفظيءَ جو دور نہ هو پر جڏهن تہ سندس موضوع نهايت وسيع هو جنهن جي بيان لاءِ الفاظ محدود هئا تنهنڪري ڪيس رمزن ۽ اشارن کان ٿي ڪم وٺڻو پيو، پر اهي رمزون ۽ اشارا اهڙا نہ آهن جو پڙهندڙ جي دماغ تي ڪو بار وجهن، مگر قصن ۽ ڪهاڻين جي رنگ ۾ انهن کي ادا ڪيو ويو آهي، جنهنڪري عوام توڙي خواص سڀئي شاه، جي ڪلام مان حظ حاصل ڪري سگهن ٿا ۽ اها هڪ اهڙي خوبي آهي جنهنجي ڪري ٿي شاه، کي صوفي شاعر هجڻ سان گڏ وگڏ هڪ عظيم عوامي شاعر بہ سڏيو وڃي ٿو.

ابن فارض تي "قصيده تائيہ"[1] لکڻ ڪري ڪن عالمن مٿس اعتراض بہ ڪيو حلول ۽ الحاد جي تهمت رکي ڪيس ڪفر

---

(١) هن قصيده جا ڪيئي شرح لکيا ويا آهن وائنا جي Dr. J. D. Hamer Purgstall ان جو جرمنيءَ ۾ ترجمو ڪيو آهي.

جي فتوا ۾ ڏني، اهڙن عاشقن ۽ وجودي صوفين تي ظاهر بين عالمن طرفان ڪفر جي فتوا ملڻ ڪا نئين ڳالهه نه آهي، ابن فارض سان گڏ شيخ **ابن عربي**، **عفيف** تلمساني، **قونوي**، ابن هود، **ابن سبعين** ۽ سندس شاگرد **ششتري**، **ابن مظفر ۽ صفار** تي به ڪفر جون فتوائون آيون. ڪشف الظنون ۾ قصيده تائيه جو بيان ڪندي لکي ٿو ته "ڪن سندس ڪلام جي بيحد واکاڻ ڪئي آهي ۽ سندس منجهيل بيتن جي مام ۽ مطلب بيان ڪري ظاهري مطلب مراد نه ورتي آهي، پر عالمن وري حد کان وڌي ڪيس ڪفر جي نسبت ڪئي آهي ۽ ٽيان عالم ماٺ ۾ رهيا آهن. الله وارن جي شطحيات بابت اهوئي چڱو رستو آهي."

شاهه جيتوڻيڪ وجودي صوفي هو پر سندس ڪلام شطحيات ۽ بي خرافات کان قطعي صاف آهي اهوئي سبب آهي جو سندس دور ۾ مخدوم **محمد هاشم** ٺٽوي (جنهن حق گوئي ۾ پنهنجي استاد مخدوم معين کي به نه ڇڏيو) (١) **حاجي فقيرالله** علوي شڪار پوري متوفي ١١٩٥ هه (جنهن شاهه عنايت جي شهادت جو پڌي شڪراني جو نفل پڙهيو هو) اهي ۽ انهن جهڙا ٻيا عالم موجود هئا مگر ڪنهن به شاهه ڀٽائي جي خلاف قلم نه کنيو. شاهه پنهنجي مقصد کي نهايت هوشياريءَ سان نباهيو آهي جو مٿس ڪا گرفت نه ٿي ڪري سگهجي:—

---

(١) مخدوم محمد هاشم پنهنجي هڪ رسالي ڪشف الغطا ۾ جو مخدوم معين جي رسالي قرة العين جي رد ۾ لکيو اٿس، مخدوم معين کي پنهنجو استاد ۽ شيخ سڏيو آهي.

ڀانئي ڪان ڪمان ۾، ميان! مار نه مون،
مون ۾ آهيين تون، متان تنهنجو ئي توکي لڳي.

پاڻهه پسي پاڻ کي، پاڻهه ئي محبوب،
پاڻهه ئي خلقي خوب، پاڻهه طالب تن جو.

سو هي، سو هو، سو اجل، سو الله،
سو پرين، سو پساه، سو ويري، سو واهرو.

پڙاڏو سو سڏ ور وائي جو جي لهين،
هئا اکيم ڳڏ، پڌڙ ۾ پــ ٿيا.

ابن فارض پنهنجي شعر ۾ صوفيءَ جي مثالي محبت جي تصوير پيش ڪندي ازلي حقيقت جي تلاش ڪئي آهي. سندس شعر ۾ ظاهري طرح حلول ۽ اتحاد جو فڪر ملي ٿو پر اهو حلاج توڙي ابن عربيءَ جي فڪر کان نرالو آهي، ان وٽ هر جميل باقي آهي ۽ ان جو ادراڪ ان ۾ فنا سان ئي ٿي سگهي ٿو. ان جميل ۽ حسن ازليءَ لاءِ ڪا مڪان نه آهي پر ذات حق جي گهراين ۾ رهي ٿو. هن جي شعر ۾ افلاطون ۽ افلاطونيه جديده جون ڪي ڳالهيون ملن ٿيون، جيئن هندستان جي صوفين جا نظر يا به ان ۾ ملن ٿا، پر سندس ڪلام ۾ "انا" يا خوديءَ جو بيان وضاحت سان موجود آهي جو ٻئي هنڌ نه ٿو ملي. (۱) هيءَ مسئلو نهايت اونهون ۽ عميق آهي، فلسفي موشگافين ۽ اصطلاحن کي ڇڏي ظاهر ڪي وڃبو ته هن بابت به شاه جو ڪلام ممتاز نظر ايندو. مثالن کي طوالت سبب ڇڏيو وڃي ٿو.

---

(۱) الشعر الصوفي طبع بيروت.

Marfat.com

ڪنهن به شاعر جي صحيح ۽ اصلي مقصد کي پروڙڻ ۽ پرجهڻ لاءِ، ان شاعر جي ماحول جو مطالعو ضروري آهي، شاعر خود ماحول جي پيداوار هوندو آهي، ابن فارض اهڙي دور ۾ پنهنجو پيغام ۽ فڪر آڏو رکيو جو اهو زمانو تارين حڪومتن طرفان حملي جو زمانو هو، اهڙيطرح ڪي اندريون پريشانيون به هيون. شرق عربيءَ تي عيسائين جو صليبي لشڪر وڌي رهيو هو، شرق ادنيٰ جا شهر جنگن جو مرڪز بڻجي چڪا هئا. اسلامي ملڪن ۾ رڳو نالي جو لاڳاپو هو، بغداد جو خليفو به رڳو نالي ماتر وجي رهيو هو. (١) عين اهڙي حالت شاهه صاحب کي به آڏو آئي. ڪلهوڙا حڪمران سنڌ جي آزادي ۽ سلامتي برقرار رکڻ لاءِ هرطرح هٿ پير هڻي رهيا هئا، دهليءَ جي مغليہ حڪومت ڏانوا ڏول ٿي چڪي هئي، نادر ۽ ان کان پوءِ احمد شاهه ابداليءَ جي ڪاهن ملڪ ۾ ماندائي وجهي ڇڏيو هو، سنڌ لاءِ ان دور ۾ ڏاڍا ڏکيا ڏينهن هئا ته پنهنجي آزاديءَ ۽ زبان کي ڪيئن برقرار رکي. ان پرفتن دور ۾ شاهه جو پيغام سنڌ ين لاءِ الاهي رحمت هو. مولا پاڪ جي هميشه مٿس رحمت هجي ۽ اسان کي سنڌ س ڪلام مان سبق پرائڻ جي توفيق عطا ڪري.

آخر ۾ امين سيدي ابن فارض جي ڪلام جو نموني طور ڪجھ ترجمون به پيش ڪيون ٿا ته جيئن پڙهندڙن کي سنڌس ڪلام جي نوعيت معلوم ٿئي ۽ ان سان گڏ شاهه جي ڪلام مان به ڪجھ بيت لکجن ٿا:-

ابن فارض محبوب کي خطاب ڪندي پنهنجي بيڪسيءَ

---

(١) الشعرالصوفي ص ٩٥

جو اظهار ڪري سڀ اختيار سندس سپرد ڪري رهيو آهي ۽ ان بابت جيڪو نقش چٽيو اٿس تنهن مان هن فن ۾ سندس ڪمال جا اهڃاڻ ملن ٿا:-

اي محبوب! ڀلي ناز مان وڏائي ۽ غرور ڪر ڇو ته تون وڏائي جي لائق آهين! ۽ جيڪي توکي وڻي سو مون ڪان وٺ! ڇو ته حسن توکي اهو (اختيار) ڏئي ڇڏيو آهي، ۽ توکي ڪلي اختيار آهي جيڪي وڻيئي سو فيصلو ڪر ڇو ته حسن و جمال توکي مون تي حاڪم ڪيو آهي جيڪڏهن منهنجي هلاڪت ڪري توسان وصال ٿي سگهي ته مان توتان گهور وڃان جلدي ڪر ۽ پنهنجي محبت ۾ توکي مونکان جيڪي امتحان وٺڻو هجي سو وٺ! جنهن ۾ تون راضي ٿيندين مان اهوئي پسند ڪندس.

پوءِ هر حال ۾ تون مونوٽ مونکان وڌيڪ پيارو آهين ڇو ته جي تون نه هجين ته مان به نه هجان. تنهنجي محبت ۾ خواري ۽ رسوائي منهنجي عزت لاءِ ڪافي آهي ڇو ته مان تنهنجو همسر نه آهيان. (١)

ابن فارض ته عشق و محبت ۾ قدم رکڻ کانپوءِ پنهنجي عجز ۽ انڪسار جو معترف ۽ فنا جو طالب آهي پر اسان جو شاهه محبت جي تلاش کان اڳ ئي ڪنڌ تي ڪاتي وهائڻ، مطلوب آڏو هر طرح فنا ٿيڻ ۽ ان جي ڏک ۾ آهون ۽ دانهون ڪرڻ ۽ نيهن جي نالي ڳنهڻ کان اڳ ماس ڪپي سيخن تي پچائڻ جي تلقين ڪري رهيو آهي.

---

(١) ديوان ابن فارض ص ١١٠-١١٦ طبع مصر.

Marfat.com

پهرين ڪاتي پاءِ، پڇج پوءِ پريتڙون،
ڏک پريان جو ڏيل ۾، واجڻ جئن وڄاءِ،
سيخن ماهه پچاءِ جي نالو گيڙءِ نيهه جو.
(ڪلياڻ)

اصل عاشق پاهجي، سسي نه سانڍين،
لاهيو سر لطيف چي، پوءِ ماهه سلا ڙئو ڏين،
ڪلنئون ڪاٽين، پڇن پوءِ پريتڙون.
(ڪلياڻ)

ابن فارض رح جو هيٺيون بيت، شاهه جي "پهرين ڪات پاءِ الخ" بيت جي مقصد سان بالڪل ٺهڪي اچي ٿو:-

جيڪو ماڻهو عشق و محبت کي چيڙي ٿو تنهن کي منهنجو چوڻ آهي ته تون پاڻ کي مصيبت ۽ امتحان ۾ وڌ و هاڻي نشان بنجڻ لاءِ تيار ٿي ءُ. جنهن کي به تون دوست رکندين ته تون پاڻ کي ان جي آڏو ڪٺل سمجهه. هاڻي توکي اختيار آهي ته محبت لاءِ ڪنهن کي تو پسند ڪرين. پر اڳيءِ پنهنجي سر جو سانگو لاهه پوءِ هن ميدان ۾ پير پائڻ جي ڪوشش ڪر. (١)

ابن فارض، عشق، محبت ۾ ملامت ڪندڙ ماڻهوءَ کي خطاب ڪندي فرمائي ٿو:-

مان، ملامت ڪندڙ کي چوان ٿو ته تون مونکي هر وقت اها طمع رکي ملامت ڪندو رهين ٿو ته ملامت مون کي محبت

---

(١) ديوان ابن فارض ص ١١٣ طبع مصر.

ڪان روڪي رڪندي (پرائين نہ آهي). تون سونکي ملامت ڪرڻ ڇڏي ڏي جڏهن تون خود عشق ڪرين تہ پوءِ ملامت ڪر. (مطلب تہ عشق و محبت جي واديءَ ۾ اچڻ کان پوءِ جي تون ان جي ڇڏڻ تي قدرت رکندين تہ توکي ملامت ڪرڻ جو حق آهي. (۱)

شاه فرمائي ٿو:-

اُڃئو اڃئو چون :- "وه، وڻان تان گهورئا،"
سرتن سانگ سکن سين مون جنءَ رت نہ رون،
اومر ويئيون هون، مون ساڳاتو سور ئيا.
(ڪوهياري)

---

(۲) ديوان ابن فارض ص ۱۱۳

Marfat.com

محبوب علي محمد صالح چنه

شاهه صاحب جا قصا

”قصو“ عربي لفظ آهي. ان جي معنيٰ آهي ڪنهن به واقعي کي تفصيل سان بيان ڪرڻ. قرآن شريف ۾ حضرت يوسف عليه السلام جي روح رچندي قصي کي ”احسن القصص“ يعني ڀلي ۾ ڀلي قصي سان تعبير ڪيو ويو آهي. وري سورة هود، پاره ١٢ ۾ اسانجي رسول ڪريم کي ارشاد ٿيو آهي- ته:

”اي محمد! اسان پيغمبرن جي حالات مان جيترا به قصا تنهنجي سامهون بيان ڪيا آهن، انهن سڀني جي مدعا هيءَ آهي ته تنهنجي دل همت هڏي. ازانسواءِ انهن ۾ تنهنجي لاءِ حق ۽ مسلمانن لاءِ نصيحت ۽ ذڪر به آهي.“

انهيءَ رحماني ريجهه مان اها پروڙ پئي ته شاه لطيف جهڙي ڏاهيءَ ڏٺل جي قصن ۾ به اهي رحماني راز ضرور هوندا. اسان کي شاه صاحب رحه جي سوانح مان تحقيقي طور معلوم ٿيو آهي ته جيڪي ڪتاب هن صاحب کي دل پسند هئا انهن ۾ ٻه ڪتاب هو قرآن مجيد ۽ ٻيو هو مثنوي مولانا روم رحه. اهو ئي سبب آهي جو شاه صاحب جي قصن مان قرآن شريف جي قصن جهڙي سرهاڻ ۽ مولانا روم جي مثنويءَ جهڙي سڳنڌ پئي اچي. قصن جي باري ۾ قرآني ارشاد اوهانکي معلوم ٿيو. هاڻي وري اوهان مولانا روم کي ٻڌو- پاڻ فرمائي ٿو:-

خوشتر آن باشد که سر دلبران
گفته آيد در حديث ديگران

يعني هي وڏيڪ سٺو هجي جو پرين ۽ جو ڪجهه ٻين جي ڳالهين ۾ ظاهر ٿئي.

اهڙي طرح اسانجي شاهاڻي شاه پنهنجي پياري وطن جا سورما ۽ سورميون پنهنجن قصن ذريعي ڳايون آهن. هي سمجهڻ لازمي امر آهي ته قصو ادب جو لطيف، مرغوب ۽ مؤثر صنف آهي، جو قوم جي اخلاق، عادتن، رسمن، معاشرت ۽ تصورات جو آئينو هوندو آهي. هيءَ به حقيقت آهي ته قصي جي ذريعي عوامي ماڻهن جي طبيعتن تي غير محسوس اثر پوي ٿو ۽ هنن جي ڪردار بنائڻ ۽ بگاڙڻ جو موجب آهي. ادب جي هيءَ نئي صنف آهي جا انسان جي خيالات ۾ بلندي پيدا ڪري ٿي، جذبات کي اڀاري ٿي ۽ روح اندر هڪ قسم جي چرپر پيدا ڪري ٿي، جنهن ڪري هن جو اثر انسانجي قلب جي گهراين تائين پهچي ٿو. اهو واحد سبب آهي جو شاه صاحب مکيه سورمن خواه سورمين جو ذڪر قصن ذريعي ڪيو آهي ته هڪ طرف رند روحاني راز پروڙين ٻئي طرف سنڌس وطن واسي همت، عزم، استقلال ۽ بيداري جا انمول سبق سکن.

شاه صاحب جي ڪلام کي جيڪڏهين غور ۽ خوض سان مطالع ڪبو، ته معلوم ٿيندو ته شاه صاحب رح جو شعر هيٺين مکيه حصن ۾ ورهايل آهي:-

١- مجازي ٢- عاشقاڻو ٣- ناصحاڻو ٤- طبيعي ٥- رزمي ٦- تمثيلي.

اسانجو لاڳاپو آخرين قسم سان آهي جنهن ۾ شاه صاحب جي قصن جا قالب پلٽيل آهن. هن ڏس ۾ اسانکي هر هڪ قصي کي پنهنجي خاصي خيال جي مرڪز ۾ آڻڻو آهي ۽ منجهانس شاه صاحب

Marfat.com

جو شاهاڻو مفهوم ڪيڏو آهي. ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ سچ فرمايو آهي ته:-

"هنن قصن ۽ ڪهاڻين کي خالي آکاڻيون ۽ ڏند ڪٿائون ڪري نه سمجهڻ گهرجي. منجهن وڏيون تمثيلون رکيل آهن جن ۾ الاهي اسرار ڀريل آهن، جن ۾ گوڙهي روح رهاڻ رچيل آهي ۽ جنجي ذريعي انسان جو من وڃيو رب سان ملي-

جي تو بيت ڀانئيا، سي آيتون آهن،
نيون من لائين، پريان سندي پار ڏي."

شاه جي رسالي ۾ ڏهه قصا آيل آهن. اهي سروار هنطرح آهن:-

(١) سر سهڻيءَ ۾ سهڻيءَ ۽ ميهار جو من موهيندڙ قصو.

(٢) آبري، معذوري، ديسي، ڪوهياري ۽ حسينيءَ ۾ سسئيءَ ۽ پنهونءَ جو پرسرائيندڙ قصو.

(٣) سر سورٺ ۾ سورٺ ۽ راءِ ڏياچ جو ڏچ ڏيندڙ قصو.

(۴) سر مومل راڻي ۾ مومل ۽ راڻي جو رنجائيندڙ قصو.

(٥) سر ليلا چنيسر ۾ ليلا ۽ چنيسر جو چلائيندڙ قصو.

(٦) سر گهاتوءَ ۾ مورڙي مير بحر بانڪي جي بهادريءَ جو قصو.

(٧) سر ڪيڏاري ۾ ڪربلا جي قضئي جو دل ڏاريندڙ قصو.

(٨) سر مارئيءَ ۾ عمر مارئيءَ جو مٺيادار قصو.

(٩) سر ڪاموڏ ۾ ڄام تماچيءَ ۽ نوريءَ جي نياز جي راز وارو قصو.

Marfat.com

(١٠) سر ڏهر ۾ لاکي ۽ اوڏن جو آراپيندڙ قصو.

هنن قصن جا روحاني راز مرحوم مولوي غلام محمد خانزئي مصنف "منهاج العاشقين"، ڊاڪٽر گربخشاڻي مصنف "مقدمہ لطيفي"، پروفيسر ڪلياڻ آڏواڻي مصنف "شاھ"، آنجهاني چيتمل پرسرام مصنف "شاھ جون آکاڻيون" پنهنجن ڌار ڌار ڪتابن ۾ رچيا آهن.

هر هڪ قصي ۾ "فاذ کروني اذ کر کم" جي تنوار تنبيل آهي. سالڪ حق جي جستجو ڌار ڌار اوپن ۾ ٿو ڪري. ڪٿي مومل آهي ته ڪٿي ليلا، ڪٿي سهڻي آهي ته ڪٿي سسئي. حق به ڪٿي راڻو آهي ته ڪٿي چنيسر، ڪٿي ميهار آهي ته ڪٿي پنهون.

اهي آکاڻيون ته عام آهن پر اسان کي هت هنن جي روحاني رازن جي سام پرجهڻي ۽ پروڙڻي آهي. سر سهڻي ۽ ميهار جي قصي ۾ هيٺيان مکيہ اداڪار آهن: سهڻي، ساهڙ، سائر، ڏم ۽ دلو. سهڻي سالڪ، ساهڙ سو پياوان محبوب، جنهن جي جمال جو جلوو سهڻيءَ سالڪ جي دل تي اهڙو ته منقش ٿي ويو جو پاڪاري چوي ٿي:- ته

"جيڪي ڏٺو مون، سو جي ڏٺو جيڏيون،
گهر ورنيءَ سان، هوند گهٽين گهوري ڇڏيا"

سائر ۽ سندس درندن ۽ "لڙ لهريون لس ليت" مان مراد آهي هي جهان ۽ ان جا جهوريندڙ لاڳاپا. ڏم مان مراد آهي نفساني خطرا ۽ وسوسا. سالڪ کي اندروني ڏم وسوسن جي صورت ۾ روڪين ٿا ۽ سائر ۽ ان جا تعلقات ٻاهريون

رنڌ ڪون ٿي ان جي سامهون اچن ٿيون. محبوب ٻئي پار آهي. ان سان وصال لاءِ سالڪ کي ڪونه ڪو ذريعو ڪنهارڪي دلي جهڙو ڳولهڻو ٿو پوي جو ته مطلوب جي چرڻن جي چونگار طالب جو من مستانو ڪري ڇڏيو آهي. ملاحظه ڪريو:-

هن پريم هوءِ، ستي سنيهارن جي،
چت چرڻن چوريو، ذوق ٿيڙم جوءِ،
محبت ۽ مجاز جي، بالمه پيم بوءِ،
وڃي روبروءِ، ڏيکيان دوست ميهار کي.

ٻئي طرف شاه صاحب دنيا وارن کي هيئين طرح هن سر معرفت قرباني، پاڻ نه ڪٽڻ ۽ همت جون هدايتون ٿو ڏئي:-

(١) ساهڙ سند و تن، سر سهائي گهڙن جي

(٢) پاڻ م ڪٽج پاڻ سين، ريءَ وسيلي وڏ،
لالن تنين لڌ، عشق جنين جي اڳ ۾.

(٣) گهڙيا سي چڙهيا، انين اڻيئي
مٿي مٽي مهراڻ ۾، پوءِ ٿيو ڏيٺي،
ته ميهار مليئي، سنهوڙو سيٽاهه سين.

سسئي ۽ پنهونءَ جو قصو پنجن سرن تي مشتمل آهي. حساب ڪبو ته سڄي رسالي جي هڪ پاڱي ٽئين حصي کان وڌيڪ حصو هن قصي جي بلي آهي. هن ۾ به سر سهڻيءَ جهڙي تمثيل رکيل آهي. تفاوت فقط هيءَ آهي ته سالڪ جا بيروني خطرا سر سهڻيءَ ۾ ساڳر جي صورت ۾ آيل آهن پر سر سسئي ۾ "ڏاگهن، ڏيرن ۽ ڏونگرن" جي ڏک ۾

ڏيکاريل آهن. سسئيءَ مان مراد آهي اهو سالڪ جو پنهونءَ حقيقي محبوب جي محبت ۾ سرشار آهي.

ٻئي هنڌ وري ٻيئي وڌيس :—

"ان ترءِ منجهان تڪ، ڏني ٻاڻ اچ ٽئي."

هت اچ کي اچ سان تو لا هجي :—

محبت جن جي من ۾، تن تشنگي تا،
پي پيالو اچ جو، اچ سين اچ اتيار،
پنهون پاڻ پيار، ته اچ سين اچ اجهائيان.

پنهور ۽ انجا ٻاڻ دنيا ۽ دنيا جا لاڳاپا آهن. ڪيچ محبوب جو مڪان آهي جتي پهچڻ لاءِ پهريائين پهريائين ڏاگهن، ڏيرن ۽ ڏونگرن جا ڏم ڏسڻا آهن ۽ پوءِ منزل بمنزل محبوب جي منزل تائين پهچڻو آهي. پر سالڪ سسئي جڏهين هن سڃاڻي سفر لاءِ سنهري نڪري ٿي ته هوءِ پرين پنهونءَ جي پريت سان پر آهي ۽ جيڏانهن ڪيڏانهن انجي پريت جو پرو معلوم ٿئيس ٿو:-

ووڙيم سڀ وڻاڻ، يار ڪارڻ جت جي،
"والله بڪل شيءِ محيط"، اي آرياڻي اهڃاڻ،
سڀ ۾ پنهون پاڻ، پئو ناهه پروچ ري.

اهل دنيا لاءِ حياتي جون لاهيون چاڙهيون هن صورت ۾ ڏيکاري ٿو :—

ڪڏهن ايئن هياس، جڏهن پنهونءَ ڏوتم ڪپڙا،
هاڻي ايئن ٿياس، جو جت نــه نيڻم پــاڻ سين.

همت جي سندري پڌڻ ۽ غفلت جي ننڊ ڇڏڻ لاءِ پنهنجي ديس واسين کي شاه صاحب هن سر ۾ ايئن للڪاريو آهي :-

(١) وهي ۽ ويلا ڪري، اٿيءَ نه اکنڊ آه،
سي لاڳاپا لاهه، اوريان او پيارين جي.

(٢) ليل نه جاڳئين لڪسين، ڪلهي نوم ڪياءِ،
قم ٿي پهچ قريب کي، اجلس تون نه جڳاءِ.

سورٺ ۽ راءِ ڏياچ جي قصي ۾ هن معتقد مريد جو ذڪر ڪيل آهي جو رباني راه ۾ پنهن جي هاٿ، کي پري ڪري پير جي هڪ اشاري تي نه فقط پنهنجو تن، من، ۽ ڌن قربان ٿو ڪري پر پنهن جو پيارو سر به حاضر خدمت ڪري ابدي حياتي حاصل ڪري ٿو :-

"سو سرن پائي، جي تند برابر توريان،
اتل اوڏاهم تئي، جيڏاه پيجل پرائي،
سگهو هڏ آهي، سر ۾ سڄڻ ناه ڪين"

طالب مرشد ڪامل جي "واچو ولاتي" جي وکر ۾ اچي اهڙو ته محو ٿي ٿو وڃي جو طالب ۽ مطلوب جو ڪو سنڌ و نٿو رهي :-

راجا راڳائي، هر دوئي هيڪ ٿيا.

قصي موهل راڻي جي اڀار الئي آهي. مومل مان مراد اهو انسان آهي جو ڏٺيءَ کان منهن موڙي پنهن جي ناهيل طلسم ۾ لڪو ويٺو آهي. راٺو ٿيو حق "فاذ ڪرواني اذ ڪر ڪم" جي اصول مطابق رب پنهنجي پانهي کي ڪونه ٿو ڇڏي ۽ پنهنجي قرب جي دائري ۾ قريب ڪريس ٿو. پر اهو پانهو جو عارضي

فراق وقت سندس بوءِ پٽيان متوالو ٿي، صحيح ڪامل روح کي وساري ٿو وهي، سو رب جي ديدار کان تيستائين محروم ٿو رهي جيستائين غير گمان ڪڍي حق کي نٿو ڀاڙائي ۽ سيت ۾ صاحب کي نٿو پسي جئين:-

١- مون سارينديء ولها، اچين جي هڪوار،
تہ پيرين ڏريانءِ پنبڻيون، هنڌ وڇايانءِ وار.

٢- ڪيڏانهن ڪاهيان ڪرهو، چوڏس چناٽو،
منجهين ڪاڪ ڪڪوري، منجهين لنڊاٽو،
راٽو ۽ راٽو، ريءِ راٽي ڀو لاهه ڪو.

ليلا ۽ چنيسر جي قصي ۾ بہ غيرت الاهيءِ جو مظهر نمايان آهي. ڪئين نہ ليلا جنهن کي پنهن جي پياري چنيسر جو وصال نصيب ٿيو، دنيا جي هڪ رواجي وٿ مٿي تي موهجي ڏهاڳ جو ڏنڀ حاصل ڪيائين. پوءِ جڏهين ليلائي وري ليلا يائين ۽ پنهن جو پاڻ فدا ڪياءِ تہ محبوب جو ميثاقي ميلاپ نصيب ٿيس.

چنيسر جي چوڪ جو احوال ملاحظ ڪريو:-

چنيسر سين چاهہ، متان ڪا منڌ ڪري،
ڪانڌ ڪنهن جو نہ وٿي، گيرب ۽ گاهہ،
جي ٽڙي ٽور ڙ ياءِ، دوس ڏسائي داسڙو
گمراهہ پانهي جو ليلا ٿئي بہ تہ پڌو:-

مڪر ڏولڏ ڏلو، ناتو نماڻيءِ سين
ڪونهي ڪميڻيءِ جو بگر تو بلو،
تنهن جو ناڻ ءِ نلو، و يٺو ويٺي آهيان.

Marfat.com

مورڙي ميربحر جي قصي ۾ نفس کي تابع ڪرڻ لاءِ حڪم آيو آهي. جيئن سمنڊ جي مانگر مڇ کي مارڻ لاءِ رواجي چاريون ۽ ڪنڍيون ڪم جون نه آهن تيئن نفس جهڙي ندوري کي به ناس ڪرڻ لاءِ وڏيون رياضتون ۽ ڳرا مجاهدا گهرجن. جو انسان مورڙي وانگر آپا وٽي نفس کي نهوڙي ٿو، سو ابدي سک ماڻي ٿو. ڏسو ته شاهه صاحب نفس کي ڪيئن نه خطاب ٿو ڪري :-

"مڇو آهين مڇ، ٿلها ٿو ٿونا هڻين،
جو تو پاتئين اڇ، تنهن پاڻيءَ پنا ڏينهڙا"

امام حسين جي ياد هر سال سڪ وارين دلين کي تڙ ڦائيندي آهي. پاڻ حق خاطر هڪ جبري بادشاهه جو مٿ جيتري ساٿين سان مقابلو ڪيائون. تنهن ڪري شاهه صاحب ڪربلا جي قضيي کي هيئين اکرن سان تعبير ڪيو آهي :-

ڪر هڻي ڪانءِ، هو نظارو نينهن جو،

الاهي نينهن جي ناوڪ جوئي اثر هو جو رسول اڪرم صلعم جي لخت جگر ڪربلا جي گرم ۽ هلاڪ ڪندڙ واريءَ ۾ تشنگيءَ جي تار سان پنهنجي من جا مٺيا ۽ قرب جا ڪٽا بارگاهه ايزديءَ ۾ نذر ڪيا. مرحوم جوهر صاحب هن ڳالهه جو اشارو صحيح طور هيٺين نموني ڪيو آهي :-

اسلام زنده هوتا هے هر کربلا کے بعد

مارئيءَ جو قصو ست سيل ۽ وطن جي محبت جي انمول مٿين سان ڀريل آهي. اندروني طرح اصلوڪي وطن جي اپٽار ڪيل آهي. جنهن لاءِ هڪ نادم روح پڪاري چوي ٿو :-

جهڙو قيد الملڪ، تهڙو بند نه ڪو پيو،
ايءُ قضا ڪم ڪيو، جيئن تر مارو آئون ماڙئين "

الست بر بڪم وارو قصو هنطرح بيان ڪيو ويو آهي ته :-

" الست بر بڪم" جڏهين ڪن پيوم،
" قالو بليٰ " قلب سين، تڏهين تت چيوم،
تنهين وير ڪيوم، وچن ويڙهيچن سين.

چام تماچي ۽ نوريءَ جي قصي ۾ نياز جو ڪمال آهي. هن ۾ روحاني رمز به مومل جهڙي ئينديي. مومل وانگر نوريءَ ڪي حسب نسب ۽ ظاهري ٺاٺ نه آهي، پر هوءَ نياز جي پتلي آهي. اهو ئي نياز آهي، جو رب جي بارگاه ۾ پسند آهي. جڏهين نوريءَ کي چام تماچيءَ نوازيو، ته ان نوازش جي نظر جو احساس انجي قلب جي گهراين تائين ويو ۽ هن نياز جي نماڻيءَ نار هن کي هر هر پئي مخاطب ٿي چيو :-

تون سمون آئون گندري، مون ۾ عيبن جوءِ،
پسي راڻين روءِ، متان مانگر مٺئين.

لاکي ۽ اوڏڻ جو قصو به چام تماچيءَ سان وڃيو ويجهي نسبت رکي، هو جيڪڏهين نياز جي ڪتاب جو ديباچو آهي، ته موجوده قصو انجو مقدمه آهي. پڻي نياز جي محور جي چوڌاري ڦرن ٿا ۽ پنهي قصن مان ڪميا جي خوشبوءِ اچي ٿي. لاکو ڦلاڻي ڪچ ڌڻي هڪ جوڌو بادشاه ٿي گذريو آهي، ۽ اوڏڻ ٻيلي اوڏ جي ڌيءَ. جڏهين لاکي ناز پري اينگر کي نوازيو ۽ پنهنجي پٽ راڻي ڪري رکيو، تڏهين هن

اسمجهہ اوڏڻ کي بہ ايتري سمجهہ آئي جو لا کي کي ليلا ئي
چيائين :—

لا کي لڄ کنئي، اُسان اوڏڙ يــن جي،
کند و کان پي، اڳ وسوڙي آهيان.

——

لا کا لڄ سند يــاءِ، آئون اگلي آهيان،
پکا سي ڀرتاءِ، جي اجهي تنهنجي اڏيا.

مطلب تہ هر هڪ قصو روحاني راز ۽ منصوري ۽ مام سان
ڀريو پيو آهي. پروفيسر کلياڻ آڏواڻيءَ هن حقيقت کي
هيٺين طرح قلمبند ڪيو آهي :- ”مطلب تہ شاه جنهن بہ چيز يا
قصي جي اپٽار ڪئي آهي، تنهن کي تمثيلي زيب ۽ معنيٰ سان
سينگاريو اٿس. هر هڪ سر ۾ تمثيل جي جهلڪ ائين سمائي پئي
آهي جيئن سج ۾ تجلو، چنڊ ۾ چانڊاڻ ۽ گل ۾ سرهاڻ.“

محمد عرس سمون

شاهه رحه جون ٽپيون

وهڻ واٽڙين تي، ڪيڇين ڪاڻ ڪهو؟

——:٭:——

آءَ هتي مٿينءَ سٽ جو صرف تت ۾ مراد ڪندس.

واٽن جا چار قسم آهن.

(۱) واٽڙيون:- سنهيون واٽون، سنها پيچرا.

هنن تان فقط سنهون مال ۽ ماڻهو اچي وڃي سگهن ٿا، پر مهري يا لاڏو اٺ اچي وڃيُ نٿا سگهن، خاص ڪري جابلو علائقن ۾.

(۲) واٽون:- وڏيون واٽون.

(۳) گس:- اهي وڏيون واٽون، جن تان ماڻهو ۽ مال، مهري ۽ لاڏو اٺ آسانيءَ سان اچي وڃي سگهن.

(۴) گهاڙو:- شهراه، گهڙيل رستا، يعني اهي رستا جي گهڙي ٺاهي ڪڍيا ويا هجن. ملڪ ۾ اهڙا رستا سرڪاري بيلدار ٺاهيندا آهن؛ جن تان ماڻهو، مال، اٺ، گهوڙا ۽ گاڏيون اچي وڃي سگهن.

۱- ڪاڻ- لاءِ، واسطي.

۲- ڪهو- ڪهڙو، ڪير. (لاڙي زبان)

ست جي ظاهري معنيٰ تہ پڌري پٽ پئي آهي، تنهن کري ان جي معنيٰ يا مطلب کرڻ جي ڪا خاص ضرورت ڏسڻ ۾ ڪانہ ٿي اچي. اسان کي هت صرف اهو ڏسڻو آهي، تہ ڀلاري پٽ ڌڻيءَ سنڌ جي سونهاري، سمهرل ۽ سهيرل شاه رحہ جي مراد ڇا آهي ۽ هن ڪهڙي ڳالهہ ڏانهن اشارو ڪيو آهي. اسان کي اشارتاً اشارو ڏيئي ڇڏيو آهي.

اسان جي روح روان شاعر جن وائڙين ڏانهن اشارو ڏنو آهي، سي سلوڪ جي راه و رسم ۾ هيٺيون آهن.

(١) شريعت (٢) طريقت (٣) حقيقت (٤) معرفت.

انهن چئن وائن کان سواءِ پيون ٻہ ٻہ وائون آهن، جن مان هڪ آهي هاهوت ۽ ٻي آهي باهوت؛ جن جو مفصل بيان هيٺ ڏنو ويو آهي.

شاه صاحب رحہ جن مٿينءَ ڏنل ست ۾ فرمائين ٿا تہ جيڪي طالب وات ۾ وهن ٿا، سي ڪوڙا ۽ ڪوتا آهن؛ اهڙن لاءِ شاه صاحب جن ٻئي بيت ۾ هيٺين فرمائين ٿا تہ:-

هلندي هوت پنهونءَ ڏي، ڪهجن ڪي ڪوتيون،
پهاڙ تنين پٽ ٿئي، جي للہ لالڻ لوتيون،
سي سهيليون سڪ ڪي، چنجون ۽ چوتيون.

اهڙي طرح ٻيءَ جاءِ تي فرمايو اٿن تہ:-

”ڪافر ٿي تہ آبهين، باب شرع جا ڇڏ“

آبهين - پيرن ڀر بيهين، بلند ٿئين، ارتقاء منزل ڪي ڀڄين، واصل باالله ٿئين.

Marfat.com

باب - در، دريون.

رب تعاليٰ عزازيل کي حڪم ڪيو ته حضرت آدم جي پتلي کي سجدو ڪر، پتلي يا بت کي سجدي ڪرڻ سان انسان يا فرشتو الله جي اطاعت ۾ ڪافراڻي پر پاري ان جي تجلي آڏو سر جهڪائي ٿو. (وڌيڪ اپٽار لاءِ ڏسو ڪتاب قبله نما)

باريتعاليٰ آدم جي بت کي سجدي ڪرڻ لاءِ سڀني فرشتن کي حڪم ڪيو هو، جو ٻين سڀني فرشتن قبول ڪيو، پر عزازيل ان کي ڪفر سمجهي الله تعاليٰ جو حڪم نه مڃيو. جيڪڏهن شرع جا پابندن ٽوڙي حڪم مڃي ها، ته هوند "آبهين" واصل بالله ٿي وڃي ها.

"من مشرڪن سين گڏ، ويجهو ٿين وصال کي"

(٢)

ڪافرن بت پوڄيا، انهيءَ ارادي تي ته سڀئي چڱايون ڪين انهن کان حاصل ٿينديون. سنڌي زبان ۾ ماڻهوءَ جي بدن کي بت چوندا آهن، پوءِ جيئن هنن پوڄارين بتن جي نگاه اڪين ۽ اندر جي هنن بتن ۾ آهي، تيئن تون به اڪيون ظاهر ۽ باطن جون پنهنجي بت واري قلب "دل اندر ۾" تي رک، جنهن منجهان ديدار انهي محبوب حقيقيءَ جو حاصل ٿئي، جنهن جي توکي طلب آهي. (ايءَ تعليم جناب شاه صاحب رح جي طالب مبتديءَ کي ۽ منتهي عارف يا واصل باللهِ تعاليٰ کي آهي.) پوءِ جڏهن مشاهدو جمال الله تعاليٰ جو توکي حاصل ٿئي، تڏهن جيڪي هنن بتن مان هنن کي حاصل ٿو ٿئي، يعني گمراهي، تنهن کان جيڪڏهن بلنديءَ جو درجو چاهين ٿو، ته پوءِ باب شرع جا چڙهه يعني دردريچ.

(پنڌن) شريعت جي حويليءَ جا چڏ، جن ۾ نہ معرفت نہ وصال، اهي درجا معرفت ۽ وصال جا مٿي آهن. جڏهن معرفت ۽ وصال جا درجا مٿي ٿيا، تڏهن شريعت کان لنگهي طريقت، حقيقت ۽ معرفت ڏانهن مٿي وڃڻ گهرجي.

جيئن معرفت کان پوءِ درجو تربيت ۽ وصال جو آهي. وصال جو درجو سڀني منزلن کان مٿي آهي ۽ وصال کان مٿي ٻي ڪا بہ منزل ڪانہ آهي، ڇاڪاڻ تہ سڀ منزلون وصال لاءِ ٿيون وڃن (طئي ڪجن). جيڪڏهن ڪو بہ طالب شريعت جي دروازي تي ويهي عمر وڃائي، طريقت، حقيقت ۽ معرفت ڏانهن وک نہ وڌائي تہ پوءِ انهن جو سير حاصل نہ ٿيندو ۽ وصال بہ حاصل نہ ٿيندو، پر ٻهرئين درجي شريعت جي کان سواءِ مٿين منزلن تي پهچڻ نہ ٿيندو.

شريعت، طريقت ۽ معرفت جو مثال هيءَ آهي :-

جيئن تہ هڪ حويليءَ جا هڪ ٻئي کان مٿي چار طبقا هجن، جن مان هيٺئين طبقي جو نالو شريعت، ان کان مٿين جو نالو حقيقت ۽ ان کان مٿين چوٿين طبقي جو نالو معرفت آهي.

مطلب تہ درجي بدرجي منزلن کان لنگهڻ ۾ وصال محبوب حقيقيءَ جو حاصل ٿئي ٿو. معرفت کان پوءِ بہ وصال سچائيءَ سين آهي، جهڙي سچائي ۽ ادب، تهڙي ويجهڙائي وصال جي.

"ڪي اوڏائي ڏور، ڪي ڏور بہ اوڏا سپرين."

پر اهي چارئي هيون هن دنيا جي حويلين مثل نہ آهن، انهن طبقن يعني منزلن مان لنگهڻ ۽ سڪنهن منزل جي سڪنهن مڪان جو سير تمام مشڪل آهي.

Marfat.com

ڪن ڪي هر هڪ چاڙهي ۾ سڄي عمر گذري وڃي، ڪن ڪي گهڻون وقت، ڪن ڪي ٿورو وقت، ڪن ڪي ته طرفة العين ۾ الله تعاليٰ پهچائي ٿو.

”اکين ته پائي، نه ته من ۾ موٽيا وڃن.“

انهن چاڙهين تان چڙهڻ جو، رهڻ ۽ هلڻ منزلن مان ظاهر ۾ پير (مرشد ڪامل) جي هٿ سان ٿئي ٿو. جنهن جو پير مرشد نه آهي، تنهن جو پير شيطان آهي.

”من لاشيخ له، فشيخه الشيطان“

اهو آسونهون پير آهي، جو طالب قوت، دولت ۽ عزت جو آهي.

سونهان چائين، سڌ نه پئين، سسئي پڇ ۾ سي
متان توهي ڪيي ۽ منجهائين مارڳ ۾.

مٿين منزلن جون چاڙهيون ۽ حڪم احڪام، امر ۽ نهي الله تعاليٰ جا سيڪنهن منزل جي لائق بجا آڻيا آهن. انهن چاڙهين جي چڙهڻ ۾ ڪمربند حيا ۽ ادب، نابودي ۽ اخلاص سين پيش ڪرڻا آهن.

پهرئين درجي شريعت ۾ علم ظاهري ۽ ظاهر جا عمل سوچارا حاصل ڪرڻا آهن، ان درجي ۾ ڪرڻ ريا جي سبب ڪري ٿئي ٿو. ٻيءَ مٿي درجي بدرجي صفائي قلب جي ۽ علم باطني عطا الاهيءَ سان حاصل ٿين ٿا، انهن مٿين درجن ۾ اڪثر هيٺين درجن جون نيڪيون ۽ ڏوهه نظر ۾ ايندا.

الهيءَ بيان ۾ هزارها ڪتاب صوفين ۽ سالڪن، عارفن ۽

موحدن ۽ واصلن جا آهن، پر واصلن بعد وصال بي مثال جي ڳجهه ڳجهو رکيو آهي، انهن چارڙهين تان چڙهڻ جي ڪيترائي منع ڪندا آهن. جهڙي حب دنيا جي ۽ دوستي خلق جي، انهن چارڙهين تان به ڪيترائي ڪيرائيندڙ آهن.

پهريون نفس ۽ ٻيو شيطان، جي ٻئي خدا تعاليٰ جي رضا جي جي خلاف آڇون آڇ دنيا جا سبز ۽ بي بقا باغ ڏيکاري چڱاين کان ڪيرائين ٿا.

دنيا ۽ خلق ٻئي دل ٺڳيندڙ شڪاري آهن، شڪار پنهنجي قبضي ۾ قيد ۾ رکي لالچائين، ۽ چارڙهي تان چڙهڻ نه ڏين. انهن مان دنيا مثل حاڪمن جي آهي، جي ڪجور جي لالچ تي ٻانهان خريدي قيد ڪري پوءِ انهن کي ڏاول رکن يا بکيو رکن، سخت مزدوريءَ ۾ رکن يا وڪڻن، اختيار وارا آهن. ٻانهون قيدين مثل محڪوم حڪم ۾ رهي، ۽ خلق مثل بلبل ڦسائيندڙ جي آهي، جو ڦڙڪ جي منهن تي گل يا هڪ پيرون رکي، جنهن جي سڌ ۽ لالچ تي بلبل بلبلستان جي هوا ۾ اڏامندي اچي پنهنجا ٻئي پير ڦڙڪ ۾ ڦاسايو وجهي، پوءِ پيٽ ۾ ڏاڳو پڏائي انهن وٽ پوليون ڪري ۽ چتيون ٽپندي رهي ۽ پنهنجو وڳر ۽ وطن وساريو ڇڏي.

نفس ۽ شيطان ٻئي سنگتي ساٿڙيا ۽ ڳاڙڙيا شڪاري آهن. نفس سونهي سستيءَ جي سان نيڪين کان يعني چارڙهين جي چڙهڻ کان رهائي ٿو، ۽ چارڙهيءَ تي چڙهندڙ کي سڌ ڪرڻ جي ٿو ڏئي، يعني نيڪيءَ کان بديءَ ڏي مائل ٿو ڪري.

شيطان وسوسي جي تير سان ۽ ٻين بڇڙن ڪمن، جن ۾ الله تعاليٰ راضي نه هجي، تن ۾ چڙهندڙ چارڙهين نيڪيءَ وارن کي

نشان ڪري ڏوهن ۽ گناهن ۾ ڪيري ٿو.

دنيا جي حب وڃائڻ لاءِ هيءَ هڪڙي ئي ڳالهه ضروري سمجهڻ گهرجي، جا هڪڙي ئي بس آهي.

حب دنيا جي حب خدا تعاليٰ جيءَ کان روڪي ٿي، جا حب دنيا جي پاڻ سان مشغول رکي، ۽ الله تعاليٰ کان رهائي اهڙي حب حرام آهي. خلق جي دوستي وڃائڻ لاءِ بي وفائي خلق جي ڏسڻ گهرجي، اها هڪڙي نصيحت ڪافي آهي.

جيڪڏهن ڪو وفادار ٿئي ٿو، ته پڻ موت انهن جي وچ ۾ جدائي وجهي ٿو.

نفس جي سستيءَ وڃائڻ لاءِ وچڙو ڪائڻ پيٽ ۽ نيڪ ماڻهن جي صحبت حاصل ڪرڻ تمام لازمي آهن.

فقير ڇنجي ان ڪي، جنهن جي سڀ ري سري،
پراوا گهر ته نه پئي، ۽ پنهنجي گهران به نه گهري،
جو نڪرلءَ مري، سو سامي سڏجي ڪينڪي.

شيطان جي ترڻ لاءِ يعني ان جي وسوسي وڃائڻ لاءِ خدا تعاليٰ کان مدد گهرڻ، جا سيڪنهن ڪم ۾ مدد گهرڻ گهرجي.

"لاحول ولا قوة إلا بالله العلي العظيم" پڙهڻ گهرج .

واٽ خدا تعاليٰ جي سيني کان ڏکي ۽ اڻانگي آهي:-

ان باري ۾ جناب شاه صاحب رح فرمايو آهي ته:-

اهکي راه الله جي، اهکي اهکيءَ پت
هوءَ جي ڏهائو ڏيه جا، تن پڻ منجهي مت
آچاڙا آيت، گهرج گهائي نينهن سين.

پر ائين ٻہ نہ هئڻ گهرجي، جو مشڪل ڪم ڏسي ڪمر همت ڇوڙي ويهي رهجي. جناب شاه صاحب رح فرمايو آهي تہ:-

ويئين ڪونهي وراڪو، سٽين ڪونهي سڱ
هوت هلندين ڪٿيو، جن انگهن چاڙهيو انگ

(٢)

(١) ڏو ريندين ڪان ڏور، پرين پراهون ڪينڪي
(٢) ڏو ريند يون ڏسن، اگهن عجيبن جا

سونهين (ڪامل مرشد) جي صلاح وٺ، تہ هن دنيا جي وير لنگهي وڃين، جن شخصن (طالبن) کي وڻڪار جو واقف (ڪامل مرشد) يا سونهون نظر ۾ نہ اچي، تہ الله تعاليٰ کي واحد شاهد ڄاڻن، مٿن مائٽن کان وڌيڪ ۽ پاڪ سمجهن، ۽ رسالت جناب محمد ڪريم صلعم جي قبول ڪري، ان سڳوري جي اولاد پاڪ ۽ اصحاب سڳورن جي عزت احترام جي نگاه سان ڏسن.

جن سڳورن کي الله تعاليٰ پاڪ فرمايو، انهن سڳورن جي دوستن کي دوست سمجهن ۽ دشمنن کي دشمن. الله تعاليٰ جي امر ۽ نهيءَ ۾ فرمان بردار رهن، پوءِ اهڙن شخصن لاءِ الله تعاليٰ پنهنجي لطف سين رهنما موڪلي انهن کي چاڙهيون چڙهائي منزلن جو سير ڪرائي وصال پاڪ سين مشرف ڪري ڇڏيندو. شريعت کي منزل ناسوت جي چون، طريقت کي منزل ملڪوت جي، حقيقت کي منزل جبروت جي، ۽ معرفت کي منزل لاهوت جي چون، انهن منزلن کان مٿي ٻہ ٻہ منزلون آهن، هڪ هاهوت جي ۽ ٻي ياهوت.

هاهوت مڪان قربيت جي کي چون، ۽ ياهوت وصال، جت وصال حاصل ٿيو، تت منزلون واٽ خدا تعاليٰ جون پوريون ٿين ٿيون.

پوءِ پهر يائين بني آدم قانون ديني ۽ دنيوي سکي ۽ دين تي عمل ڪري، تڏهن طالب شريعت ۾ يعني ناسوت ۾ اچي ٿو، پر دنيا ۾ آها جيڪا دين سان لاڳاپو رکي، جا دنيا خود دين آهي؛ نه اوءَ دنيا جا پاڻ سين مشغول رکي ۽ محبت الاهيءَ کان غافل رکي، پوءِ جڏهن گناهن کان توبه ڪري ۽ سڀني ارڪانن اسلام جي تي پورو رهي مسلمان مومن ٿي هميشه خوف ۽ عبادت ۾ مثل ملائڪن جي رهي، تڏهن طريقت ۾ داخل ٿو ٿئي، يعني ملڪوت ۾. ان کان پوءِ جڏهن عبادت ۾ زيادتي الهي شوق الاهي حاصل ڪري رات ڏينهن محبت ۽ عشق الله جي ۾ محو رهي ان وقت حقيقت يعني جبروت ۾ اچي ٿو.

پوءِ جڏهن ان عشق ۾ زيادتي حاصل ڪري؛ جنهن ڪري الله تعاليٰ ان کي پنهنجيءَ محبت سين ياد ڪري، تڏهن طالب ڪامل ٿئي ٿو، جنهن جي شان ۾ آهي "الانسان سري وانا سره" انهيءَ منزل ۾ اندر طالب معرفت يعني لاهوت ۾ داخل ٿئي ٿو، ان کان پوءِ ۾ هاهوت ۽ ياهوت يعني قربيت ۽ وصال ۾ جن کي گهري تن کي گهرائي.

"منهن آئينائي اجرو، قلب ۾ ڪارو
پاهر زيب زبان تي، اندر هچارو
ان پر ويچارو، ويجهو ناه وصال کي.

هيٺين درجن ۾ اميد وصال جي رهي، ۽ مٿين ۾ خوف غالب، ڇاڪاڻ ته بعد وصال جي اميد جي منزل پوري ٿئي ٿي؛ تجلي جلال فراق جو خوف غالب ٿئي، جن شخصن (طالبن) کي الله تعاليٰ ايءَ سعادت حاصل ڪري، تن کي پهر يائين لائقي انهن منزلن جي سان مشرف ڪري پوءِ ڪوٺائي، ۽ اول کان آخر تائين اٺ ڪوٺيو ڪونه وجي. "واصل"

علي محمد مجروح

شاه جي ڪلام ۾ تغزل

سنڌ جي سدا جيئري شاعر ۽ روحاني رهبر شاه عبداللطيف ڀٽائي عليه الرحمه تي گهڻائي مضمون ۽ مقالا لکيا ويا آهن، جن ۾ گهڻو ڪري شاه جي لافاني شخصيت ۽ تصوف جي روحاني رمزن جو ذڪر ڪيل ٿو ڏسجي. ان ۾ ڪو شڪ ڪونهي ته شاه صاحب جو ڪلام پاڪيزگي ۽ روحانيت جو هڪ موجون ماريندڙ دريا آهي، جنهن مان هزارين روحاني فيض جا اڃايل پنهنجي اڃ اجهائيندا رهن ٿا. سندس ڪلام رشد و هدايت جي هڪ اهڙي مشعل آهي جا ڀٽڪندڙ مسافرن کي منزل جي راه ڏيکاريندي رهي ٿي. پر ان سان گڏ سندس شاعرانه عظمت به بي مثال ۽ بي نظير آهي. اسانجي بلند پايه نقادن ۽ انشا پردازن شاه جي ڪلام مان تصوف ۽ معرفت جا نقطا ته نروار ڪيا آهن پر شاه جي شاعرانه حسن ۽ ڪمال تي گهڻو گهٽ ڌيان ڏنو اٿن.

"ملٽن" جي راءِ ۾ شعر جي خوبي اها آهي ته اهو ساده، جوش سان ڀريل ۽ اصليت تي ٻڌل هجي. جيڪڏهن شاه جي ڪلام کي ملٽن جي انهي ڪسوٽيءَ تي پرکجي ته اهو نه فقط هن معيار تي پورو آهي پر منجهس تغزل جو اهو حسن ۽ امتزاج به موجود آهي جو شعر کي روح جي گهرائين تائين اتاريندڙن کي هڪ دلي حظ ۽ راحت بخشي ٿو.

تغزل مان مراد آهي هر خيال کي حسن ۽ محبت جي وڻندڙ ۽ دلگداز انداز ۾ بيان ڪرڻ. شاه جي ڪلام جي مطالعي سان

Marfat.com

هن حقيقت کي تسليم ڪرڻو پوندو ته شاهه جو ڪلام تغزل جي حسن ۽ لطافت جو هڪ اهڃاڻ ۽ نمونو آهي، جنهن ۾ هڪ طرف محبت جا لطيف جذبا موجود آهن ته ٻئي طرف حسن جون شوخيون ۽ انجمن آرائيون. منجهس وصل جون امنگون ۽ ارمان به آهن ته جدائي جا داغ ۽ درد به. مثلاً:-

اڄ پڻ اڇائي، چوڏهين ماهه چنڊ جي،
مون گهر مون پرين جي اچڻ جي وائي،
مون گهر واڌائي، ٻئي ڪام ڪرڻ ۾.

جيڪر اچي هاڻ، ته ڪريان روح رچنديون
آيل ڍولئي ساڻ، هوند گهر لڳي ڳالهيون ڪريان

چمڪيون چوڌار، ڏڄون ڏاڙيچڻ جيون
ماءُ ساموندي آئيا، سهسين ڪري سينگار
آئين جي پچار، ڪالهونڪر ڪانگ ڪري.

فراق جون آهون

موٽ مران تي ميندرا، راتا ڪارڻ رب
تنهنجي تات طلب، ڪانگ اڏايم ڪاڪ جا.

ڪي جان ستياس تان، سڪ سمهڻ نه ڏني
جاڳي ستيس جن لئي، سي آيا تان نه آئياس
پيئڙ آءُ پليس، نت سڪ سمهڻ چا لڳي!

ڏئي ڏينهن ٽئام ڪهه چاٽان ڪهڙا پرين
سهسين سج آلهي، واجهائيندي وڏام
تنين سال ٽئام، جنين ساعت نه سهان.

اِهو درست آهي ته شاهه جي دور ۾ سنڌي غزل جو رواج نه هو، گهڻو ڪري بيت، ڏوهيڙا، ڪافيون ۽ وائيون چيون وينديون هيون، تنهنڪري شاهه به انهن ئي صنفن کي اختيار ڪيو، پر جيئن ته تغزل جو تعلق بيان جي انداز ۽ سخن جي موضوع سان آهي نه بحر وزن جي قيد ۽ رديف قافيه جي پابندي سان، تنهنڪري ائين چئي سگهجي ٿو ته شاهه وٽ تغزل پنهنجي اصلي هيئت ۾ موجود آهي، پر جيئن ته شاهه صاحب صوفي منش ۽ هڪ پاڪيزه شاعر هو، تنهنڪري سندس تغزل عجمي تغزل جي انداز کان بلڪل مختلف آهي.

شاهه وٽ فطري حيا ۽ سنجيدگي جو عنصر بدرجه اتم موجود آهي، تنهنڪري هو بجاءِ پنهنجي عشق جي اظهار، محبوب جي حسن جي تعريف ۽ جدائي جي تڪليف ۽ بيچيني کي بيان ڪرڻ جي؛ سسئي، مارئي، مومل، نوري ۽ ليلا جي واتان سورن جا سوز پُريا بيت چوارائي ٿو. شاهه جو اهو انداز۔ بيان وڌيڪ دلڪش ۽ فطرتي آهي جيئن ته وڻجاري جي ڏار ٿيڻ وقت وڻجارڻ جون اهي دلسوز دانهون :-

اڄ پڻ وايون ڪن، وڻجارا وڃڻ جون
هلڻ هارا سپرين، رهان تان نه رهن
آءٌ جهليندي ڪيترو آيل ساموندين
پڳهه ڇوڙي جن، وڏا پيڙا پار ۾.

Marfat.com

يا راڻي جي جدائي ۾ مومل جو اهو ماتم :-

راڻي رڻ ڪئو، جيڏيون منهنجي جيءَ سين
من مينڌري وڍئو، ڏيهي ڏڄ پئو
ٻجهان ڀهروئو، هنيون هنڌ نه هيڪڙي

ڪتن ڪر موڙئا، ٽيڙو آيا ٽيئي
راڻو رات نه آئيو، ويل ٽري ويئي
ڪوءِ سا ڪاڪي راتڙي، جا پرين ري پيئي
مونکي ڏنءَ ڏيئي، وڃي ڍولو ڍٽ قرارئو.
يا سهڻي ۽ سسئي جا اهي پر سوز نغما :-
تران تان مران، وران تان وه وترو
هيڙي ۾ هوتن جا، اڇن گهور گهٽان
پسئو پاڙي واريون، ڏسئو ڏوه ڏران
وڃان ڪيئن وران، ڪنڌي منهنجو ڪارڻي.

سسئي :-

ڏونگر ڏورا پو ڀريون چوندي پرينءَ ڪ
ته ڀڃ پير پٿون ڪيا، تريون ڇنيون تون،
رحم نه پيئي روح ۾، قدر منهنجو ڪو
واڪو ڪنديس وو، مونسين جبل تو جاڙون ڪري.

ڪافيون بيت ۽ ڏوهيڙا اڄ سوڏو گهڻن ئي شاعرن لکيا آهن، پر سندن ڪلام ڪنهن کي ياد به ڪونهي. انجي برعڪس شاه جو ڪلام ٻه سو سال گذرڻ ڪان پوءِ به بلڪل تازه ۽ شگفته پيو لڳي. انجو رڳو اهو هڪڙو ڪارڻ آهي ته شاه جي شعر

Marfat.com

۾ تغزل جو اهڙو لطف ۽ ترنم جي اهڙي هم آهنگي موجود آهي جو پڙهڻ سان روح جي گهرائين ۾ اتريو، هميشه لاءِ محفوظ ٿيو وڃي. شاهه جو رسالو هڪ اهڙو باغ آهي، جنهن ۾ مختلف رنگن ۽ خوشبوءِن وارا گل غنچا پنهنجون بهارون ڏيکاري رهيا آهن.

شاهه جي ڪلام ۾ لفظن جي جيڪا هم آهنگي ۽ سادگي آهي تنهن سندس ڪلام کي وڌيڪ دلڪش ۽ دلسوز بنائي ڇڏيو آهي. مثلاً

راڻي رڻ ڪيو جيڏيون منهنجي جيءَ سين.!

اها ست تغزل جي بهترين مصرع هجڻ سان گڏ لفظن جي سادگي ۽ محاوري جي ادائگي جو هڪ بي مثال نمونو سڏي سگهجي ٿي، جنهنکي تجنيس لفظي وڌيڪ بلند ڪيو آهي.

"رڻ ڪرڻ" سنڌي زبان جو هڪ عام محاورو آهي، جنهن جي معنيٰ آهي، ڪنهن سان ظلم يا بي انصافي ڪرڻ، پر شاهه صاحب جڏهن هن عام محاوري کي "راڻي رڻ ڪيو" جي تجنيس حرفي سان پيش ڪري ٿو ته ان ۾ هڪ عجيب لطف ۽ تغزل پيدا ٿيو پوي.

مرحوم غلام محمد شاهواڻي پنهنجي ڇپايل شاهه واري رسالي ۾ سر ڪنيات جي تشريح ڪندي لکيو آهي ته "هن سر جا بيت شاهه شايد جوانيءَ ۾ تڏهين چيا ته ڏسجن جڏهين ڪيس مجازي عشق جي چيٽ لڳي هئي، انهي ڪري قمر ۽ ڪرهي کي عتاب ۽ خطاب ۽ يار تائين سنيهو پهچائڻ ۽ خبرن رسائڻ لاءِ تاڪيد ڪيل آهي."

ائين ڪٿي هجي به ته شاهه اهو سر جواني جي سرشارين ۾ مست ٿي چيو هجي پر ان حقيقت کان به انڪار ڪري نٿو سگهجي

۽ اهو سر شاه جي شاعرانہ شوخي ۽ تغزل جو شاهڪار آهي، جنهن ۾ چنڊ سان جدا جدا انداز ۾ تخاطب آهي. ڪڏهن تہ ان کي هدايت ڪئي ٿي وڃي تہ هو محبوب جي حضور ۾ ادب ۽ نوڙت سان پيش اچي ۽ ڪڏهن سندس سونهن جي محبوب جي حسن سان ڀيٽ ڪئي ٿي وڃي تہ ڪڏهن مٿس ڏمرجي ڪيس ھٽ ھاراتو ڏنو ٿو وڃي.

چنڊ تنهنجي ذات، پاڙيان تان نہ پرين سان
تون اڀو ۾ رات، سڄڻ نت سوجهرا.

چنڊ چئين سچ، جي مٿي نہ پائين
ڪڏهن آڀرين سنهڙو، ڪڏهن آڀرين ڪچ
منهن ۾ ڀريئي مچ، تو ۾ ناه پيشاني پرين جي

اونداهي اڌ رات ۾ پرين پسايو پاڻ
چنڊ ڪتن ساڻ، ڀِهِي ويو پاتال ۾.

چڱا چنڊ چئيج سنيها ڪي سڄڻين
مٿان اڳڻ آڀري پرين جي پسيج
جهيڻو ڳالائيج، پيرين وجهي هٿڙا.

ناسيندي نهار ڀرين ڪج پرين ڏي
آءٌ جي ڏيئن سنيها، چئج چنڊ اپار
ساجن سڀ چمار، اکيون اوهانجي آسري.

چنڊ کان محبوب ڏانهن پيغام موڪلڻ اڄ جيتوڻيڪ عام

Marfat.com

شاعرانه روايت ڇڏي چڪي آهي، ڀر زماني ۾ شاهه اهو انداز بيان ورتو، سو اڄ کان ٻه سو سال اڳ جو زمانو هو ڀر اهو ٻه سو سالن جو طويل زمانو به شاهه جي ڪلام جي نورت ۽ جدت کي جهڪو ڪري نه سگهيو آهي. لاثاني لطيف جي لافاني ڪلام جي شيريني اڄ به آها ساڳي آهي جا ٻه سو سال اڳ هئي ۽ اڄ به سنڌي عوام جڏهن عظيم المرتبت شاهه جو اهو ڪلام ٻڌن ٿا ته کين ائين محسوس ٿو ٿئي ته شاهه سنڌن ئي دور جو شاعر آهي ۽ جيئرو جاڳندو منجهن موجود آهي.

شاهه جو اهو انداز بيان رڳو سسئي، مارئي، مومل ۽ ليلا جي عشق جي پرسوز آهن ۽ درد انگيز دانهن تائين محدود ڪونهي ڀر معرفت ۽ تصوف جي عميق ۽ دقيق موضوعن ۾ به سندس اسلوب بيان تغزل کان ڌار نٿو ٿئي. هو تصوف ۽ ويدانت جي ڏکين ڏکين مسئلن کي عشق ۽ محبت جي حسين پيرايه ۾ اهڙي ته لطافت سان پيش ڪري ٿو جو پڙهندڙن جي دلين تي نقش ٿيو وڃن-

ڪئو مطالعو مون، هو جو ورق وصال جو
تنهه ۾ تنهين تون، ٻي لات نه لحظي جيتري

آڇارا عميق جا گڏ ٿا غواصن
جهر يون جهاڳي آئيا، ڪارونيار ڪنن
سمنڊ سوجهي جن، آئي امل اولئا.

سر ڳوانسي پيرومل آڏواڻي

شاهه جي سنڌي

ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ پنهنجي شاهه جي رسالي جي منڍ ۾ جيڪو "مقدمه" (مهاڳ) ١٩٢٣ع ۾ لکيو هو، سو يونيورسٽيءَ شاگردن لاءِ هر ڪنهن سال درسي ڪتاب طور مقرر ڪندي پئي آئي آهي. ڊاڪٽر موصوف اهو مضمون پوءِ سڌاري ۽ وڌائي ١٩٣٦ع ۾ ڌار ڪتاب ڇپايو، جنهنجو نالو "مقدمه لطيفي" آهي. ڪتاب نهايت ڪارائتو آهي. ڇاڪاڻ ته شاهه جي رسالي ۽ سنڌيءَ ٻوليءَ بابت انهيءَ ڪيتريون ئي اهڙيون ڳالهيون آهن، جن جي شاگردن کي ضرور سڌ هئڻ گهرجي ۽ هر هڪ ڳالهه لاءِ ڪتاب ۾ مثال به هئڻ گهرجن، جي ڪيترن هنڌ ڏنل ئي ڪينهن. مثلا ڏسو باب ائون، جو "شاهه جي سنڌي" بنسبت آهي. انهيءَ باب جي منڍ ۾ هيءَ لفظ لکيا اٿس:-

"شاهه جي سنڌي هاڻوڪي سنڌيءَ کان البت ٻئي ڍول جي آهي. اهوئي سبب آهي، جو ماڻهن کي شاهه جي شعر پڙهڻ ۽ انجي معني سمجهڻ ۾ قدري مشڪلات ٿئي ٿي. هڪڙو ته شاهه جا لفظ ۽ محاورا نج سنڌي آهن ۽ ٻيو ته ڪيترا لفظ ۽ نحوي بناوتون اهڙيون آهن، جي هاڻوڪي سنڌي ۾ رواجي طور استعمال ۾ نٿيون اچن، ٽيون ته ڪي اهڙا لفظ ڪتب آيل آهن، جن جون معنائون يا ته متروڪ ٿي ويون آهن، يا ته منجهن گهٽي تبديل ٿي وئي آهي؛ ۽ چوٿون ته شاهه جي تلفظ ۽ هاڻوڪي تلفظ ۾ البت تفاوت آهي".

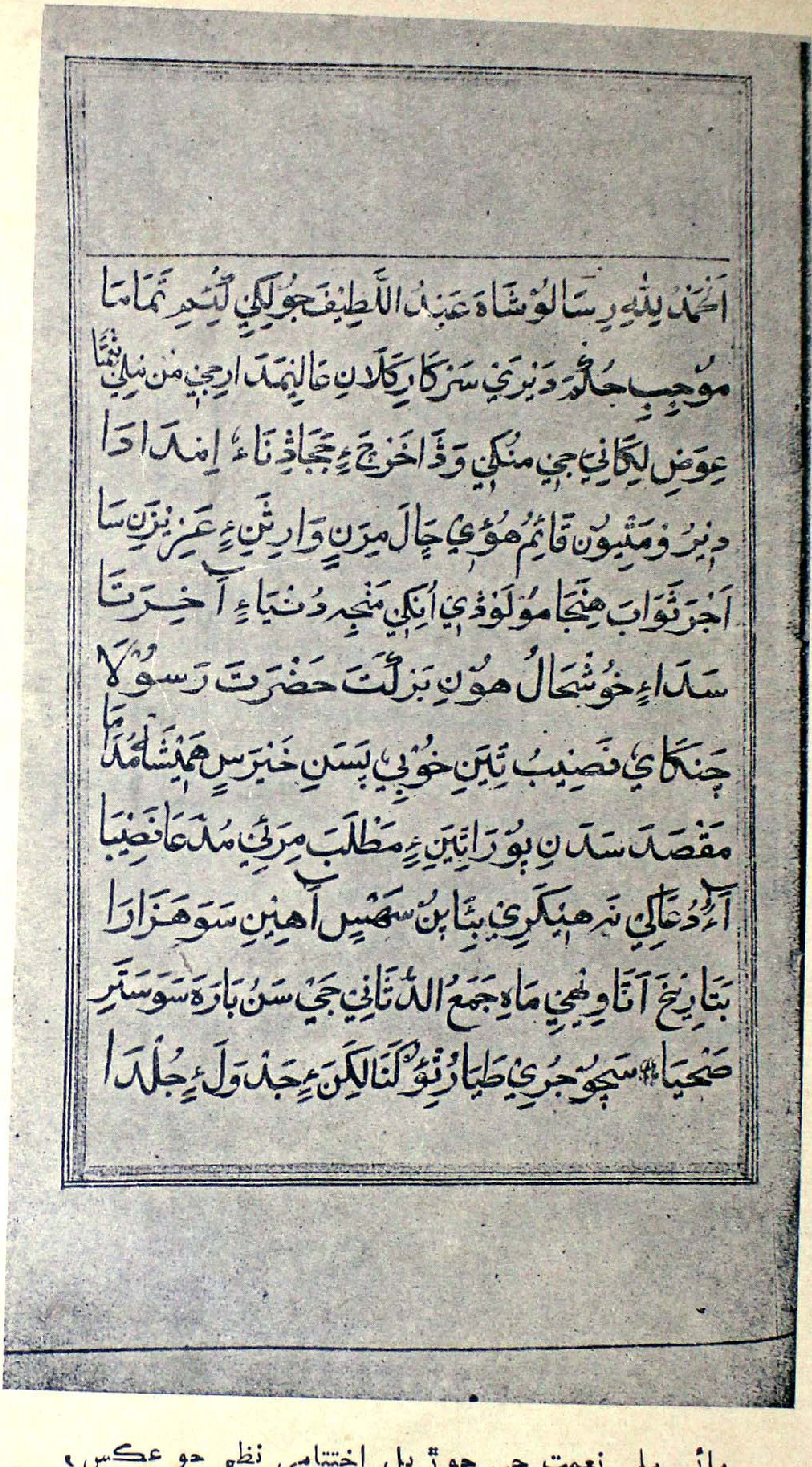

الحمد لله رسالو شاهه عبداللطيف جو لکي ليئم تماما
موجب حڪم ڏيري سرڪار ڪلان عاليمقدار جي من سلي ثنا
عوض لڳائي جي منکي وڌ اخرج جهاڳاڻ ناءِ امداد ادا
ڏينر ومتيون قائم هوئي چال مرن وارثن عزيزن سا
اجر ثواب هنجا مولوئي انکي منجه دنياءِ آخرتا
سدا اءِ خوشحال هون برڪت حضرت رسولا
جنکاي نصيب تين خوبي بسن خير سِ هميشه ما
مقصد سدن پورا تين مطلب مرڻئي مدعا نصيبا
آءِ دعا لي نه هيکري بيا بن سهس آهين سو هزارا
بتاريخ اٺاويهين ماه جمع الثاني جي سن ٻارهه سو ستر
صحيحا سچو جري طيار ٿو لکن جد ول جلدا

مائي ملي نعمت جي جوڙيل اختتامي نظم جو عڪس،
جنهن ۾ رسالي مڪمل ڪرڻ جي تاريخ پڻ ڄاڻايل آهي.

Marfat.com

Marfat.com

هتي ڏسو ته چار سبب ڇاڻايا اٿس ۽ پر مثال هڪڙو به ڪونه ڏنو اٿس، پوءِ شاگرد سمجهندا ڪئن؟ سندس لکڻ جو نمونو به شايد ڪن کي منجهائي. مثلاً ڀڃ ڀريون ٿي ڀڃ ڀريون سبب هي ڏنو اٿس:-

”هڪڙو ته شاهه جا لفظ ۽ محاورا نج سنڌي آهن.“

سندس هي لفظ پڙهي شاگرد توڙي ڀيا منجهندا ۽ چوندا ته اسين پاڻ نج سنڌي، اسانجي مادري زبان سنڌي، پوءِ شاهه جي سنڌي ڇا نه سمجهون لاءِ سبب ڪهڙو؟ مطلب ته ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جي جيڪو ڀڃ ڀريون سبب لکيو آهي، تنهن سبب لاءِ به سبب کپي! بي. اي ڪلاس جي شاگردن کي مان اهڙيون ڳالهيون مثال ڏيئي سمجهائيندو هوس. هنوقت تائين اهڙا اٺ سبب مونکي خيال ۾ آيا آهن، جي پڙهندڙن جي معلومات لاءِ هتي مثالن سميت ڇاڻايان ٿو.

سبب پهريون

شاهه صاحب هڪ وڏو سيلاني هو. سنڌ کي ڇڳا ڇڪر هنيان هوائين. پر سنڌ کان ٻاهر به گهڻيئي پاسا گهميو هو ۽ پوءِ شعر جي پلٽ پلٽڻ مهل ڪتان ڪتان جا لفظ ڳنڍي ڳتي ٻيهاريا اٿس ۽ اهي پاڻ ۾ اهڙو ٿهڪيا ٿهڪيا بيٺا آهن، جهڙا اند لٺ جا رنگ!

”ڪوها ڪلي ڪوڏيا، راوت ڪين رهن“. (ڪيڏارو)

ڪوهو معني پهلوان. راوت جي اصل معني راجا جو پٽ (راجپوت)، پوءِ معني سردار، جنگي جوڌو. اهي ۽ ٻيا اهڙا کيترا لفظ ڪاٺياواڙ، گجرات ۽ راجپوتانا طرفان جهتي ڪم آندا

Marfat.com

اٿس. اهي سڀ ڀاڃا اڳي سنڌ مان لاڳو هئا ۽ سنڌي ٻولي کڇ پچ ۽ توڙي ڪاٺياواڙ جي آتر طرف ڏي اڄ به ڳالهائڻ اچي ٿي. اهڙا قديم ۽ نج سنڌي لفظ اڃتائين اتي چالو آهن، پر سنڌ ۾ چالو نه آهن، تنهنڪري ڪيترن سنڌين کي انهنجي سمجهڻ ۾ ڏکيائي ٿئي ٿي.

سبب ٻيو

رسالي ۾ جيڪي نج سنڌي لفظ ۽ اصطلاح ڪم آيل آهن، تن مان سوين اهڙا آهن، جي سنڌ جي ڪنهڙي ڀاڱي ۾ چالو آهن ته ٻئي ۾ ڪينهن، تنهنڪري سڀڪو سنڌي ماڻهو اهي سمجهي نٿو سگهي. مثلا

موري منهن وڏا ٿيا، وڏيا تان نه وڃن،
اديون اٿاسن، تن ڪوجهن ڪي ڪه ڪريان؟ (مومل راڻو)

"منهن وڏو" جي اکري معني آهي، "وڏي منهن وارو"، پر هجو آميز نموني (Ironically)، ڪم آيو آهي يعني "منهن ڪونهيس"، يا "منهن ۾ نڪ ڪونهيس"، جنهنجو مطلب ته نرلڄو يا بيشرم آهي. هن لاءِ ٻيو پورو پورو لفظ آهي "اٺاسو" (جنهنکي نڪ ناس نه هجي)، جو لفظ مٿين بيت جي ٻيءَ سٽ ۾ شاهه صاحب پاڻ ڪم آندو آهي. هيءَ لاڙڪاڻي طرف جو اصطلاح آهي ۽ اتي اڃتائين ڪم پيو اچي. ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ پنهنجي رسالي ۾ انهيءَ اصطلاح جي معني اصل ڏني ڪانهي، جا ٻئي چاهي ۾ ڏيڻ گهرجيس، نه ته سڀڪو ڀاليهي سمجهي ڪين سگهندو.

ڪمندڙن خير ڪين، چوندڙ چڱا نه ٿيا.

Marfat.com

کيرکين معني خير سلامتي يا آنند. هيءَ مزي، جهڙو مرکب لفظ آهي. اڌ عربي ۽ اڌ سنسڪرت! هيءَ ٻه جو لفظ آهي، ٻوڙي ماڻهو اچتائين هڪ ٻئي کي ڪيڪارڻ مهل چون ٿا "چاڪ، جوڙ، سڪرارو، خير ڪين، هوڪاري ۾، رُوڙا ڀلا يعني چڱا ڀلا وغيره. ڪي "خير ڪين" بدران چون "ڪين ڪر (ڪين خير).

ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ پنهنجي رسالي ۾ "خير ڪين" کي ڦيرائي لکيو آهي "گهر ڪين". سنڌيس انهيءَ پڙهڻيءَ موجب معنى ٿيندي ته ڪمندڙن يا ڏيرج ڌاريندڙن جي گهر خير سلامتي يا آنند آهي. معني وري به ساڳي اچي بيٺي ۽ پر شاهه صاحب جو هيءَ لفظ ٿر مان جهڙي ڪتب آندو ۽ ٻين سيني رسالن ۾ آهي، سو هٿن آڏائي ڇڏڻ نه گهرندو هوس. مٿينءَ سڄيءَ ڳالهه جو مطلب هن ڀاڪي مان پڌرو آهي ته "ٻارهين ڪوهين تي ٻولي ٻي". انهيءَ سبب سنڌ جو سنڌ ۾ جيڪي لفظ چالو آهن، سي ٻه سيڪو سنڌي سمجهي نٿو سگهي.

سبب ٽيون

رسالي ۾ ڪي اهڙا سنسڪرت، پارسي ۽ عربي بنياد جا لفظ آهن، جي اڄ ڪلهه رواجي طور استعمال ۾ نٿا اچن. اهي ٻوليءَ منجهانئي ترڪجي ويا آهن، تنهنڪري گهڻي کي انهنجي سمجهڻ ۾ مشڪلات ٿئي ٿي. مثلا بي. اي وارا جيڪي سر سنڌي آبري پڙهندا آهن تنهنجي فصل پنجين، بيت ٦ جي پوئين سٽ هيءَ آهي:-

"جري منجهان چوُنهه، کٿي هوت هنج ڪيو."

ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ پنهنجي رساليءَ ڇاپايو آهه. ته سنسڪرت

لفظ "شروڻ" جي معني ران يا سٿر، تنهنجو آچار سنڌيءَ ۾ ڦري ٿيو "چوڻ" ۽ پوءِ آچار ڦري ٿيو "چونھ". هئن لکيو اٿس ته ڪي صاحب "چوُنھ" جي معني "چاھ" يا "محبت" ڪن ٿا. اها پوئين معني ڪجھ قدر صحيح ڇٽبي. اصل لفظ "چوُش" جنهنجو آچار ڦري ٿيو "چوُھ" ۽ پوءِ نڪ جي آچار گڏڻ سان ٿيو "چؤنھ" ساڳئي سر ۾ سسئيءَ بابت چيل آهي ته:-

"پيتائين پنهونءَ سين، هڏ نه پڳيس هڪ."

يعني پنهونءَ ساڻ محبت صحبت جو پيالو پيتو هوائين ته سڪ پوري نٿي ٿيس. اها پنهونءَ جي محبت جي چوُش آئي هوس، تنهن وڃان هوت ڪٽي هنج ۾ ڪيائين. "هنج ۾ ڪرڻ" اصطلاح آهي ۽ معنى اٿس جان سان جڙڻ يا ساھ ۾ سانڍڻ. ٻئي هڪ ڏٿيءَ جي عاشق چيو آهي ته:-

"هنڙيءَ ۾ ڏيانءِ توکي هنڌ،
تون دلبند، تو سان منهنجو ڳنڍ،
سهڻا منهنجي ساھ ڪي يار سيبائين،
سچا تو ٿي مانءِ ساھ ۾، روح منهنجي ۾ تنهنجو رند،
پري ناهي پنڌ، مٺا، منهنجي هنجين تو مائين."

هتي پويان لفظ آهن "هنجين ٿو مائين" يعني منهنجيءَ هنج ۾ مايو (سمايو) پيو آهين يعني تو دوست جو ديرو منهنجي دل ۾ آهي.

شاه صاحب انهيءَ ساڳيطرح سسئيءَ بابت چيو آهي ته هن هوت ڪٽي هنج ڪيو يعني پنهنجي ساه ۾ سمائي ڇڏيائينس. جيڪڏهن "چوُنھ" جي معني "چـوڻ" وٺبي، ته بيهندي

Marfat.com

ڪين . "چوٽ ڪٽڻ" جي معني ٿي آهي "هنج ۾ ڪٽڻ" . پنهونءَ کي سسئيءَ چوٽ مان ڪٺي هنج ۾ ڪيو، تنهنجي معني ڇا ؟ مطلب ته "چؤنه" لفظ هاڻ ڪم نٿو اچي ته انجي سمجهڻ ۾ اجهو هنن ڏکيائي ٿئي ٿي .

"اساڻ آڌارا ، آئي آونگ چاڙ هياه." (سامونڊي)

جتي پتڻ لا نگهائو پنڌ هوندو آهي، تتي پاتڻي، خاص ڪري مير بحرائيون، اورينءَ پر توڙي پرينءَ پر، وٽن يا ٿنين ڏوٽين سان ٿلهي رسي ٻڌي، انجي وسيلي، ٻيڙي هاڪاريندا يون آهن، ته ونجهه يا اولي جو به ڪپ ڪونه پوندو اٿن . اٿين رسي جهلي تڪڙو ايندا يون ويندا يون آهن ، ته مسافرن کي گهڻو سيڙاپو نه ٿيندو آهي ۽ پاڻ به جهٽ پٽ پاڙو ڪمائي وٺندا يون آهن . "آونگ" نج پارسي لفظ آهي ۽ معنى اٿس رسي يا نوڙي جا ٽنگجي . "آونگ چاڙهڻ" معني ٻيڙيءَ جي مٿان رسي چاڙهڻ يا نوڙي ٽنگڻ . اج ڪلهه ڪو ڪو پير مرد مير بحر "آونگ" لفظ سمجهي ٿو ، نه ته عام طرح هرڪو "رسو" ۽ "نوڙي" چوي . ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ "آونگ" جي معني ڏيکرا ۽ باسڻ برتن ڏني آهي . "آونگ" جي اها به معني آهي ؛ ۾ سر سامونڊيءَ ۾ آهيئي وڻجارن (واپارين) ۽ ٻيڙيءَ وارن جي ڳالهه ، تنهنڪري ٻهرين معني (ٽنگيل رسي) وڌيڪ ٺهندي .

"ڪديفي جي ڪرها ، هيدي پايانءَ حال." (ڪنيات)

يعني اي آڪ، حال مان توکي "ڪديفي" (سٽين، اطلس، مخمل) جي "هيدي" يعني "جهل" پايان ٿو . ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ ڄاڻايو آهي ته "هيدي" اصل ۾ فارسي لفظ "هيدج" آهي ۽ معني اٿس مهار، واڳ، لغام . اها معني ٻيهي ڪين سگهندي،

Marfat.com

چاڪاڻ ته اطلس يا بخمل مان نڪي مهارون نڪي لغام جڙندا آهن. جيڪڏهن اٺ جي مهار لاءِ بخمل ڪي وٺي نوڙي جهڙو ڪبو ته اجائي ٽلهي ٿي پوندي ۽ مرڪو اٺ هڪليندڙ لاءِ آزار ڏيندو. ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ هنن ۾ لکيو آهي ته "عام طرح هيدي جي معني "جهل" ڪندا آهن، مگر انلاءِ سند ڪانهي". حقيقتون اها معنى اول مرحوم آخوند احمديءَ هالن واري پڌائي هئي ۽ پوءِ عام ٿي. آخوند صاحب پاڻ هڪ سند هو، پر ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ ڪي جنهن قسم جي سند کپي، سا ڪا ملي سگهي ٿي. "هيدي" پارسي لفظ نه آهي، پر عربي لفظ آهي ۽ انجو صحيح اُچار آهي "هئدي"، جئن سنڌي ڊڪشنرين ۽ رسالي جي لغتن ۾ ڄاڻايل آهي. اهو اصل ۾ آهي عربي لفظ "هوُدج" جنهن مان ٻه جدا جدا معنائن وارا لفظ ٺهيا آهن :-

(١) هوُدو- هوُدي، جا هاٿيءَ جي مٿان سوار جي وهڻ لاءِ رکندا آهن. انکي سنڌيءَ ۾ "انباري" چئبو، پر ڪي "هنباري" ٻه چون. اهو ٻه اصل عربي لفظ "عماري" آهي.

(٢) عربي "هودج" جي ٻي معني "پردو يا ڍڪ" آهي ۽ انجو اُچار ڦري "هئدي" ٿيو ۽ معني ٿيس "جهل"، جا پڻ وهٽ جي بدن لاءِ هڪ ڍڪ آهي. اٺن ۽ گهوڙن لاءِ جهل ريشمي ڪپڙن مان اڄ ٻه گهڻيئي پيا جوڙائين. "هئدي" لفظ هاڻ عام نه آهي، تنهنڪري انجي معنى ڪرڻ ۾ هن طرح مونجهارو ٿيو آهي.

سبب چوڻون

"جاجڪ جهونا ڳڙهه ۾ ڪو آتائي آيو". سورٺ

"اتائي" لفظ جي اصل معني هئي "رمتو فقير" يعني اهو فقير جو رلندو ڀنندو وتي. اهو اصل ۾ آهي سنسڪرت لفظ "اتاسي" ۽ انجو ڌاتو آهي "ات" معني "رلڻ". "اتاسي" مان "س" اکر نڪري ويو آهي ته ٻنهنجي نشاني ء جو اچار ڇڏيو اٿس. جنهنڪري لفظ جي صورت ڦري ٿي "اتائي". لفظ جي ائين صورت ڦرندي آهي ته وقتي معني ۾ به ڦيرو پوندو آهي. اتائي جي اصل معني رمتو فقير ته پوءِ انجي معني ٿي آهو ماڻهو جو مفت ۾ نچي ۽ ڳائي، (ڏسو جان شيڪسپيئر واري هندستاني ڊڪشنري). اڄ به ڪيترا فقير جهمريون پائين ۽ راڳ ڳائين، پوءِ ڪو ٻُسو ٽڪو ڏئين ته ڪو مفت ۾ مزو ماڻي. انهي ڪانپوءِ "اتائي" معني ٿي "اهو راڳيندڙ جو ڀاڳمرادو يعني ڪنهن استاد جي مدد کانسواءِ راڳ ڳائڻ سکيو هجي". پلٽس صاحب واري هندستاني ڊڪشنريءَ مان معلوم ٿئي ٿو ته اهو لفظ انهيءَ پوئين معني سان هندستان جي الهندي طرف وارن ملڪن ۾ هنوقت به ڪم پيو اچي، تنهنڪري انهي لفظ جو بنياد به اهڙو ئي ڄاڻايو اٿس. پروفيسر آپٽي واري سنسڪرت ڊڪشنري ۾ "اتاسي" لفظ بابت ڄاڻايل آهي ته اهو ويدڪ سنسڪرت جو لفظ آهي، جنهنڪري چئبو ته "اتائي" لفظ نهايت قديم زماني جو آهي. ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ انجي بدران لکيو آهي "عطائي". اميد ته رسالي جي ٻئي ڇاپي ۾ اها درستي ڪندو. لفظن جي صورت گهڻن طرح ڦري ٿي، ۽ هر هتي هڪ خاص تبديل جو ذڪر ڪار ڪجي ٿو.

سبب پنجون

"محبت جي ميدان ۾ عاشق ٿي آچام". (يمن ڪلياڻ)

Marfat.com

آچامِ معني هدف يا نشان جو چٽجي (target). اهو اصل پارسي لفظ آهي "آماچ"، پر سنڌي ۾ انجو اُچارُ ئي اوندو! هي معني اصل آخوند احمدي سمجهائي هئي. نه ته ڄڻ ڳا چڱا پارسيءَ جا ڄاڻو به اهو لفظ سمجهي نٿي سگهيا. رسالي ڇاپيندڙ وري ۾ اهو لفظ ٻي ڦيرائي، انجي بدران لکيو اٿن، "اجامِ" ۽ رسالي جي حاشيءَ تي پارسيءَ ۾ انجي معني لکي اٿن "شينهن جو ٻچو!" هن مان ظاهر آهي ته سٽ جي معني هئن سمجهي هوائون ته "اي عاشق محبت جي ميدان ۾ شير جو ٻچو يعني بهادر ٿي بيهه". سنڌي ۾ اها تقليب Metathesis گهٽي آهي، ۽ وقتي اجهو هئن منجهائي ٿي.

سبب ڇهون

"پيا سيٽ سڙن، ترهي پنهي ڪنڌ ڏين". مارئي

ترهو معني ڪوهه. هيءَ ٿر جي آتر واري پاڱي (ڪاٺر جي ٿر) جو لفظ آهي ۽ سڄي ٿر ۾ عام ڪونهي. سنڌ ۾ اهو لفظ نه سمجهو اٿن، ته تعليم کاتي جي ڇاپايل رسالي ۾ "ترهي" لفظ کي ڇڏي، ٻه ٽڪر ڪري، لکيو اٿن "ته رهي"! چوٽي آهي ته:- "ڏينهن اڳيئي سهڙ، ويتر مينهن وسي ڪي چڪ." رسالو اڳيئي ڏکيو، ويتر ڀهڙا گهوٽالا گهڻو ڪري سيڪنهن نسخي ۾ آهن، تن ته هيڪاري ماڻهن کي منجهائي ماريو آهي.

سبب ستون

"ڪهه ڪريان ڪيٽان، منهنجو ساهه ويو سيٽان".

اسين چئون "ڪٽس" معني ڪيس يا هنڪي ۽ انجو جمع "ڪٽن" معني ڪين يا هننڪي، پر رسالي ۾ انجي بدران لکيل آهي

Marfat.com

"ڪيٽان" يعني ڪٽن يا هننڪي. ساڳيطرح "ساٽس" معني هن ساٽ. انجو جمع "ساٽن" معني هنن ساٽ، پر رسالي ۾ لکيل آهي "سيٽان" يعني ساٽن يا هنن سان. اهڙيطرح رسالي ۾ ڪم آيل لفظن جي نحوي بناوت Grammatical formation هاڻوڪي ڪان البت ڦريل آهي، جنهنڪري ڪن کي سمجهڻ ۾ قدري ڏکيائي ٿئي ٿي.

سبب اٺون

اٺون سبب جو ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ چوٿون سبب ڪري ڄاڻايو آهي، سو هي آهي ته "شاه جي تلفظ ۽ هاڻوڪي تلفظ ۾ البت تفاوت آهي". حقيقتون اهو ڪو ڳرو سبب ڪونهي؛ پر وقتي ڪي منجهندا هوندا، تنهنڪري ڀلي ته اهو به هڪ ڌار سبب ڪري ليکجي. سچي پچي تفاوت جو مثال چاسر آهي. چاسر جي انگريزي ۽ هاڻوڪي ٻوليءَ جي وچ ۾ وڏو ئي تفاوت آهي. چاسر پڙهڻ سان خبر پوي ٿي، ته ڪٿي انگريزي ٻولي، سڌارو ۽ واڌارو ڪري هاڻوڪي منزل تي اچي پهتي آهي. شاه جي سنڌي ۽ هاڻوڪي سنڌيءَ ۾ ايڏو تفاوت آهي ئي ڪونه.

"قادر پهجي قدرت سين قائم آه قديم"

اهڙيطرح رسالي ۾ "پهجو" لفظ ڪم آيل آهي. اڄ ڪي چون ۽ لکن "پهنجو"؛ پر عام طرح به "ڙون" گڏي چون ۽ لکن "پنهنجو". ساڳيطرح "مهجو" بدران "منهنجو". اها لفظن ۾ نڪ جي اچار گڏڻ جي عادت هاڻ گهٽي وڌيل آهي. ساڳيطرح "ه" جو اچار بالائي گڏيون ٿا. مثلا رسالي ۾ لکيل

آهي "ڳال" ته اسين چئون "ڳالهہ".

"مون ٿي چيءُ ڪاند، پتي پاڙم مڪڙي"

سنسڪرت لفظ "ڪانت" جو اچار شاهہ صاحب جي وقت ۾ "ڪاند" ۽ اسين هينئر عام طرح چئون "ڪانڌ" يعني "د" اکر کي "وسرگ" Aspirate ڪري (انهيءَ جو اچار بالائي گڏي) ڌ کي ڦيرائي ڏکريون ٿا. عربي ۽ فارسي لفظن سان بہ ڪي ائين ڪن ٿا. مثلا همت بدران چون همٿ ۽ ساعت بدران ساعٿ. اهو رواج شاهہ صاحب جي رفت ڪانپوءِ گھڻو وڌيو آهي.

"هنئهن هند مٿي، ٻر ٻڏيءَ جا پيٽا ٿيا" (سهڻي)

هنوقت اسين چئون هنئهين يعني هين ٻچاڙي گڏيون ٿا جنهنجو اچار ڏکھو آهي. اڳي ائين لنبو اچار نہ ڪندا هئا تنهنڪري هم لکندا هئا. ن بدران م هنڪري لکندا هئا تہ پڙهندڙ سمجهن تہ لفظ ۾ نڪ جي اچار جي فقط ٽڻڪار Twang آهي. هنوقت هند بدران هوند چئون ٿا ۽ هنطرح لفظ جي وزن گهٽائڻ ڪري انجو اچار منو ۽ وڌيڪ رس ڀريو ٿئي ٿو. سچي شاهہ جي رسالي ۾ لاڙ جا اچار آهن.

عبدالعزيز جوکيو

شاه جو ڪوهستان.

سنڌ جي سرزمين جيڪي عظيم هستيون پيدا ڪيون، تن مڙني ۾ ڏولاڻ شاه عبداللطيف ڀٽائي گهوٽ ڪي رتيون ڪراڙو آهي. اسانجو سگهورو شاه اهڙو ته املهه هيرو آهي، جنهن جو ثاني شاعر اڄ تائين دنيا پيدا ڪري نه سگهي آهي. اهڙي املهه ماڻڪ ۽ محسن هاديءَ جو اهل سنڌ ۽ عالمن ڪيترو قدر ڪيو آهي؛ ان تي وڌيڪ اپٽار ڪرڻ منهنجو مقصد نه آهي- باقي هيءُ ۽ چار اکر ضرور چوڻا پوندا ته اسان کي شاه رحه ۽ سندس ڪلام کي سمجهڻ لاءِ اڃان گهڻو ڪجهه ڪرڻو آهي-

شاه ۽ سندس قربائتي ڪلام تي سنڌ جي اهل علم طبقي پنهنجيءَ پر ۾ ڪافي لکيو آهي. هنن شاه جي ڪلام ۾ ڪتب آندل ٻولي، تشبيهن، ورجيسن، استعارن، اصطلاحن، محاورن، ۽ هر ٻاسي جي لهجن تي قلم کنيو آهي.

علاوه ازين شاه جي يگاني نظر، بلند خيالي، فلسفي ۽ پاڪيزه ڪلام جي خوبين تي چوٽيءَ جي عالمن ۽ اديبن وقت بوقت پئي لکيو آهي.

اهڙن اديبن جي صحبت ۾ مون جهڙو ٿور پڙهيو، شاه جهڙي جليل القدر شاعر ۽ مفڪر تي ڪجهه لکي، سو ناممڪن آهي. ٻين سنڌ ين وانگر مونکي به شاه جي ذات ۽ سندس پيتن سان دلي

محبت ۽ قرب آهي، جنهن جي لنؤ لغار ۽ تن جي تار ان طرف هر دم تاڻيندي رهيم ٿي. جيئن ته اَڄ ڪوهستان جو باشندو آهيان ۽ ڪوهستان وارا شاهه جي ڪلام کي چاهه سان چانگاري، ان مان اهڙو لطف حاصل ٿا ڪن، جهڙو آسماني ادب مان تنهن ڪري آئون هن ڏس ۾ صرف ابتدا ڪريان ٿو، جيئن آئينده هن پهلوءَ تي وڌيڪ عالمانه معيار تي اهل ادب لکن ۽ شاهه جي ان شاعرانه صنعت کي پين سان روشناس ڪن.

هن چوڻ ۾ مبالغو نه ٿيندو ته ڪو شاهه صرف سنڌ ۽ سنڌي عوام لاءِ هادي ثابت ٿيو. مگر شاهه پوري عالم لاءِ الفت، حق ۽ اتحاد جو علمبردار هو. هيءَ جدا ڳالهه آهي ته شاهه جو وجود مسعود ۽ سندس ڪلام نه هجي ها ته سنڌي، موجوده گرم هوائن جو داب جهلي ڪين سگهن ها. مگر اج اسين شاهه جهڙي هستيءَ تي ۽ سندس ڪلام تي بجا طور فخر ڪري سگهون ٿا. هر ڪو مڃيندو ته شاهه سنڌي قوم جو محافظ، مربي ۽ ابو آهي ته وري اسان جو حقيقي هادي، راهبر ۽ مرشد، بلند پايه قومي شاعر ۽ اعليٰ مفڪر به. شاهه گو چمندي چام هو پر سير و سفر ڪري به گهڻو سگهيو. سندس ڪلام مان بلڪل واضح آهي ته شاهه سچو ڪوهستان گهمي ڏٺو هو. ڪوهستان جا جبل ۽ نيون، مقام ۽ مڙهيون جهڙوڪ هنگلاج ۽ لاهوت مڪان به روبرو وڃي ڏٺائين. ڪوهستاني قومن سان روح رهاڻيون ڪري، گهڻا گڻ حاصل ڪيائين. ان ڪري شاهه جو رسالو ۽ ڪلام لاڙي ۽ ڪوهستاني ٻوليءَ سان ڀمڙار آهي، باقي پين ٻاسن جي لفظن ۽ لهجن جو ان تي فقط نقش و نگار ٿيل آهي.

Marfat.com

جيئن ته شاه جو لاثاني ڪلام پڻ سون ورهين کان به اڳاٽو، ان وقت جي سنڌيءَ جو هڪ نادر ۽ بهترين نمونو آهي. ساڳيءَ طرح ڪوهستان جا راڳ يعني سهرا جيڪي، شادين يا ٻين خوشيءَ جي موقعن تي زالون گڏجي چونديون آهن، سي به قديم وقت جا يادگار آهن. شاه جي رسالي جي مطالع مان، مونکي اهڙا اصطلاح، لهجا، لفظ ۽ جملا نظر آيا، جي ڪوهستاني سهرن ۾ به موجود آهن جهڙوڪ لفظ "سچ ڪ" شاه سرڪيڏاري ۾ فرمائي ٿو:-

(١) "سچ ڪ ٻيٻيءَ ڇايا، ههڙا سوره سپرين" - ڪوهستاني سهري جو هڪ بند آهي ته:-

"سچ ڪ ميرل آئيو، قميد چڙهي پائم آئيو" - هيءُ سهرو وڏو آهي جو ان وقت چيو ويندو آهي، جنهن وقت گهوٽ کي سرگس ڦيرائي مرد ماڻهو، سندس نئين اڏيل گهر ڏي آڻيندا آهن.

(٢) پاڍيو پٽين ويٺيون، ڪاڪ ڏڄاڻيون ڪڪ (مومل راڻو)

ڏڄاڻيون- واحد ڏڄاڻي، معنيٰ مالڪياڻي يا گهر ڌياڻي.

هيٺ ڏنل ڪوهستاني سهري جي بناوت، نزاڪت ۽ سندس صنعت بيانيءَ تي غور فرمايو، سو سهرو لائون لهڻ کان تورو اڳ، جنهن وقت ڪنوار کي زالون ڳارائي، نئين اڏيل پکي ڏي وٺي وينديون آهن، ان وقت ڳائبو آهي.

چنڊي پاءِ پٽڙائي، تنهن تي سونهي مومل راڻي،
آئي گهر ڏڄاڻي، ڍولو ڳائيندي رات وهاڻي.

جيئن ته شاه جي ڪلام جو تانچو پيٽو لاڙي ۽ ڪوهستاني

Marfat.com

لفظن ۽ لهجن تي ٻيهاريل آهي ، تنهن ڪري اسان هاڻي قارئين ڪرام کي ڀٽائيءَ جي ڪلام مان ، (جن جو لاڳاپو ڪوهستان سان آهي.) ڪن ڪوهستاني لفظن ، اصطلاحن ۽ لهجن جو ملاحظ ڪرائينداسون .

ياد رهي ته رساليجي شارحن اهڙن لفظن جون معنائون ۽ شرحون لکي سنڌي زبان وسارڻجا اهڃاڻ ڏنا آهن ، مگر اهي لفظ ۽ لهجا اڄ به ڪوهستان ۾ رائج آهن ۽ ڳالهايا پيا وڃن .

شاه ڀٽائي ڪوهستان گهميو ، جبلن ۽ جهڏن ، جهرن ۽ جهرڪن کي جاچيائين ، ماڻهن سان رلي ملي سنڌن ريتن رواجن کان واقف ٿيو ، جنهن جي ساک ۽ ثابتي سندس سچي ڪلام مان ملي سگهي ٿي . مگر ڪوهياري ، ڪلياڻ ، سسئي معذوري ، ديسي ۽ حسيني سرن ۾ بلڪل نمايان آهي . هتي هن مهاساگر مان به ٿي لپون ڀاڙيءَ جون پري ڪڍجن ٿيون .

١- هاڙي ڏاري هل ، وڃي ڪيچين جو ٿيون .

هن سٽ ۾ هاڙي ڏاري هاڙي، جبل جي آس پاس، هل - آواز ، ڳالهاءِ جو گوڙ بڪيڙو . ڪوهستاني اصطلاح ۽ چوڻيون آهن .

٢- لڙم لاڙائو ٿيو ، گهتون گوهيون ڇڏ .

لفظ - گهتون گوهيون ، ڪوهستان ۾ عام چوڻ ۾ پيا اچن .

٣- سيڻي ڪا تنوار ، ڪي هٿون تي هٿ ڪٽين

سيڻي - ٻڌءِ + هٿين - خوامخواه هٿ، ڪٽڻ - هٿ مٿي ڪري سڏ ۽ آچون ۽ اشارا ڪرڻ . انهن کي جبل

۾ ٻار ٻچو ڳالهائي ٿو. اهي ڪوهستان جا لهجا آهن.

۴- ويهي وڏي ڏڳ مان، ڏٺي وڃهج ڏوڙ

سڄي ست عين ڪوهستاني لهجن ۾ لفظن مان ٺهيل آهي.

ڏڳ- ڏير جا ٽي ڏڳ آهن، هاڻ انهن مان ڪو به

ڏٺي ڪڻ.

۵- ڪو گهمندي گهور، آيم ٻاروچن جو.

چڏ ينديس ٻنيور، هنئون هت نه وندري.

گهور- خيال، دل جو ڏڪ ڏيندڙ خيال-

فڪر جو تصور.

اڪورو مينهن ٻيو پوي نيون، ڏورا، ڪانٺا، جهور، ڪنارا. وڏي ڳيڪي سان وهندا ۽ وڻ وٽ ٻنيو، ڪنيو وڃن.

ماءُ جو پٽ مال سان جبلن ۾ نڪري ويو آهي اهڙي وقت ماءُ ڪي پٽ جي ڪپٽ ڪندي. قسمين قسمين خيال دل ۾ اچن ٿا. جن ڪي گهور چئجي ٿو. ادي! مونکي ڪيترائي گهور پيا اچن، خدا ڪري پٽم مال سميت منهن اونداهيءَ کان اڳ اچي.

۶- سور به ساڳاهين، ڏين آڏما اوچتا.

ساڳا هين- سيمون ڪري گڏ ٿين.

مثال- ڳئون ٽٽن ۾ ڪير ساڳا هي آئي آهي-

۷- آڏما- دل جا جذبا، اٺ تڻ، بيقراري،

دل جون ڏڏڙيون.

Marfat.com

مثال- وس پيئي آهي، جهنگ جهر ڏسڻ وٽان آهي، جن
کي ڏسڻ لاءِ اندر مان آڌ ما آئندا آهن.

٧- الف- پيڙي پيڙي پنڌ، سورائتي سندرو،
ڪيچ آڳاهون پنڌ، متان لڪن سين لڳي مرين.
ب- پيڙي پڌ پهار، سورائتي سندرو،
ڏونگر توهان ڏار، ڪانءُ ڏوريندي ڏک سين.
پيڙي- ڪشي، زور سان، مضبوط.
پنڌ- پنو، پڌ، پڌٽ.
سورائتي- سورن، ڏکن واري.
پهار- پهو پيرو، وري،

ان ڪان سواءِ ڪيچ، هاڙو، لڪن، ترين، مڙيوئي
جبل جا لهجا آهن.

٨- چڏيم حج هلڻ جي، چاڙ هيڪن چڙهي.

چاڙ هيڪن- واحد چاڙ هيڪيو، ڪاٻ، مٿاهين جڳهه يا
هنڌ مال جي نگاه ۾ ڏسڻ لاءِ ته ڪٿي آهي، ونڻ، پٽ
۾ ٽڪريءَ تي چڙهي نظر ڦيرائبي آهي.

٩- چڏيم حج هلڻ جي، چاڙ هيڪا چڪيام،
آرياڻيءَ جي آسري، ڏونگر ڏينهن لڳام،
پڇج پرين سندام، وينس وک نه آهڙي.

حج- حجت- ارادو.

مثال- هن چوريءَ کان ڪئي، مگر هو حج ڪري منهنجو
بانئو ڪٽي ويو. علاوه ازين چڪيام، لڳام، سندام

ڪوهستاني لهجا آهن - آپڙ، آپڙي - جلدي، تڪڙي وڪ وارڻ.

مثال ١- فلاڻي ڪم جي آپڙي ۽ سنگهار آهي، يعني ڪم کي جلدي ڪندڙ ۽ ڪم کي دل پسند ڪندڙ آهي.

مثال ٢- جنڊ آپاڙي هاڻ ماني پچاءِ - مگر هت تڪڙي وڪ وارڻ آهي.

١٠- چٽان واري وڳ، اوٺي ٿيا چلنگيون.

چلنگيون - ٽوليون، پارٽيون.

مثال - ٻڪر چلنگيون چلنگيون ٿي، تڙ (نياڻ) تي پئي آيا.

١١- ڪاٺيون لوٺيون اکيون، ڪٿيون ڪين ڪچين،

مٿيون ماٺ نہ ڪجن، هنيون رهن نہ هوت ري.

١٢- ڪاٺي ڪيرڻ هيٺ، ويٺي روءِ رت ڦڙا،

هيءَ سٺون سپ ڪوهستاني لام جي! نسواني طبقي جي ٻوليءَ جا نمونا آهن. يعني ڪاٺيون، لوٺيون، ڪٿيون، ڪچن، لٺيون، هنيون، وغيره - زنانا لهجا ۽ محاورا آهن.

١٣- پيون ڪٽن پب ڏي نظر نماڻيون،

پيون ڪٽن ۽ نماڻيون - اهي اصطلاح آهن جي ڪوهستان ۾ عام چوڻ ۾ ايندا آهن.

مگر هروڀر ائين سمجهڻ نہ گهرجي تہ ڪو اهڙا لفظ ڪوهستان کان ٻاهر ڳالهائڻ ۾ اچن ٿي ڪونہ ٿا - ٻوليءَ جو رشتو آهي جو پين سان بہ ڳنڍيل آهي. مضمون جي طوالت سبب رڳو مٿين مثالن تي اڪتفا ڪجي ٿي.

Marfat.com

محمد خان غني

پاڪيزہ ڪلام

دنيا ۾ ڪيئي داستان نيڪن جي نيڪين، عاشقن جي عشق، صابر ۽ سچن ﭘاڻهن جا مشهور آهن مگر آنهن کي اهڙي عمده پيرايه ۾ بيان ڪرڻ داستان گو جو حصو آهي، جو هميشه لاءِ دل نشين ٿي وڃي. اِنهيءَ ضمن ۾ نثر کان زياده طاقت شعر کي آهي ۽ هي جي هيترا سارا رزميه بزميه داستان اسين ٻڌون ٿا آنهن ۾ زياده تر آهي داستان شهرت حاصل ڪن ٿا جيڪي منظوم ٿيل آهن ۽ اهو شرط نه آهي ته آهي شعر جي ڪهڙي صنف ۾ منظوم ٿيل آهن. هيءَ به هڪ حقيقت آهي ته آهو شعر هميشه ﭘاڪيزہ ليکيو ويو آهي جنهن جو بنياد ڪنهن نه ڪنهن نيڪ مقصد تي رکيل هجي ۽ زمانه ثابت ڪيو آهي ته آهو شعر ڪڏهين به ُفنا ٿي نٿو سگهي. سنڌي زبان جي شاعريءَ بابت اسان کي هيستائين سنڌس فقط چار دور معلوم ٿيا آهن. جيڪڏهن اِنهن چئني دورن جو جائزو وٺبو ته ﭘوءِ اسان کي آنهن ۾ سنڌ جي سدا جٿري شاعر شاه عبداللطيف ڀٽائيءَ جو ڪلام، هڪ اهڙو ڪلام نظر ايندو جو الف کان ي تائين پاڪيزہ آهي. هن ۾ جي حب الوطن من الايمان جو تفسير آهي ته منجهس عشق جا داستان به آهن. مگر تفاوت هي آهي جو هن ۾ نه ته ڪنهن بندي کي خدا بنايو ويو آهي ۽ نه بتخانه کي ڪعبه تي فضيلت ڏنل آهي، برعڪس آنجي هن ۾ عشق الاهي جون ﭘالوٽون آهن. هن ۾ آنهيءَ بحر جو بيان آهي، جنهنجون موجون سڌيون سيني تي لڳن ٿيون.

وحده جـي وڏيـا ، الا الله سين اورين
هنيون حقيقت گڏيـو ، طـريقت تورين
معرفت جـي مـاڪ سين ، ڏيساور ڏورين
سڪ نـہ ستا ڪڏهن ، ويهي نہ ووڙين
ڪلهنؤن ڪورين ، عاشق عبداللطيف چئي ۔

سندن پاڪ ڪلام ۾ جي سجده سجود جو ذڪر آهي تہ آن ۾ نہ تہ دروازي جي پٿر کي سجدو مقصود آهي ۽ نہ آنجي ڪوچہ جي مٽيءَ کي توتيا جو شرف حاصل آهي يار جي ڳولا ۾ بي رهرو بہ پاڻ آهي تہ رهبر بہ پاڻ آهي ، جا حبيبن هنئي تنهنجي پڙڪ ڀاهر ڪيڻ بہ آنوٽ عيب آهي ۔

پر ۾ پڇيائون ، عشق جي اسباب کي
دارون هن درد جو ڏاڍو ڏسيائون
"آخر والعصر جو" اينهين آتـائون
تهان پوءِ آئيو ، سڪان تي سلام کي ۔

نينهن جو ناتو ڪڏهن ، ڪئن ، ڪٿي ٿيو آن جي اظهار ۾ نہ تہ ڪنهن ڪوٺي جو ذڪر آهي ۽ نہ ڪنهن گهڙيءَ يا گام جو ، انهيءَ ذڪر ۾ هڪ ٺي هنڌ کي هٿ ڪيو ويو آهي ۔

ڀاڀو هي هيڪار ، مون ڪي پڇيو سڄڻين
الست بربڪم ، چيائون جنهن وار
سندي سور ڪنار ، تن تڏاهڪون نہ لهي ۔

انهيءَ باره ۾ هڪ ٻئي هنڌ بہ فرمائين ٿا تہ ۔

١ :- "الست بربڪم" جڏهن ڪن پيوم

"قالوابلیٰ" قلب سين تڏهن چـت چيوم
تنهين ويـر کيوم، وچن ويڙهيچن سين.

٢:- چئي "کن فيکون" جڏهن خلقيا روح خداء
گڏ جت گذران هو، جڙ لڳي تنهن جاء
مـون توهين سين آء، آها ساڃاء سپرين.

"الست بربکم" هڪ سوال هو جنهنجو جواب هو "قالوابليٰ" پرت جو پيمان پختو ٿيو، عشق جو اقرار زبان تي آيو، هاڻ معشوق لڳو عاشقن کي آزمائڻ.

"قدرناه في کتاب مبين" حکم اڳ هياس
"قلنا اهبطو" جي کهڻ سان مالڪ هت مڪياس.

عاشق پنهنجي عشق جو اظهار نه ٻه ڪري، پر هنکي پنهنجي سڄڻ جي سونهن ۽ پرين جا پـار عام جي آڏو آڻڻا ٿي آهن، پڪو ڏهنايون ڏيڻ.

نـه وڏي نه وڪڻي ڪٿي نـه ڪـارو
نورئين چنڊ چمڪيو، تماچـي تـارو
ڏريو جنڊارو، تن جهولي ۽ چنڊ جهلي پيو.

مومل جي مذڪور ۾ اجهو پنهنجي راڻي کي سيد هن طرح ساري ٿو.

١:- روء راڻي جي ناه ڪو سوڊو سيني سونهن
لاتـائين لطيف چئي، مٿان ديـن دونهن
ڪانهي ٻي ورونهن، ٿيو مڙوئي مينڌرو.

٢:- روء راڻي جي ناه ڪو سوڊا پيا ٻه سڄاڻ

نسوريائي نينهن جـي ، ڪشمائين ڪمان
چڙي ويـا چوه ۾ ، دعوائون ديـوان
ٻي رهيائي ڪانـ تيو مڙوئي مينڊرو ۔

مسمئيءَ جا سور پنهنجي سرتي واري وڏائين ، هنڪي ته هئي حقيقت بيان ڪرڻي پوءِ راڻي جي روءِ سان روح ريجهائي يا پنهل جا پار پڙرا ڪندي چوي ته :-

ڪيچان آيو قافلو ڇامن سندو ڇام
پسند پئي پنهونءَ کي اکين ڪيو آرام
ناتر ڇايان نام جي مون نيو پاڻ سين ۔

عشق جون آزمائشون به عجيب آهن ۔

دوست کهائي دادلا محب مارائي
خاص خليلن کي تو سختيون سهائـي
الله الصمد بي نياز ، سا ڪري جا چاهي
انهيءَ منجهه آهي ، ڪا اونهي ڳالهه اسرارجي

معشوق جي ماڻي عاشق تي آهي سڀ سختيون آنديون جن جي نازل ٿيڻ کان اڳ شايد ڪو انسان سٺڻ به پسند نه ڪري تن ۾ آهائي تار ۔

لنئون لنئون منجهه لغار آهي آهائي آن کي ۔
دردءَ دانهن ڪوڙوئي نه لڳي ۔

١ :- جي توسڪڻ سکيو ، ته ڪاتيءَ پئي ۾ ڪنجهه
سپيريان جي سور جو ماڻهن ڏجي نه منجهه
اندر ايءَ اهنج ، سانديج سکائون ڪري

٢ :- اڇيو اڇيو اوڏڙو پاڙ يڇيون ٻه ڀچن ؟
ڪتان لڳيئي ڪان ڙي کهڙي ڀيئي ڪن ؟

عاشق ته اقرار ڪري چڪو هو ته :—

اڪر ڇٽي هيڪڙي، ڀهون جي نه ڀهجن
ڪوه ڪبو ڪي تن، سڄي سٽائي ڳالهڙي

پر جڏهين ڀاٽڪي سهڻيءَ جي صورت ۾ آئي ٿو ته ڀوءِ ته سيد پنهنجي ساهڙ کي اجهو هن طرح ساراهي ٿو.

١ :- جيڏيون ڏنيان جي صورت ساهڙ چام جي
سڪ ٿي سٽيون ڪينڪي ڪاڏن ڀاسي ڪي
منهائـــي اڳـــي گهڙو سپ گهڙا ڪـــٽي

٢ :- ڏٺي جن هيڪار صورت ساهڙ چـــام جي
سڪ ٿـي سٽيون ڪينڪي پـــري ساڻ پتار
گهڙيون گهڙنئا ڏار ڪاهي ڀيئون ڪن ۾

مطلب ته — ”درد مڙيئي دل جو آهي اشارن ۾“ ڀوءِ پنهل جا پار پڌرا ڪري يا ساهڙ کي ساراهي هن جو اشارو هڪ ئي آهي.

ڪيو مطالع مون هو جو ورق وصال جو
تنهن ۾ تونهين تون ٻي لات نه لحظي جيتري

پنهنجي سڄڻ کي ساراهيندي عام اعلان ٿو ڪري ته -

لوچان ٿي لاحد ۾ هاديءَ لهان نه حد
سپريـــان جي سونهن جو نڪو قد نـــا مد
هت سڪڻ بي عدد، هت ڀرين پرواه ناه ڪا.

اِنهن ڏهنائين ۾ جي سچڻ جي سونهن جو بي مثال بيان
آهي ته ڪجهه حقيقت پنهنجي حال جي به چٽي ويو. جا گهڙي
ٻرين ڪان پري پيئي ته آئي مارئي کي مثال ۾ آندائون.

١- قسمت قيد قوي نه ته ڪير اچي هن ڪوٽ ۾
لکئي آئي لوح جي هند ڏيکاريس هي
پرچي ڪين پنوهار ري جان جسو ۾ جي
راجا راضي ٿي ته مارن ملي مارئي

٢- قسمت قيد ڪياس نه ته ڪير اچي هن ڪوٽ ۾
ونحن اقرب اليه من حبل الوريد وطن آهه ويندياس
مارن کي ملندياس، ڪوٽيون ڇڏي ڪڏهين

عام طرح انسان موت کان ڊڄن ٿا مگر هي الله جو عاشق
آنکي وصال جي وات سمجهي ٿو. نه فقط وصال جو وات سمجهي ٿو
پر آنکي کهڙي نه عمده پيرايه ۾ بيان ٿو ڪري.

آتان اوتي آئيو خبر اٿي ڪري
وسارج ۾ ور کي پڃ ۾ منڊ مري
ويندئن آت وري، ڪو ڏينهن آهين ڪوٽ ۾

مطلب ته هن پاڪيزه ڪلام جو هر لفظ هڪ آهو پيغام
آهي جنهن مان انسان ذات صحيح معنيٰ ۾ مستفيد ٿي سگهي ٿي.

پلا انهيءَ ڪلام لاءِ هن کان زياده ٻيو ڇا چئي سگهجي
تو جنهن لاءِ خود مصنف کان چوايو ويو آهي ته -

بيت نه ڀانئيو ماڙها هي آيتون آهن
نيو من لائين پريان سندي پار ڏي

شفيع احمد علوي

شاهہ موحد ۽ سندس فلسفہ توحيد

ملڪا ذڪر تو گويم ڪہ تو پاڪي خدائي،
هم توحيد تو گويم ڪہ بہ توحيد سزائي.
(سنائي)

شاه صاحب پهريون ئي سبق توحيد جو پڙهيو. جڏهن سندس استاد آخوند نورمحمد هالائيءَ کيس الف بي تي پڙهايو تہ صرف الف جو حرف اچاري ۽ بي پڙهڻ کان صاف نابري واريائين ۽ چيائين تہ بي آهي ئي ڪين. سندس والد حبيب شاه سمجهي ويو تہ پٽ ۾ کهڙي ذات ۽ مٺيا آهي. وڏيڪ ظاهري تعليم وٺڻ بند ڪري، عقلي ۽ نقلي علومن کي ڇڏي وجهي، رياضتون ۽ مجاهدا ڪري تفريد ۽ توحيد جي اسرارن جو محرم بڻيو. ائين سچ آهي تہ :-

بي ڪتاب و بي حساب و بي اديب
اوليا را حق ڪند علمي نصيب

هو خدائي يادگيري ۾ اهڙو تہ محو ۽ مستغرق رهندو هو جو ڪيس ڏينهن تائين پنهنجي سڌ ۽ سماءُ نہ رهندو هو ۽ مٿس واريءَ جا لٽ چڙهي ويندا هئا ۽ پٽس گهولا لاءِ نڪرندو هو تہ ڪيس ڪنهن پٽ يا چار هيٺان الاهي استغراق ۾ نظر ايندو هو.

لڳي لڳي واءُ ويا انگڙا لتجي،
ڀيٺي ڪٺي ڀساءَ ڀسڻ ڪارڻ پرين جي.

اها هئي لطيف جي ٻاراڻي ۽ ڇوڪراڻي وهي. جواني ۾ شادي ڪيائين ۽ مجاز جي چيٽ چکيائين پر سندس حقيقي معشوق سان عشق اڳي کان وترو ۽ اڳرو ۽ اهائي توحيد جي جستجو جاري رهي:-

١- جان جان پسين پاڙڪي تان تان ناه نماز
سي وڃائي ساز ٿهانپوءِ تڪبير چئو

٢- جان جان پسي پاڙڪي تان تان ناه سجود
وڃائي وجود ٿهانپوءِ تڪبير چئو.

(يمن ڪلياڻ)

تن تسبيح من مڻيو دل طنبورو جن
تندون جي طلب جون وحدت سر وڄن
وحده لا شريڪ له اهو راڳ رڳن
سي ستائي سنهن ننڊ عبادت جنجي

(يمن ڪلياڻ)

هندو سناسين ۽ جوڳين جي صحبت ۾ لاهوت، ناني، اس ٻيلي ۽ گنجي ٽڪر جا تيرٿ ۽ ياترائون ڪيائين پر مجال جو سندس عقيدن ۾ ذري ماتر به ڦير اچي، پنهنجي عقيدن ۽ اصولن تي اٽل هو. جيئن جيئن اونڌيون رسمون ۽ گمراهيون ڏسندو ٿي ويو تيئن تيئن پنهنجي سچي دين تي قائم ٿيندو ٿي ويو ۽ الله ۾ پڪو يقين ۽

ڏوسو چمندو ٿي ويس. اٿلندو پاڻ وحدت جي تبليغ منجهن ڪندو ۽ اسلامي توحيد منجهن جاري ڪندو پئي رهيو.

جي ڀائين ته جوڳي ٿيان سڱ سيئي ڇڏ
اوڏو ٿيءُ الف سين من ميم سين ڳڏ
هتان لاهوتي لڌ ته گرڪي ڳڏجين ڪاپڙي
(رامڪلي)

جي ڀائين ته جوڳي ٿيان سڱ سيئي ڇوڙ
جي ڇاپا نه ڇاپندا جئي تنهين سين جوڙ
ته تون ڀڃين توڙ محبت جي ميدان ۾
(رامڪلي)

سندس قناعت به عجيب هئي ڪل ڪم قادر جي حوالي ڪيائين ۽ مٿس ئي محض توڪل ۽ رضا هئي. نورمحمد ڪلهوڙي کيس مست گهوڙو ڏنو جنهنجو لغام ڪڍي سواري ڪري واپس آيو. چيائين ته جڏهين اسانجي واڳ ڌڻيءَ جي هٿ آهي ته ڪا پنهنجي وهٽ جي واڳ به ڪا پئي ڪي ڏيڻ جڳائي! اها مر مالڪ جي هٿ ۾ هجي.

پڇيائونس ته ٻئي آهين ڪ شيعو؟ جواب ڏنائين ته آءٌ ٻنهي جي وچ ۾ آهيان. چيائونس ته ٻنهي جي وچ ۾ ڪي ڪين آهي چيائين ته آءٌ آهيان به ڪي ڪين. کهڙو نه سهڻو حقيقت مطابق جواب ڏنائين. سچ پچ صوفي آهي به ڪي ڪين. هن ڪي ڪا هستي ڪانه آهي ۽ نفي آهي ۽ صرف واحد ڪي ئي اثبات يا هستي آهي، جنهن جي توحيد جو هو طالب آهي ۽ تمام سندس عبادتون، حيات

۽ ممات ان لاشريڪ حق تعاليٰ لاءِ آهن جيئن قرآن مجيد ۾ چيل آهي.

"قل ان صلاتي و نسڪي و محيي و مماتي لله رب العالمين لاشريڪ له"

مٿين آيت شريف ئي تصوف ۽ توحيد جو سرچشمو آهي.

توحيد تو يہ هےکہ خدا حشر مين کهدے
يہ بنده دو عالم مين محض ميرے لئے هے
(جوهر)

رسالو سنڌس زنده جاويد شاهڪار "رسالو" توحيد جو هڪ بيش بها خزانو آهي. سنڌس شعر وحدت، ذوق ۽ حقيقت سان سرشار آهي جو عرفان جي اساتلين جي اڄ لاهي کين روحاني پار سان ڏيائي ٿو. مثنوي رومي بابت ملا جامي جو هي چيل بيت شاه جي رسالي سان بہ لاڳو آهي:-

مثنوي مادڪان وحد تست
وحدت اندر وحدت اندر وحد تست

هيٺئر توحيد جا مکيہ اصول سمجهائي تنهن متعلق شاه جا بيت پيش ڪجن ٿا.

(١) فقط الله جي ذات **قديم ۽ واجب الوجود** آهي جنهنکي ئي صرف بقا آهي ٻيا سڀ ممڪنات حادث ۽ فاني آهن. رسالي جي پهرين بيت ۾ چيو اٿس.

اول الله عليم اعليٰ عالم جو ڌڻي
قادر پنهنجي قدرت سين قائم آه قديم

(٢) الله تعاليٰ جي ذات واحد آهي. هڪ ڪان بلڪل

مٿي نہ آهي ۽ هو بي نياز آهي.

شاه انلاءِ کهڙي نہ سهڻي پر ولي ڏني آهي:-

نکو ڇانو ڇام کي نکو ڇام ويا ۽ نندي وڏي گندري سيني آ ۽
لم يلد ولم يولد نجابت نيا ۽ ڪبريا تخت تماچي ڇام جو
يا وري پيو چوي:-

الف الک من ۾ کيو ڪا پڙين
سي حرف ڏاران هيڪڙي پيو کين پڄهن
فرض فنا في الله جو عين عبادت ان
قل هوالله احد الله منجهان پرت پڙهن
سعادت سپرين گرکي مليا ڪاپڙي

(٣) زمين آسمان جو ڪجهہ تن ۾ آهي انهن جو واحد خالق
آهي جو محض عبادت لائق آهي "ڪري پاڻ ڪريم جوڙون
جوڙ جهان جون."

انا عبد معبود تون ات شرک نہ شک
سو سيوني حق جنهن ۾ پسين پرين کي

(٤) ڪلمو جو اسلامي توحيد جو اهم جزو آهي تنهنجو
کهڙي نہ دلکش پيرايہ ۾ جامع تفسير کيو اٿس.

وحده لاشريک له جاڻنو چئين ايئن
تاميچ محمد ڪارڻي نرتون منجهان نينهن

(ڪلياڻ)

Marfat.com

(٥) اسلامي تبليغ جنهن وسيلي دنيا ۾ توحيد جو پيغام پکڙيو تنهن بابت چوٽهو:-

ائين پهر اپي ويا جوڳي جاءِ بجاءِ
سا پر سامي سکيا جا پر جوڳ جڳاءِ
وير وتار وجود ۾ انکي رهيو آءِ
کنهن جنهن کمائي لاءِ لکا پٽن لوڪ ۾

توحيد جو کمال آهي "انساني صفات وڃائي ذات کي اوڏو ٿيڻ (کمال التوحيد نفي الصفات)." شاه جي اصطلاحن موجب "قلب تانکس کوري، وجود وڃائي، پاٽان پاڙ کڍي، پيائي کي پن وجهي هيکڙائيءَ سان هيکاند ٿي حبيب حاصل کجي. "هيکڙائيءَ وٽ هار هنجون هٿن جون."

شاه وري وري توحيد جي توه ۽ طلب ورجائي ٿو:-

"وحدت کي وجود ۾ نانگا کر نمود"

ساري رسالي ۾ توحيد جي تنوار آهي. ڪٿي تيز ته ڪٿي آهسته. پر سر کلياڻ، سريمن کلياڻ، سر رامکلي، سر آسا ۽ سر کاهوڙي ۾ توحيد جي موکان موک ۽ پلٽان پلٽ آهي. "ويچارا واڊوڙ سدا شاکر سورسين." سندس ساميڙا ۽ جوڳيڙا تن کي تسڻا ڏيئي، کشت کشالا کڍي، خودي وڃائي، نفس کي نابود کري، ناٿ خاطر نکتا هئا. سندن منهن مان کهڙي نه ڏيا ۽ جوت ٿي بکي!

شاه جي قصن ۽ رومانن جا سورما ۽ سورميون به وحدت جي وادي جا طالب، سالک ۽ راهرو آهن جي پنهنجي پنهنجي وٽ آهر منزل

مقصود ڏانهن گامزن آهن. ”تاڻين متي توڙ اوري ڪن نه آسرو“ توحيد جو گفتگو مختلف لفظن ۾ ڪانئن ٻولائي ٿو. آخر ۾ کين ساڳي منزل تي ٿو رسائي. شاه جي رومانن يا قصن جي تمثيل ۾ ٻه توحيد جو راز سمايل آهي. مثلاً ’راءِ ڏياچ‘ مان مراد آهي هڪ صالح مريد، جو وصال لاءِ ڪنڌ ڪوري ڏئي ٿو. ماروئيءَ مان مطلب آهي هڪ پاڪ روح جنهن عالم الست ۾ ”قالو بليٰ“ جو قول ڪري الستي عشق جو اقرار ڪيو هو، سا ڀلا ڪيئن عمر کان انديشو ڪندي! سومل ۽ ليلا مان مراد آهي، اهي سالڪ جي لحظي ڪاتر ”غير“ پرين سان شريڪ ڪن ٿا جو کين ڦوڙائو ڏئي ٿو. بيشڪ الله هن ڳالهه کي نٿو بخشي ته ساڻس ڪو شريڪ ڪيو وڃي ۽ انکانسواءِ جيڪي گناهه آهن سي بخشي ٿو.

اکيون سيئي ڌار جنهين پسن پرين کي
ٻي ڏي ڪين نهار سڄڻ ريسارا گهڻا
اکين ۾ ٿي ويا ته آءٌ واري ڍڪيان
توکي ڏسي نه ڏيهه، آءٌ نه ڏسان ڪي پيو

سالڪن ۽ پانديئڙن کي وحدت جي وادي طي ڪندي منزل تي مختلف مشڪلاتون ۽ ڏکيا ”مقام“ درپيش اچن ٿا جتي کين همت سان هلڻ گهرجي ۽ انهن تڪليفن کان گريز ڪرڻ نه گهرجي. اتي حق جو ذڪر ۽ رياضتون ڪرڻ گهرجين ۽ سندس توفيق ۽ فضل منگڻ گهرجي جو سندن منزل مقصود تي پهچائيندو.

شاه ابن عربي ۽ رومي وانگر فلسفهٔ وحدت الوجود جو قائل هو جنهن مطابق هي عالم ”واحد“ جي نور جو جنسار ۽ مظهر

آهي جنهن سان سندس چاڻ پئي سگهي ٿي. انسان ۾ ان الاهي انوار جو هڪ جزو ۽ قطرو آهي ۽ ان ڪل ۾ گم ٿيڻ گهرجي. هو دل آئيني وانگر صفا ڪري ۽ دوئي جا داغ ڌوئي واحد سان وصال جو ورق واري ٿو جنهنکي صوفيانه اصطلاح ۾ عروج ۽ انساني فراق واري حالت کي نزول چئبو آهي.

١- سو ساهڙ سا سهڻي سائر پڻ سوئي
آهي نجوئي ڳجهه ڳجهاندڙ ڳالهڙي

٢- پاڻهي پسي پاڻکي، پاڻهي هو محبوب
پاڻهي پسي خوب پاڻهي طالب تنجو

ان ڦوڙائي بابت ۾ ساڳئي روح واري لات لنوي ٿو:-

وڏيل ٿي وايون ڪري ڪنل ڪوڪاري
هن پڻ پنهنجا سارا هو هنجون هڏ هاري

هو ڪثرت ۾ وحدت جو قائل هو جيئن چوي ٿو.

گل ڦل پسي گودڙيا گهڻا م َ پائيج
سوئي سڻائيج هي هو آهي هيڪڙو

۽ ساڳئي انداز ۾ وري ٿو چوي:-

وحد تان ڪثرت ٿي ڪثرت وحدت ڪل
حق حقيقت هيڪڙو وائي ٻي م َ ڀل
هو هلاچو هل، بالله سند و سڄڻين

سندس شعر تي قرآن مجيد، مثنوي مولانا روم ۽ شاه ڪريم جي رسالي جو گهرو اثر آهي جي ڪتاب شاه سان هميشه گڏ هوند اهئا

۽ سندن بار بار مطالع ڪندو رهندو هو.

شاه صاحب جي وحدت جو عقيدو صاف اسلامي توحيد هو. ڪيس معلوم هو ته الله تعاليٰ جي هيڪڙائي دين جو بنياد ۽ وڏو رڪن آهي، ڇاڪاڻ ته پالڻهار جي اڳيان نياز ۽ نورت ۽ سندس نيڪ صفتن جي حاصل ڪرڻ جو اهوئي رستو آهي. جيڪڏهن توحيد صحيح هوندي ته سڀ ڪم صحيح ۽ درست ٿيندا ۽ جيڪڏهن اها غلط ته سڀ ڪم خراب. ان ۾ احتياط کان ڪم وٺي اجاين ۽ پيچيده استعارن، ڪناين ۽ رمزن کان ڪنارو پاسو ڪري هن صاف سليس ۽ چٽي طرح وحدت جو فلسفو سمجهايو آهي ته مر عام ماڻهو انکي سمجهي ۽ پروڙي گمراه نه ٿين. سندس توحيد جو نظريو عين اسلامي ۽ سادگي وارو آهي ۽ بعد جي موشگافين کان پاڪ آهي. جيتوڻيڪ هو هڪ صوفي لاکوفي هو ۽ وجود جا ورق ڏوئي واحد جو وصال ماڻيو هئائين تڏهن به هو ظاهري شرع سان پورو هو روزن ۽ نمازن جو پڪو پابند هو ۽ ٻين کي به شريعت تي هلڻ جي تلقين ڪندو ۽ چوندو هو ته انهي ۾ سندن فلاح و بهبودي آهي. خود نما ۽ دين فروش مڪارن لاءِ حقارت هيس "دنيا ڪارڻ دين وڃائي ولها ٿيا."

ڪڏهين به جذبي ۽ سڪر جي حالت ۾ خدائي دعويٰ يا "انا الحق" جو ڪوڙو دم نه هنيائين. انڪساري ۽ بندگي جو پتلو هو ۽ انلاءِ آسائتو هو ته "شل پرين ڪرينم پنهنجو" تحقيق جنهن الله کي سڃاتو تنهنجي زبان گونگي هوندي آهي.

"من عرف الله ڪل لسانه". "ناطقه حيران ماند عقل لال"

Marfat.com

اهڙو هو ”لاثاني لطيف“ جنهن جي نوري نظر واحد کان سواءِ ٻئي ڪنهن ڏي ڪين وري ۽ جيڪي ڏٺائين سو انکان ٿي ڏٺائين ۽ ٻنهي جهانن ۾ ڪائنس سواءِ ڪو ڏسڻ لائق نه ٿي سمجهيائين.

دوئي از خود بدر کردم يکي ديدم دو عالم را
يکي جويم يکي دانم يکي بينم يکي خوانم

(رومی)

(بشکريه ريڊيو پاڪستان ڪراچي.)

———

Marfat.com

مولوي عبدالڪريم چشتي

ڀٽائي صاحب جون ڪي چار دلچسپ ڳالهيون

اسان جي سنڌ جي شاعرن جو سرتاج، نامور درويش، صاحبدل صوفي بزرگ ڀٽائي گهوٽ سيد عبداللطيف جون عجيب عجيب ڳالهيون جن کي پڙهڻ ۽ منهن غور ڪرڻ سان دل تي ڏاڍو اثر ٿو پوي، اچ پڙهندڙن اڳيان پيش ڪرڻ جي سعادت حاصل ڪري رهيو آهيان. قادر جي قدرت ڏسو ته الله وارن جو هر وقت ڌڻي پاڪ ڏي توجهه ٿو رهي. سندن دل ۾ سدائين انهي حقيقي محبوب جي سڪ ۽ اڪير ٿي رهي هنن کي هميشه ان تي ئي ڀروسو ۽ آسرو ٿو رهي. هنن جو يقين ڪيڏو نه محڪم ۽ مضبوط ٿو رهي؟ هي هر وقت سچائي ۽ نصيحت جو سبق حاصل ڪندا ٿا رهن. هنن جي هرهڪ ڳالهه هرهڪ ٻول اسان لاءِ هدايت جو درس آهي.

(١) روايت آهي ته حضرت ڀٽائي گهوٽ هڪ جهنگل ۾ الله سائين جي عبادت ۾ مشغول هوندو هو. دنيا جي ڌنڌن کان آجو ٿي اڪيلائي ۾ رياضتون ۽ مجاهدا ڪندو هو. هڪ ڪرار روزانو کيس ڏسندو هو. پريان پريان سندس درشن ڪندي کيس سلام ڪندو هو. هڪڙي ڏينهن ڪرار آيو ڏٺائين ته ڪو ماڻهو اچ جهنگ کي باهه ڏئي ويو آهي، جهنگ پيو ٻري. هن درد مان دانهون ڪيون ۽ روئڻ لڳو ته هاءِ هاءِ سيد فقير الله جو عابد ۽ عاشق عبداللطيف سڙي ويو هوندو. شاه صاحب جو سندس چيخون ۽ چلاٽ، دانهون ۽ آهون ٻڌيون

تنهن اندرون ئي آواز ڏنو، جهنگ وچان ئي وراڻي ڏني :-

ڪک سڙن پـن سڙن سڙي سائو گاه

پر جن ريجهايو الله توءِ نہ اچي تن کي

(٢) روايت آهي تہ هڪڙي پيري هڪ مجلس ۾ ڀٽائي صاحب بہ ويٺل هو. ماڻهن ڀِي ڀاڻ ۾ ڳالهيون ٻولهيون ڪيون. اوچتو شاه والا جاه دانهن ڪندي دردناڪ آواز ۾ فرمايو تہ ستا سچ ٿو فرمائين! بيشڪ اها حقيقت آهي!! ماڻهو وائڙا ٿي پڇڻ لڳا تہ ڪنهن کي ٿا اهي اکر چئو؟ ڪهڙ آهي جنهن سچ چيو ۽ جنهن حقيقت بيان ڪئي؟ حضرت فرمايو تہ هڪ ماڻهو لانگهائو ٿيو جنهن ڀِي چيو تہ - "ستا ڀلڪ چڪيا" ماڻهن عرض ڪيو قبلا هي تہ هڪ گهورڙو هو جنهن ڀِي چيو تہ سوئا ڀالڪ چوڪو. حضرت فرمايو جنهن جئين ڀڏو تنهن تئين ڀڏو هر ڪنهن جو پنهنجو ڪن آهي.

(٣) روايت آهي تہ حضرت ڀٽائي صاحب سير ڪندي ڪندي کهڙن جي شهر ۾ آيا ۽ اچڻ فقير ميان سچيڏنہ صاحب جي کوه وٽ اچي منزل انداز ٿيا. ان وقت کهڙن جي مشهور بزرگ عالم وقت جي قاضيءَ مخدوم محمدي صاحب جو وڏو اثر ۽ رسوخ هو جنهن شاه صاحب ڏي دعوت لاءِ پنهنجو خاص ماڻهو موڪليو تہ مهرباني ڪري دعوت قبول ڪري مونوٽ اچو. شاه صاحب مخدوم صاحب کي هي بيت لکي موڪليو تہ :—

اج نہ ايندس آئون صبح ايندس سپرين،

توتي جنهن جو ناڻو ڪٽندو بار کمين جا.

ٻي ڏينهن حضرت شاهه جناب مخدوم صاحب وٽ تشريف فرما ٿيا ۽ تمام گهڻو وقت ٻنهين بزرگن پاڻ ۾ روح رهاڻ ڪئي.

(۴) روايت آهي ته شاهه صاحب هڪڙي پيري سير و سياحت جي خيال کان لاهوت وڃڻ جو ارادو ڪيو. لاهوت انڪل سترَ اسي ميل ڪراچيءَ کان پري آهي. حب ندي جي ڪپ تي هڪ پهاڙ جي پيٽ ۾ هڪ وڏو ڪليل صفو آهي. ڏاڍو عجيب ۽ اڻ انداز نظارو آهي. لاهوت ڏي ويندڙ رستو ڏاڍو ڏکيو ۽ هيبت ناڪ آهي. عام مشهور ائين آهي ته اتي پوتن ۽ جنن جو به آستانو آهي. شاهه جي والد ماجد شاهه حبيب جو پڌو و تنهن چيس ته بابا عبداللطيف انهي طرف نه وڃ چو ته اتي چون ٿا ته پوت ۽ بلايون، جن ۽ پريون جام آهن ؟ سائين وراڻي ۾ وڏي حضرت کي چيو ته :—

تڪو جن جهان ۾ نه ڪو سجهي ناڻگ
سسئي ڇڏيو سانگ ته ڇپر مڙئي ڇاڙ ڪي

جنهن جو مطلب آهه ته توڪل ڪانپوءِ ڪا مشڪل نه آهي، جن ۽ ناڻگ ڇا ڪندا ؟ ماڻهو پنهنجو مدد گار ۽ حافظ خدا تعاليٰ کي ڄاڻي، سندس امان بنده لاءِ ڪافي آهي.

(٥) روايت آهي ته هڪ ڏينهن سائين پنهنجي گهوٽ شاه عبداللطيف سير ڪندي ۽ شهر گهمندي ان وقت جي مشهور صوفي فقير عارف عاشق سيد عنايت الله شاهه جهوڪ واري بزرگ سان وڃي ملاقي ٿيو. شاه کي ڏسي صوفي صاحب فرمايو ته :—

Marfat.com

ڏسيم ڏونگر ڏار، متان هلڻ هيري ٿئين
ڪي مجازاڙيون موٽيون سٽي پنڌ پچار
پويون پائج پرين، ڪي حقيقي هار
سگهي لهندي سار آريچا عنايت چئي

جناب شاهه صاحب ان وقت سلوڪ جي معاملي ۾ قبض ۽ بسط جي ڇڪتاڻ ۽ ڪشمڪش ۾ گرفتار هو ۽ پريشان رهندو هو.

صوفي صاحب کيس مٿين بيتن ۾ سمجهايو ته طريقت جي منزلن طئي ڪندي جيڪي مشڪلاتون اچن ته انهن ڪري ماڻهو پوئتي نه هٽي مرد ٿي منهن ڏي. تڏهن ئي طالب ڪامياب ٿيندو. صوفي صاحب جو نوجوان شاه ارشاد ٻڌي کيس جواب ۾ چيو ته بيشڪ صاحب سچ ٿا چئو!! پوءِ شاه صاحب به اعتراضي طور هي بيت عرض رکيو.

پسي ڏونگر ڏار متان هلڻ ۾ هيري ٿئين
پڇي پورج سسئي مهندا بلوچاڻي ٻاه
ان وڙائتي ور جو آسرو هڏ ملاه
اکين اوڏو آه پرين، پراهون مڇوين.

(٦) روايت آهي ته سائين عبداللطيف گهمندي گهمندي جدا جدا درويشن ۽ ولين، عالمن ۽ بزرگن سان ملاقاتيون ڪندي هڪ ڏينهن لواري شريف جي بزرگ نقشبندي طريقه جي شيخ مشهور ولي خواجه محمد زمان صاحب وٽ اچي نڪتو. خواجه صاحب موصوف حضرت صديق اڪبر سيدنا ابا بڪر جي اولاد مان هو. شاهه صاحب کيس ڏسي هي بيت پڙهيو :—

سامي سفر هليا کو ڀروڙي پنڌ
جن هيٺيان ڪنڌ آئون نہ جيئندس انري ۾.

خواجہ صاحب فرمايس تہ :—

ڪين آهين، ڪين ٿئين، وڃي ڪين ڪماءِ !
لاڳاپا لوڪ جا، لاسين سڀ لهراءِ
سامي پوءِ سلنداءِ، ڳالهہ پريان جي ڳجهہ جي.

شاهہ صاحب ان جي جواب ۾ چيو تہ :—

قلم وهي ويو ڪانهہ - سرتيون ڪنهن سهاڳ لئہ
انگ اڳيئي لکيو، ات نہ، پهچي ٻانهہ
ڪنهن کي ڏيان دانهہ، تہ پرين مان سين هيئن ڪيو؟

وري خواجہ صاحب فرمايو تہ :—

ويهہ وڃي وٽ تن، قلم جنين جي هٿ ۾
ميٽيو انگ اڳيون، واري ٻيو لکن
پنو سو پاڙهين، جنهن مان پسن پرين کي.

(٧) مخدوم ولهاري صابر صاحب پنهنجي وقت جو هڪ وڏو عالم، عامل، عارف ۽ پير طريقت هو. شاهہ صاحب وٽس آيو. شاهہ صاحب وڏي بزرگ ۽ معزز خاندان جو ماڻهو هو. پر ڪيس پوشاڪ ٿلهي ڪتي جي پيل هئي، حالت فقيرائي هيس. هڪ تارڪ دنيا ۽ دنيا جي معاملات ۽ مزن کان يڪسر پالهو. جنهن تي مخدوم صاحب جي هڪ شاگرد شاهہ صاحب کي عرض ڪيو تہ بادشاهہ هي ڇا ڪيو ٿي؟ ڇو اهڙا حال اٿي؟ ڏٺي جي نعمتن کان محروم ڇو ٿو رهين؟

شاهہ صاحب فرمايس ٿا:-

پنوهارڪي پاهي، جي هوند چڪيائين
تہ ميهارڪي مهي ساڄهر ڇڏيائين.

پاهي ڇنبو آهي ڇڏي لسي ۽ پتري جهڻ کي ۽ مهي گهاٽو ڏڌ. مطلب تہ سادگي ۽ درويشي اختيار ڪرڻ الله لاءِ عيش ڇڏڻ عجب ڳالهہ آهي. پنوهارن جي ٻڪرين جي ڇڏي لسي ميهارڪيءَ جي گهاٽي مهي کان وڌيڪ لذيذ آهي. جنهن کي فقيري جو مزو آيو اهو اميري ويس وڳا ڇا ڪندو؟ ان لاءِ عيش عشرت ۾ ڇا رکيو آهي؟

رشيد احمد لاشاري

شاهه جو سارنگ ۽ اسلامي فتوحات

ڪنهن به برپٽ يا واريا سي ملڪ ۾ جڏهن مينهن نه پوندو آهي، گرمي پنهنجو پورو پورو زور ڏيکاريندي آهي، جهنگن ۽ ٻوٽن ۾ ڪک ۽ ڪانا سڪي ويندا آهن، وڻن پنن جون ٽاريون به بالڪل ٺوٺ ڏسڻ ۾ ايندي يون آهن ۽ هر جاءِ تي ڏڪر اچي منهن ڪڍندو آهي، تڏهن نه رڳو ماڻهو پر هرڻ، ڍور ڍڳا ۽ اڙيون بدڪون به مينهن جي انتظار ۾ بيقرار نظر اينديون آهن. شاهه صاحب انهن سڀني حقيقتن جو مشاهدو ڪري، اسلام کان اڳ ۽ پوءِ جي حالت کي "سر سارنگ" سان ڀيٽيو آهي، ڇاڪاڻ ته جهڙيءَ طرح مندائتو مينهن سڄي ملڪ لاءِ رحمت ۽ برڪت جو سبب هوندو آهي، تهڙيءَ طرح ٻنهي جهانن جو سردار حضور صلي الله عليه وسلم به سڀني جهانن لاءِ رحمت ۽ شفاعت جو ڪارڻ آهي.

حضور جن جي تشريف آوريءَ کان پوءِ نه رڳو عربستان مگر سڄي دنيا جون حالتون هڪدم تبديل ٿي ويون. هر هنڌ امن، آزادي، صلح ۽ خوشيءَ جو پيغام پهچي چڪو. حضور جي رحمت ۽ عنايت جا ڪڪر مشرق کان مغرب تائين وسڻ شروع ٿي ويا ۽ اسلام جي مبلغن ۽ فاتحن الله جي دين، عالمگير دوستي ۽ انسانيت جو پيغام، مڪي ۽ مديني مان کڻي، ساري دنيا ۾ پکيڙڻ شروع ڪري ڏنو، جنهن لاءِ شاهه صاحب فرمائي ٿو:—

مکي مٿان موٽيون، آئيون تي عرفات
روضي پاڪ رسول جي رنگ ڪيائون رات
وڃڙيون پريات، موٽي مصر آئيون.

اهڙيءَ طرح اسلامي مبلغ سلسليوار دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ جن جن هنڌن تائين پهتا هئا، تن سڀنيءَ جو ذڪر شاه صاحب پنهنجي "سر سارنگ" ۾ نهايت چٽائيءَ سان پيش ڪيو آهي، جنهن جو مختصر بيان هن هيٺ ڏجي ٿو:—

حضور جن جي ولادت جا ڏينهن جڏهن ويجها ٿين ٿا، ۽ هر طرف سندن تشريف آوريءَ جا آثار نظر اچن ٿا، تڏهن ڪن بزرگن کي الله تعاليٰ وٽان خاص خوشخبري پهچي ٿي ته عنقريب مڪي ۾ ٻنهيءَ جهانن جو سردار اچڻ وارو آهي جو پنهنجي وڏڙي يعني "خلق عظيم" جي شان سان سڄي دنيا کي سرسبز ڪري ڇڏيندو. تنهن ڪري توهان پنهنجن يارن دوستن ۽ مٽن مائٽن جا ٽولا، اوڏانهن وٺي هلو. الله مان آسرو لاهي، ڪڏهن به نه ويهو، ڇاڪاڻ ته اهو الله جو محبوب، توهان سڀني جي ڏکن ڏولاون دور ڪرڻ لاءِ اجهو آيو ڪي آيو:—

آگميو آهي، لڳو پس: لطيف چئي
آئو مينهن وڏڙو، ڪيو ڏڻ ڪاهي
جن ڇڏي پٽ پٿو، سمر سنباهي
وهوم لاهي، آسرو الله مان.

جيئن ته عربستان جو ملڪ دنيا جي ايشيا کنڊ ۾ اوڀرندي طرف آهي، تنهن ڪري شاه صاحب به حضور جن جي تشريف

آوري ۽ سندن رحمت کي اوپر جي مينهن سان ڀيٽيو آهي، جنهن جو ظاهري طرح هن ملڪ جي چئوماسي سان به ڪافي تعلق آهي.

اهڙيءَ طرح پاڻ سڳورن جي هن دنيا ۾ تشريف آوريءَ کان پوءِ غريبن ۽ مظلومن جي جيڪا حالت درست ٿي آهي ۽ آهي ڪفر ۽ جهالت سان ڀريل ملڪ ۽ فتنہ ۽ فساد وارا شهر جيڪي الله جي ياد کان سواءِ برباد ۽ سڃا نظر ٿي آيا، تن سڀنيءَ تي حضور جن جي رحمت جو وڏڙو مينهن وسڻ لڳو ۽ الله جو نالو وٺندڙ نيڪ بندا اوچتوئي اوچتو ائين ظاهر ٿي پيا، جيئن پٽن تي گاهه ڦٽندا آهن. ڇو ته حضور جن جو وجود مسعود ٻلر جي ٻالوٽ وانگر خدا جي نور ۽ رحمت جي ٻالوٽ هو، سو نہ رڳو عربستان جي بيابانن ۾ وڏڙي وانگر وسڻ لڳو، مگر خود الله جي توحيد جا اهي گس ۽ پيچرا، جن سان اڳين نبين هن دنيا لاءِ امن ۽ آزاديءَ جو پيغام آندو هو ۽ ڪيتري وقت کان وٺي غير آباد ۽ بند پيا هئا، تن کي به وري آباد ڪري ڇڏيائين ۽ حضور جن جا اصحاب سڳورا اهي ساڳيا گس وٺي، اسلام جي مبلغن جي حيثيت ۾ سڄي دنيا ۾ پکڙجي پيا ۽ سڀڪنهن غريب غربي تي الله جي رحمت ۽ برڪت حد کان وڌيڪ وسڻ لڳي، جنهن جو ذڪر شاه صاحب هنن لفظن ۾ ٿو ڪري :-

آگم ڪيا الله، لڳھ پس، لطيف چئي،
ٻلر جي ٻالوٽ پسن پٽن جهليا پاه،
واحد وڏائي ڪيا، مٿي گسن گاه،
سانگين وريا ساه، آئن آب آگوندرو.

صوفين جي عقيدي موجب حضور جن جو نور عرش الاهيءَ

تان منزلون ڪندو، مقرر وقت ۽ مقرر هنڌن تي نازل ٿيندو، آخر ۾ مڪي شريف مان اچي ظاهر ٿيو. سڄي دنيا وارن جا غم دور ڪري ڇڏيائين ۽ سڀني سڪايلن کي خوشي ۽ شفاعت جو جام پيارڻ لڳو. انهيءَ حقيقت کي بيان ڪندي، اسان جي شاه سڳوري، عرش الاهيءَ کي آتر جي بلندي يا مٿاهينءَ سان ڀيٽيو آهي. يعني اهو عرش تي پرواز ڪندڙ نور هڪ مٿاهين تان زمين تي لهي آيو ۽ دنيا جي آدم ۽ محمد جي نالي سان اظهار ٿيو ۽ ڪائنات کي منور ڪري ڇڏيائين:-

آهون ڪڪر ڪيڙيون، آتر ڏي آهين،
ڪري آگم آئيون، منڌ نه مٿائين،
مٿان لوڪ لطيف چئي، گوندر گنوائين،
پلر پيارين، اچين آب آگوندرو.

حضور صلي الله عليه وسلم جي ولادت کان اڳ ۾ حضرت عيسيٰ عليه السلام ۽ ان کان پوءِ وقت جي وڏن عالمن حضور جن جي هن دنيا ۾ ظهور فرمائڻ متعلق اڳيئي بشارت ڏيئي ڇڏي هئي، جنهن کي شاه صاحب "تارڙي جي تنوار" سان تشبيهه ڏيئي، رحمة للعالمين جي ولادت جو ذکر ڪريٿو ۽ هڪ خاص موقعي ڏانهن، اشارو ڪندي فرمائي ٿو ته اڄ به انسان ذات جي همدرد حضرت عيسيٰ عليه السلام، دنيا وارن کي حضور جن جي آمد جي خوشخبريءَ ڏيڻ شروع ڪئي آهي ۽ هڪ بلند جڳهه تي بيهي سندن صداقت ۽ نبوت جو اعلان ڪري رهيا آهن، جنهن کي ٻڌنديئي حضرت سليمان فارسي ۽ بلال جهڙا شيدائي بنهنجا هر، يعني ايمان جا هٿيار سنوارڻ لڳا آهن ۽ سڀ خدا جا نيڪ بندا سنگهارن وانگر سرها ڏسڻ ۾ ٿا اچن،

چاڪاڻ ته، انهيءَ موچاري محبوب ۽ الله جي رحمت جي ڪڪر، حضرت محمد مصطفيٰ هن دنيا تي رحمت جي مينهن وسائڻ جا ويس ڏيکڻ شروع ڪري ڏنا آهن ۽ بس اجهو ٿا ظهور فرمائين :-

آڄ پڻ آتر پار ڏي، تاڙي ڪئي تنوار
هارين هر سنباهيا، سرها ٿيا سنگهار
آڄ پڻ منهنجي يار، وسڻ جا ويس ڪيا.

شاه صاحب اڳتي هلي، مڪي جي فتح ڏانهن اشارو ڪري ٿو جا ۱۰ رمضان سنه ۸ هجري، مطابق ۱ جنوري سنه ۶۳۰ع ۾ ٿي، ۽ حضور جن پنهنجن ڏهن هزارن صحابين سان گڏ مڪي ۾ داخل ٿيا. اهي مومن مسلمان ۽ نيڪ دل انسان، جيڪي ڪفار جي ظلم ڪان مديني هليا ويا هئا يا اتي مڪي ۾ ئي پريشان حالت ۾ ٿي رهيا، سي تمام گهڻو سرها ٿيا ۽ خوشي وچان ٻهڪڻ لڳا. حضور جن نه رڳو مسلمانن کي بلڪ دين جي دشمنن کي به پنهنجي احسان ۽ رحمت سان نوازيو ۽ فرمايائون ته :- ”وڃو، توهان تي ڪو به الزام ڪونهي ۽ توهين سڀ آزاد آهيو.“ اهڙيءَ طرح مڪي جا اصلي رهاڪو، جي مجبوراً مديني ڏانهن هجرت ڪري ويا هئا، سي رحمت للعالمين جي رحمت جي مينهن ۾ پچندا وري پنهنجن وٿاڻن تي مڪي معظم ۾ موٽي آيا. جنهن جو ذڪر شاه صاحب ڪناي جي وسيلي هيٺين بيت ۾ ٿو ڪري :-

آڄ پڻ آتر پار ڏي، ڪڪريون ڪاريون
وسي ٿو وڏ ڦڙو، ٿهڪن ٿيون ٿاريون
لٿيون لڪ لطيف چئي، ڏايون ٿا ساريون
پچنديون پناريون، وري وٿاڻ آئيون.

سنڌ جي شاعرن جي سرتاج شاه عبداللطيف ڀٽائي مڪي

جي مظلوم ۽ مديني وارن کان وچڙيل مسلمانن جي دل جي ترجماني به دل کولي فرمائي آهي ۽ بيان ٿو ڪري ته اڄ مڪي جي فتح ٿي ۽ آهو رحمت جو ڪکر حضور صلي الله عليه و سلم پنهنجي بي انتها فياضين سان فاتحانه انداز ۾ مڪي ۾ داخل ٿيا ۽ پنهنجي فياضانه سلوڪ جو دنيا جي تاريخ ۾ هڪ نادر نمونو پيش ڪري ڏيکاريائون. يعني مديني جي هجرت کان پوءِ مڪي جا مشرڪ، مهاجرن جي جائداد تي قبضو ڪري چڪا هئا ۽ مسلمانن جو جائز حق هو ته هو پنهنجون جائدادون واپس وٺن. مگر حضور جن جي فرمان مطابق مسلمان فاتحن انهن تان به هٿ کڻي ڇڏيو ۽ اهي مجاهد مسلمان جن جا ڪپڙا شهادت جي خون سان رڱيا ڳاڙها ٿيا بيٺا هئا، سي به وڃن وانگر پنهنجي سهڻي سخاوت جو مينهن وسائڻ لڳا ۽ جنهن وقت مڪي جا وڇڙيل مسلمان، مديني جي وڇڙيل مائٽن سان مليا تنهن وقت خوش ٿي چوڻ لڳا ته "هيءُ حضور صلي الله عليه وسلم جي رحمت جو ٿي مينهن آهي، جنهن اسان سان پنهنجا وڇڙيل پرديسي پرين ملايا آهن!" :-

آڄ پڻ آتر پار ڏي، ڪارا ڪکر ڪيس
وچون وسڻ آئيون، ڪري لعل لبيس
پرين جي پرديس، مون مينهن ميڙيا.

حضور جن جي ولادت ۽ نبوت جي ڪارنامن بيان ڪرڻ کان پوءِ، شاه صاحب، پاڻ سڳورن جي وفات يعني "خطبة الوداع" ڏانهن به اشارو ڪري ٿو.

جڏهن ته ٩ ذوالحج سنه ١٠ هجريءَ ۾ حضور جن عرفات

جي ميدان ۾، هڪ ڏاچيءَ تي سوار ٿي ۽ سڀ کان مٿاهين جڳهه تي بيهي، سڄي دنيا جي مسلمانن کي فرمائڻ لڳا ته "اي انسانو، بيشڪ توهان جو رب هڪڙو آهي ۽ توهان جو پيءُ به هڪڙو آهي. (توهان سڀ آدم جو اولاد آهيو) عربيءَ کي عجميءَ تي، عجميءَ کي عربيءَ تي. ڳاڙهي کي ڪاري تي ۽ ڪاري کي ڳاڙهي تي ڪابه فضيلت ڪانهي. فضيلت رڳو پرهيزگاريءَ جي سبب آهي ۽ هر مسلمان ٻئي مسلمان جو ڀاءُ آهي. غلامن سان پورو پورو برتاءُ ڪريو، جهڙي ڀاڄ کائو، سو انهن کي کارايو ۽ جهڙي پاڻ ڍڪيو، سو انهن کي ڍڪايو."

شاه صاحب انهيءَ واقعي ڏانهن اشارو ڪندي فرمائي ٿو ته اڄ وري اهو نور هڪ بلند جڳهه تان چمڪڻ شروع ٿيو آهي ۽ انهيءَ نه رڳو الله جي ٻانهن کي سنئين واٽ ڏيکاري آهي، پر دنيا جي ڪيترن ملڪن کي اسلام جي بي بها نعمت سان مالا مال ڪري ڇڏيو اٿس. شل اهو نور مبارڪ اسان دنيا وارن وٽ هميشه موجود هجي ۽ اهو محبوب اسان کي جدائيءَ جو داغ ڏيئي، هميشه لاءِ پرديس يعني آخرت جي سفر تي نه هليو وڃي:-

اڄ پڻ اتر پار ڏي ڪکر ٿو ڪري
وسايو واڙن تي، ٿو خالق ڪنهن پري
ڀاساريان پري، سانگ م وڃن سپرين.

اهڙيءَ طرح شاه جي "سر سارنگ" جي هر هڪ بيت ۾ قديم سنڌ جي جاگرافيءَ سان گڏ اسلامي فتوحات جي باري ۾ به ڪونه ڪو تاريخي واقعو ضرور سمايل آهي ۽ ان تي تاريخي نقطه نگاه کان ڪافي تحقيق ۽ تدقيق جي ضرورت آهي. شاه صاحب هر هڪ شهر جو منظر ڪڪرن جي ڪناري ۾ اهڙيءَ ته

خوبيءَ سان بيان ڪري جو ڇڻ ته ماڻهو ڪڪرن سان گڏ هوا ۾ اڏامندو ۽ انهن سڀني شهرن جو سير ڪندو ٿو اچي: جيئن ته اسلامي فتوحات کي عربي سمنڊ جي چوماسي سان ڀيٽيندي فرمائي ٿو:—

سوني ماندائن جي واري ڪيائين وار
وچون وسڻ آئيون چوڏس ٿي چوڌار
ڪي آئي هليون استنبول ڏي، ڪن مٽيا مغرب پار
ڪي چمڪن چين تي، ڪي لهن سمرقندين سار
ڪي رمي ويون روم تي، ڪي ڪابل ڪي قندار
ڪي دلي ڪي دکن تي، ڪي گڙن مٿي گرنار
ڪي جنبي جيسلمير تان ڪيا بيڪا نير بڪار
ڪنين پڇ پڄائيو، ڪنين ڍٽ مٿي ڍار
ڪنين اچي عمرڪوٽ تان، وسايا ولهار
سائينم سدائين ڪرين مٿي سنڌ سڪار
دوست تون دلدار، عالم سڀ آباد ڪرين.

نيٺ اهو اسلام، جنهن کو عربستان مان شروع ٿيو هو، سو برسات وانگر خوشيءَ منجهان وسندو پٽ شاهه ۽ ان جي قريب هالا ۾ اچي حاضر ٿيو، جتان مخدوم نوح رحمة الله عليه جهڙا اسلامي مبلغ پيدا ٿيا ۽ اهڙيءَ طرح پيا به ڪيترا بزرگ ۽ درويش جيڪي اتر جي طرف يعني بخارا ۽ هرات کان اچي، سنڌ ۾ سانڍي ٿيا ۽ ڪنڌهار جي گل وانگر خدا جي وحدانيت جي خوشبوءِ پکيڙڻ شروع ڪيائون ۽ ڪيترين مئل دلين جي اندر صداقت جا سلا اهڙي طرح پيدا ٿيا، جيئن واريءَ سان پوکن ۽ پڻ تي ڊامڻ جو گاهه ڦٽندو آهي. شاهه صاحب مخدوم نوح رحمة الله

عليءَ جي خاندان سان ڳنڍ اهو اشارو پنهنجن بزرگن ۽ متعلوي ساداتن ڏانهن به ڪري ٿو ۽ فرمائي ٿو :-

پري پٽ تي آئيو، سارنگ سهج منجها
ڪڙيون ڪنٺهار جيئن، وچون اتريا
سرها سبزا ٿيا، ڍامڻ ڍپ ڪيا
ڀري پڌريا، پرياڻين ڪن ڪراڙ جا.

اهڙيءَ طرح اڳتي هلي، شاه صاحب سنڌ جي ٻين شهرن لاءِ ڪنايا پيش ڪندي فرمائي ٿو ته اهو رحمة للعالمين جو ٿي فيض هو، جنهن جي ڪري ڪراڙ جا ڪن پرجي ويا يعني انهيءَ هنڌ علم ۽ معرفت جا پرپور وهڪرا وهڻ لڳا ۽ سنڌ جي ريگستان واري حصي ۾ به انهيءَ دور جا وڏا وڏا عالم ۽ ولي الله پيدا ٿيا، جن جي فيض ۽ برڪت منڊ تي وسندڙ ڪنوڻ وانگر، معرفت جي منڊائتي مينهن جو چڱو وسڪارو ڪيو ۽ انهن بزرگن جي شاگردن ۽ فيض يافته انسانن "پٻ جبل" جي آس پاس "ماڪاٽيءَ" جي مڪان کان پلٽو کائي، وري سنڌ ڏانهن رخ رکڻ شروع ڪيو. يعني شاه صاحب جي چوڻ مطابق انهيءَ پٻ ۽ ڪيرٿر واري حصي ۾ خدا جي ڪيترن پيارن ۽ برگزيده انسانن جو نالو نشان ملي ٿو، جهڙيئن ته لڪيءَ جا بزرگ. مخدوم محمد بلاول ۽ قلندر شهباز وغيره. اهڙيءَ طرح چڪي ڍنڍ ۽ ان جي آس پاس وارن ڪيترن عالمن ۽ بزرگن ڏانهن به اشارو آهي. جيئن ته فرمائي ٿو :-

پر پائين کن کراڙ جا وٽو واريا سو
ڪٽيتي ڪنوڻ ڪيو، ڇگو ڇوماسو
ماڪاٽيءَ تان موٽيو، ڏيئي پيٽ پاسو
خالق ڪيو خاصو، ڇيهو ڇڪي ڪنديون.

اهڙيءَ طرح شاه جي "سر سارنگ" جي هر هڪ بيت ۾ ڪم آندل ڪناين کي تاريخ جي روشنيءَ سان پيٽڻ جي ڪري نه رکيو اسلام، مگر سنڌ جي قديم بزرگن ۽ عالمن جي به هڪ مڪمل تاريخ مرتب ٿي سگهي ٿي، مگر ان لاءِ اڃا ڪافي تحقيق ۽ محنت جي ضرورت آهي.

مولائي رحيمداد خان شيدائي

شاهه جو پنيور

کوهيارو ڪام هٿي چوري چت ويو،
جنهين جت نيو، تن آئن گهوري آهيان.
(شاهه)

شاعر جاد و بيان

سڀاڳي سنڌ جي عالم باعمل ۽ ڪامل ولي درويش، سدا جيئري انقلابي شاعر شاهه عبداللطيف ڀٽائي رحه رسالي ۾ جيڪي رومان آفرين آکاڻيون بيان ڪيون آهن، تن جي پڙهڻ سان، سنڌي ٻوليءَ جي تونگري، همه گيري، فصاحت ۽ بلاغت کان سواءِ سنڌ جي طبعي حالت ۽ مهراڻ جي موجن ۽ مستين جي خبر پوي ٿي. سنڌ تي نالو سنڌو (مهراڻ) ڪري پيو، جنهن جي وجود تي هن صوبي جي رهاڪن جو جياپو منحصر آهي. علاوه ان جي سنڌين جي تمدن، ثقافت، زراعت، صنعت ۽ حرفت، وڻج ۽ واپار، شهرن ۽ ڳوٺن، بندرن ۽ بازارين، حسن ۽ اخلاق، سادگي، آسودگي ۽ مهمانوازي ۽ بهادري جا اهڃاڻ اکين آڏو اچن ٿا. وطن دوست شاهه سائين رسالي جي بيتن کي اهڙي سوز ۽ گداز، چاهه ۽ چوج سان توحيد جي تند تنواري ته، جو ٻڌڻ ۽ پڙهڻ سان اهل ـ نظر جي دلين ۾ سائينءَ جي سڪ اجاگر ٿئي ٿي. حقيقت ۾ اهي روماني افسانا سنڌي ساهت جو روح آهن ۽ انهن آکاڻين جي آڌار تي سنڌ جي جهوني اتهاس کي

ٿئين سر جنم ڏيئي جاويد زندگي بخشي ٿو. وطن عزيز جي اتهاس ۾ شاهه جي ڀنڀور کي جيڪا اهميت حاصل آهي، تنهن جو بيان هن صحبت ۾ قارئين ڪرام جي خدمت ۾ پيش ڪريان ٿو.

ڀنڀور

ڀنڀور سنڌ جو جهونو شهر تاريخي نقطه نگاه کان ڪنهن زماني ۾ بين المملڪت ۽ بين الاقوامي شهرت رکندڙ هو. شاهه سائين هن جو بيان "سر سسئي" (آبري) ۾ ڏنو آهي. هي شهر راجا ڀنڀو راءِ تعمير ڪرايو هو ان ڪري سندس نالي تي "ڀنڀور" سڏبو هو. (١) الور، بهمن آباد، سدوسانيا (سيوهڻ)، پٽالا (نيرن ڪوٽ)، هالڪنڊي (هالا)، سمانگر (قديم ساموئي)، اسڪلنده (اُچ)، ڪسايا پورا (ملتان)، اجودن (پاڪپٽن)، سڪالا (سيالڪوٽ)، تڪشلا (ٽئڪسلا)، پشڪاوتي (پشاور)، ياونا نگرا (جهونا ڳڙه)، سوپارڪا (سورت)، برڪي (دوارڪا)، بروص (ڀڙوچ)، ڪيز (ڪيچ)، سنڌ و ماتري جي جهونن شهرن جو همعصر هو.

ڀنڀور هاٽوڪي تعلقي مير پور ساڪره ۾ سنڌو ندي جي الهندي شاخ گهارو ۽ گهارو ڪاڙيءَ جي آترين ڪپ تي وسندڙ شهر هو. هاٽوڪي گهاري ڳوٺ کان جو دابيجي سٽيشن کان ستن ميلن تي آهي، ان کان ٽن ميلن جي فاصلي تي، حيدرآباد کان ڪراچي ويندڙ رستي جي کاٻي پاسي کان سڏ پنڌ تي هو. شاهه سائين جي زباني معلوم ٿئي ٿو ته ڀنڀور مردم خيز، دولتمند تجارتي شهر هو. منجهس بازاريون، بنگلا، باغ ۽ ماڙيون

---

(١) مير عليشير قانع ٺٽوي: تحفة الڪرام ج ٣ ص ٢٣ - بمبئي.

هيون. شهر جا رهاڪو سکيا ستابا هئا. سسئي به هن شهر ۾ سکن سان ساماڻي هئي. ڀنڀور "انڊو - مسلم" تهذيب کي ياد ڏياري ٿو. سسئي ۽ پنهون سنسڪرت نالا آهن. (۱)

ڀنڀور جو سامونڊي واپار.

ڀنڀور مهراڻ جي ڊيلٽا جي الهندي ڪنڌ تي مهراڻ جي ماٿريءَ جو وڏو بندر گاه هو، جتي ٻيڙيون (ڊنگيون) ڏيساورن ڏانهن وڻج ڙ مال پهچائينديون هيون ۽ هتان اهو مال سامونڊي غورابن ۾ چڙهندو هو. واپارين کي ڪسٽم ڊيوٽي (گمرگ) ڏيڻي پوندي هئي. ايراني نار، سوراشٽر، ڪوڪن، ملبار، سلون، ڪارومنڊل، مشرقي ٻيٽن ۽ چين، حضرالموت، يمن جا سامونڊي غوراب هتي لنگر انداز ٿيندا هئا. ايري ٿروئن Erythroensea (هنديءَ وڏن سمنڊ) جو وڏو بندر هو. اهڙي بين المملڪت واپار ڪري ڀنڀور مشهور هو. هتان مهراڻ جي ماٿري ۽ ڀر وارن ملڪن جون پيدا واريون جهڙوڪ مشڪ، ٻيد، لاک، نير، سوٽي سنهين تار واريون ململيون، ريشمي ۽ اوني ڪپڙا، سنڌو جا گهوڙا مغربي ۽ مشرقي ملڪن ڏانهن برآمد ٿيندا هئا. نير، لاک ۽ ململن جي مصرين کي بيحد ضرورت هئي. اهي شيون مصري لوڪ لاشن کي ممين ٺاهڻ

---

(۱) سسئي (شاشين) معنيٰ چنڊ، پنهون (پنون) معنيٰ سج ڏسو:—

The Journal of the Sind Historical Society, Vol. I. "Studies in Indo-Muslim History" PP. 2-3 Janaury 1941, Karachi.

لاءِ ڪتب آڻيندا هئا. (۱) سوٽي ململن جي هنڌين ماڳين هاڪ هئي ۽ سنڌ جي نالي تي "سنڌان" Sindon سڏبيون هيون. (۲) سنڌ جا قيمتي گهوڙا وڏيءَ قيمت تي وڪامندا هئا. ۱۳ صدي جو سياح مارڪو پولو چاٿائيٿو ته دکن ۾ في گهوڙي جي قيمت پنج سؤ اشرفيون هئي. (۳) عربن جي ڪاهه وقت سنڌ ۾ جيڪو طاطري سڪو رائج هو، سو سوماترا کان ايندو هو. سٿين واپار ۽ دولت ڪري يوناني جاگيرافيدانن کي ٻنيور جي خبر هئي. بطليموس جنهن سپ کان اڳ دنيا جو نقشو تيار ڪيو هو، ٻنيور کي "باربريڪ ايمپوريوم" يعني واپار جو وڏو مارڪيٽ Barbarik Emporium جو نالو ڏنيٿو. ايرين Arrian عيسوي ۲ صدي جو جاگرافيدان ٻنيور کي "باربارڪي Barbarike" نالي سان سڏي ٿو. (۴) سنڌي برهمڻ واپاري ڏيتي ليتي ۽ شين جي مٺا سٺا ايمانداري سان ڪندا هئا. (۵) اهڙي ساک

۱- Cousens. H: Antiquities of Sind, PP. 80-81, 1929.

۲- Rawlinson. H. G. Intercourse Between India & Western World "Sindhu".

۳- Yule. H; Morcopolo, Book II, London 1871-P. 285.

۴- Schoff, W. H: The Periplus of the Erythroen Sea, translatiou, P. 37. New York. 1912.

(۵) عيسوي ۷ صدي ۾ هوئن تسانگ، ۱۱ صدي ۾ شريف ادريسي، ۱۳ صدي ۾ مارڪو پولو، ۱۵ صدي ۾ ڪمال الدين عبدالرزاق سمرقندي هندو واپارين جي ايمانداري جي تعريف ڪئي.

Max Muller, F: India what ean it teach us? P.P. 56-57. Oxford,

ڪري هن واپاري شهر ۾ فنيقيا، يهودي، عرب، ايراني ۽ مصري سوداگرن جون ڪوٺيون هيون، جن اصطخر، حيره، بابل، انطاڪيه، تدمر، پيٽرا، صور، سيدان ۽ هلياپالس (مصر) ۾ ڀنڀڪون ۽ واپار لاءِ ڪوٺيون ڪوليون هيون. (۱) ۳۲۵ ق - م اسڪندر مقدوني ڀنڀور پهتو. ڪي گهوڙا سمنڊ جي ڪپ تي قرباني ڪري پنهنجي سپه سالار نير ڪوس کي جهازن جي دستي سان مڪران ڏانهن روانو ڪيائين. حقيقت ۾ اسڪندر مقدوني مشرق ۽ مغرب جي واپار تي قبضي ڪرڻ لاءِ سنڌ تي ڪاهه ڪئي هئي. (۲) ڀنڀور منصوره کان پنجن منزلن ۽ پٽالا کان ڇهن منزلن جي پنڌ تي هو. يونانين ڀنڀور کان وٺي حب ندي تائين علائقي تي "اربتائي" Arabitae ۽ حب کان هنگلاز تائين علائقي (لس ٻيلي) تي "اورٽي" Oritae ۽ سونمياڻي تي "رهمبيڪيا" Rhambacia نالا رکيا هئا.

ڀنڀور جي خشڪي جو واپار.

ڀنڀور جو خشڪي جو واپار ڪيچ Kiz جي هوت بلوچن جي قافلن وسيلي قلات سيوا، قنڌار، سيستان، خراسان، ڪرمان ۽ فارس سان هلندو هو. حجاج جي ڏينهن ۾ مڪران جو والي محمد بن هارون نمري هو. ڪانئس پوءِ سندس فرزند مير جلال خان مڪران جو حاڪم هو. مير جلال خان کي ٻه زالون هيون. پهرين مرزا جهان بيگ جي ڌيءَ جنهن مان ڪيس

۱- Frozer. R.W: British India, Cities of Mediterranean P. 11, London, 1911.

۲- The Cambridge History of India, Vol. I. Aexander the Great, P. 379, 1922.

ٿي پٽ رند، لاشار، ڦرائي ۽ هڪ ڌيءَ جتو، ٻي هوت خاندان مان عجو ٻه هئي جنهن جي بطن مان ڪيس هڪ پٽ هوت ٿاليءَهو جنهن ائيءَ جي مرڻ وقت ڪيچ جي گادي تي قبضو ڪيو هو، آري ۽ ڄام هوتن جا لقب هئا. حڪمراني ڪرڻ کانسواءِ واپار به ڪندا هئا. سندن قافلا جن سان پنهون پنهور پهتو هو، ڪتوري، شيراز جو عطر ۽ شراب، کجور، جابلو جڙيون ٻوٽيون، سيستان جو اطلس، قلات جون ڪلا ٻتون، سچا موتي، خراسان جا خشڪ ۽ تازا ميوا، يزد ۽ ڪرمان جا ريشمي ڪپڙا، روسي سمور، وولگا جو چمڙي جو سامان وغيره پنهور، ديبول، سمانگر جي شهرن ۾ وڪڻي هتان شيون جهڙوڪ سوٽي، ريشمي ڪپڙو، ايلائچون، خوشبودار مصالحا وغيره خريد ڪري ويندا هئا. اهو سامان يمن کان حجاز جا قريش پيڙا ۽ مصر تائين پهچائيندا هئا. قريش قافلي وارن کي ساليانو ٻه ڪروڙ روپيا آمدني هئي. (١) بلوچ پنهور جو مال اصطخر، ايڪباتانا (همدان)، مدائن تائين پهچائيندا هئا. انهن ڏينهن ۾ مڪران جو کجور جو حلوه هنب جنهن کي عرب فانيذ چوندا هئا ڏيساورن ۾ مشهور هو. عباسي دور ۾ مڪراني بلوچ بغداد جي دربار کي ساليانى ڍل ۾ کجور به ڀريندا هوا. (٢) اج به مڪران ۾ هڪ سو هڪ قسمن جي

(١) سي - ٻي، اسڪاٽ: تاريخ اندلس ج ١، اسلام کان اڳ قريشن جو واپار، اردو ترجمو لاهور.

(٢) شبلي نعماني شمس العماء: المامون ص ١٣٦- ڪرمان ويه هزار رطل، سيستان ويه رطل فانيذ حلوه ۽ کجور حڪومت کي ڀريندا هئا.

کجور وکامي ٿي. ازان سواءِ مڪران اسلامي دنيا کي ڪچي کنڊ بر آمد ڪندو هو. (١) قلات جون ڇمڪندڙ ڪلا بتون وڏيءَ قيمت تي وڪامنديون هيون. خاص ڪري ايشيائي قومن کي تمدني زندگي جي تڪميل لاءِ عطرن سان خاص رغبت آهي. مسلمانن ۾ خوشبودار شين جي رومن کي وڏيڪ ضرورت هئي. سنه ٤٧٩ ۾ روضة الڪبريٰ ڏانهن ويندڙ قافلن جي مال جي قيمت ٢٠،٠٠٠،٠٠٠ پائونڊ هئي. (٢) مڪران وانگر اڄ سيستان به ويران آهي مگر انهن ڏينهن ۾ زرخيري ۾ زراعت ڪري ايشيا جو باغ سڏبو هو. (٣) جڏهن هوتن جا قافلا ڀنڀور پهچندا هئا ته سڄي شهر ۾ عطر ۽ عنبير جي سرهاڻ پکڙجي ويندي هئي. آريچن جي اچڻ جون خبرون شهر وارن کي سات جي سرهاڻ مان پونديون هيون. جيئن شاهه سائين فرمائيٿو :-

١- آئي بوءِ ڀنڀور کيءِ سرهي منجهان سات،
پيئا بازارن ۾ لاهي جت جبات
سندي هوت حمات، ڪيچ پهتو قافلو.

٢- جڏهن پيئي بانس، ڇپر هوت پنهونءَ جي،
اديون آريچن جا وڻن مڪا واس،
آيل پيئي آس، پنهون آيو ڪيچ ۾.

---

(١) محمد جميل الرحمان: مسلمانن جي صنعت، حرفت، زراعت، تجارت ص ٧٢. الله آباد ١٩٣٤ع.

٢- Frazer.R. W: British India, Cities of Mediterranean, P. 11.

٣- Holdich T.H: The Gates of India Sistan, London, 1910

Marfat.com

٣- بر مڙوئي بوءِ، ڇپر ڇانون مکيون،
ﻫﻪ ﭘﻪ ني پنهور ۾، هند مڙيئي هوءِ؛
راڻين وري روءِ، گوندر لتا گولئين.

هوتن جا مهري ۽ لاڏو آٺ "ليڙا" مڪران جي آٺن جو بهترين قسم آهي، جيڪي ٽرن، برن، لکن ۽ پيچرن کي لتاڙڻ ۾ مضبوطي ڪري مشهور آهن. (١) ڪيچي آٺن متعلق شاهه چوي ٿو :—

١- ڪرڙا ڏونگر، ڪه گهٽي، جت جبل گونا گون،
ليڙن جون لطيف چئي، تنگ تنوارون پون.

٢- ڪيچان آيو قافلو طرح سوچاريءَ تو ڏ،
سينگاريا سيد چئي، ڪر منجهان ڪوڏ،
لک لهي ٿي لوڏ، جيجان تن جتن جي.

پنهور جو هندوستان تي اثر.

هندوستان ۾ پڙهڻ جو رواج هو پر لکڻ جو اجا رواج ڪونه پيو هو. تڪشلا ۽ نالندا يونيورسٽيون هيون جن ۾ زباني تعليم ڏني ويندي هئي. ميگسٿنيز جو سيليوڪس پاران چندرگپت جي دربار پتاليپترا (پاٽنا) ۾ سفير هو، سو ڄاڻائيٿو ته حڪومت جي ڪاتن جو ڪاروبار سمورو زباني هلندو هو-

---

(١) بلوچستان جي آٺن جا گهڻائي قسم آهن: ليڙو، دستل، سعيد، لوڙي، خر و انهن مان ليڙو مسافري، بار کڻڻ ۽ مضبوطي ڪري مشهور آهي. (ليکڪ)

هونن تسانگ چيني سياح ٦٣٧ع ۾ نالندا يونيورسٽي ۾ زباني سنسڪرت جي تعليم-ورتي هئي. برهمڻ ڪي چئني ويدن جا هڪ لک شلوڪ ياد هئا. (١) يونانين هندوستان جي وسٽن تي جيڪي ڪوس منارا لڳل ڏٺا هوا، تن تي اکرن بدران جانورن جون شڪلون نڪتل هيون. ڏکڻ هندوستان ۾ قديم تامل خط سامي Semetic آئيوينا تان ورتل هو. پنڄور ۾ جيڪي فنيقي (آرامي) واپاري رهندا هئا، تن سنڌي هندو واپارين کي سامي آرامي آئيوينا واپار جي سهولت لاءِ سيکاري جا ڪپڙي تي لکندا هئا. ڪاغذ جو اڃا رواج ڪونه پيو هو. (٢) فنيقي (آرامي) خط سنڌي واپارين معرفت هندوستان ۾ آسوڪا (٢٢٢-٢٠٩ق.م) جي ڏينهن ۾ رائج ٿيو ۽ اهو ٻن قسمن جو هو. هڪڙو "آرين پالي" جنهن کي خروشتي يا گنڌرا (لپي) چوندا، سو ساڄي کان کاٻي طرف لکجڻ ۾ ايندو هو (باختر جي يوناني ۽ هندي سٿين حڪمرانن جي سڪن تي ساڳئي خط جا اکر لکيل آهن) ٻيو کاٻي کان ساڄي طرف لکبو هو، جو "هندي پالي" يا (براهمي) سڏبو

(١) ذڪاءالله شمس العلماء: تاريخ هندوستان ج ١ ۾ لکيو آهي ته چچ بن سيلائج کي چارئي ويد ياد هئا. علي ڳڙه انسٽيٽيوٽ ١٩١٨ع.

(٢) سامي آرامي (ARAMEANSEMETIC) خط مصر جي هيرو غليفي خط مان نڪتل آهي. انهيءَ آرامي خط تان يوناني خط ورتل آهي. ڪاغذ فقط چين ۽ مصر ۾ جڙندو هو. چينائي ڪپڙي مان تيار ڪندا هئا، مصري فافير (PAPYROS) ٻوڙي مان تيار ڪندا هئا اهو گهڻو مهانگو هو. (ليکڪ).

هو. آسو کاجا کتبا گھٹو کري پوئين خط ۾ لکيل آهن. (۱)

ڀنڀور جي ويراني

سنڌ جا جيڪي به جهونا ڳوٺ يا شهر هئا، سي گھڻو ڪري زلزلن يا مهراڻ جي آبڪلاني ڪري ويران ٿي ويا. ڀنڀور جو عيسوي ٢ صدي ۾ اوج تي هو ۽ سنڌ ۾ واپار، تهذيب ۽ ثقافت جو مرڪز هو، جنهن ۾ غازي محمد بن قاسم ڇانوڻي وڌي هئي، سو ١٧١ هه مطابق ٧٨٧ع ۾ هارون الرشيد جي ڏينهن ۾ زلزلي ڪري ويران ٿي ويو، جڏهن مهراڻ جي الهندي واري شاخ گهاروسڪي وئي. اڄ دڙي جي صورت ۾ بيٺل آهي. دڙي جا آثر طرف هڪڙي بند جا آثار نظر اچن ٿا، جو شايد پاڻيءَ جي روڪڻ لاءِ هو. ڊٺل قلعي مان پاڪستان آثار قديمه جي کاتي وارن کي ڪي جهونا سڪا ۽ سرون هٿ لڳيون آهن. (٢) اڃان ڀنڀور جي کوٽائي جاري آهي ۽ ڏسجي ته سنڌس سيني مان ماضي جا ڪهڙا داستان افشا ٿا ٿين!

Max Muller. F India What Can teach us? PP.204-207. -1

پروفيسر بهلر جو رايو آهي ته ٨ صديون ق-م فنيقيا جي جهاز ران سامي قوم هندوستاني واپارين کي اکر ۽ حساب لاءِ انگ سيکاريا هئا- ڏسو سيد سليمان ندوي جو ڪتاب "عرب و هند کے تعلقات" ص ٩-١٠، الله آباد.

(٢) سنڌ ۾ وقت بوقت زلزلا پون ٿا مثلا ٩٥٠ع ۾ برهمڻ آباد، ٩٤٦ع ۾ الور، ٧٨٧ع ۾ ڀنڀور، ٢٨٠هه ۾ ديبل، ١٠٢٥ع ۾ منصوره، ١٥٥٢ع ۾ لاهري بندر، ١٨١٩ع ۾ ڪڇ جو رڻ صفا سڪي ويو. ١٨٢٩ع ۾ سنڌ جي آڳاٽي طبعي حالت بدلجي وئي. ديبل واري زلزلي ۾ ڏيڍ لک شهري دٻجي مري ويا. ١٧٥٨ع ۾ مهراڻ جي رخ بدلجڻ ڪري نصرپور جو اوج منجي ويو. شهر جناني جنهن جو ابن بطوط بيان ڏنو آهي، سو به مهراڻ جي موجن جي نذر ٿي ويو. (ليکڪ)-

Marfat.com

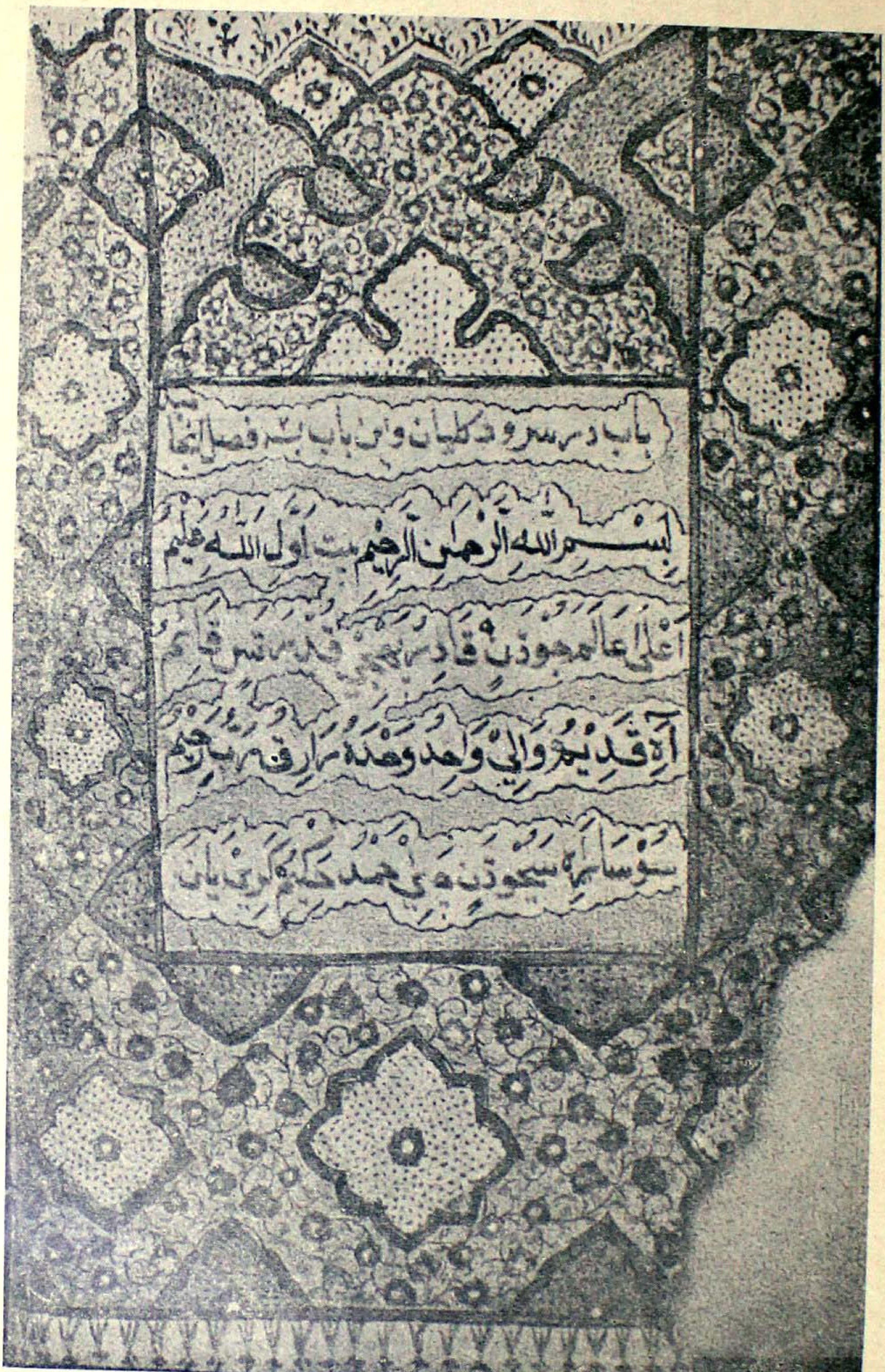
باب در سر و كليان و اين باب ٻه فصل ابتدا
بسم الله الرحمن الرحيم بيت اول الله عليم
اعليٰ عالم جو ڌڻي قادر پنهنجي قدرت سين قائم
آهه قديم والي واحد وحده رازق رب رحيم
سو ساراهه سچو ڌڻي حمد حكيم كري بيان

احمد پٽي واري قلمي نسخي، شاه جي رسالي جي پهرئين صفحي جو عڪس. هي نسخو مولوي دين محمد سانوڻي، حافظ محمد عمر کان ١٣٢٢ هجري ڌاري خريد ڪيو.

Marfat.com

Marfat.com

مرحوم محمد واصل "واصل" ٺٽوي.
(متوفي ۱۹۲ ع)

ذڪر لطيف

۱- ڪريان ڳالهه شه عارفن جي سندي
جنهنجي بحر توحيد جي ۾ ٽٻي.

۲- وڏو شاهه شاهن سندو سو شريف
ڀٽائي ڀلو پير عبداللطيف.

۳- عشاقن سندي سونهن پڻ عارفن
نڪو سنڌ عاشق مثل تنهن لکن.

۴- سو سيد سونهارو خدا ۾ فناء
فنا مان لڌي تنهن ڀلاري بقاء.

۵- وڏا وصف ۾ تنهن سندي اوليا
ولي پڻ هزارين تنهين کان ٿيا.

۶- هزارين ولي پڻ هزارين فقير
ڪڙيا بحر عرفان جي ۾ سڌ ير.

۷- مونکي پڻ ڏنو فيض فياض هي
سبب جنهن ڪلي جيپ اشعار جي.

۸- وڏو وجد سيد سندوئي ڪلام
سندي ۾ مثل جنهن نه ڪوئي ڪلام.

Marfat.com

٩- رسيا فيض سهسين هزارين جهجها
جنين لفظ تورا رسالي پڌا.

١٠- آهي جو سچو خاص لئہ ذوق ذوق
۽ پڻ عام لئہ سو نجو شوق شوق

١١- نجو خاص لئہ رهنما راڳ آهہ
دلين درد سين عام جون، روز ڳاءِ.

١٢- دلين درد آتش وڌڻ ۾ لڳي
جبل بحر پون ۾ جيئي ٿي آئي.

١٣- سڀڻ سين فناڪي فنا ڪان حيات
ويچارا پڌي ڪي، ويا ٿي ممات.

١٤- اٿيو سند سڀ منجهہ آواز شوق
دلين منجهہ دردن سندا ذوق ذوق.

١٥- سوا درد دل جي دري بند آهہ
اهو عارفن ڪاملن رند آهہ.

١٦- ڇيو تنهن سونهاري سڳوري سچي
پاسي رهنما رهہ هدايت سندي.

١٧- سهڪي ڪين سڪ سڀ شهادت ٿئي
نظر ناز پرين عبادت ٿئي.

(مثنوي گلزار واصل)

تصنيف ١٢٩٩هہ.

Marfat.com

مير عبدالحسين خان ٽالپر
"سانگي" مرحوم

مرشد پنائي

هز هائنيس مير عبدالحسين خان "سانگي" (١٨٥٠-١٩٢٤ع) سنڌ جي آخري ٽالپر حڪمران مير نصيرخان جو پوٽو هو. جيتوڻيڪ کيس ظاهري عزو جاه حاصل هو پر تنهن هوندي به درويشانه، عالمانه ۽ شاعرانه زندگي بسر ڪيائين. شاه پنائي جو روحاني مريد هو ۽ ساڻس والهانه عقيدت هيس. پاڻ به بلند پايه شاعر هو ۽ سندس قديم رنگ جي شعر تي شاه جو گهرو اثر پيل آهي. نهايت محنت ۽ ڪوشش سان شاه جي مفصل ۽ معتبر سوانح حيات "لطائف لطيفي" (تصنيف ١٨٨٨ع) لکيائين جا بعد جي مصنفن لاءِ هن سلسلي ۾ اهم ماخذ رهي آهي. شاه جي رسالي جا ڪيترائي قديم نسخا جمع ڪيائين ۽ خوشخط نسخا لکارايائين جن مان ڪي اڄ به مختلف هنڌن تي ڏسڻ ۾ اچن ٿا. سندس لاش وصيعت مطابق ڀٽ شاه تي دفنايو ويو.

سندس ديوان مان شاه پنائي سان عقيدت متعلق انتخاب ڏجي ٿو. (اوج).

لطف ـ لطيف شامل حالم اگر نه هو،
تو شاهراهه عشق مين ميرا گذر نه هو.

قرب درگاهه ـ لطيفي ٿئي نصيب عبدالحسين
هي سوال آهي سدائين حيدر ـ ڪرار کي.

موں کي مرشد کان تيو خدا حاصل
گل سان بلبل کيو آشنا مون کي .

ڪين ڪفني مڙ ساڻ پايان ڪڏهن دنيا کي آءٌ
ڪين مستي سان مٽايان شوڪت دنيا کي آءٌ .

مون کي اعليٰ سان تعلق ناهه نه ادنيٰ سان ڪار
يڪ نظر سان ٿو ڏسان اعليٰ کي ۽ ادنيٰ کي آءٌ
هادي ۽ راهه هديٰ آهي "يٿائي" پر جهلو
ياد ٿو هر دم ڪريان تنهن مرشد و مولا کي آءٌ
جنهن سان ٿئي واحد وجودي جنهن سان ٿئي يڪتادلي
هي رموز عشقبازي ڪئن چوان جهلا کي آءٌ .

(ديوان سانگي ج ۱ .)

مير حسن علي خان ٽالپر
"حسن" مرحوم

رومي سنڌ

هز هائنيس مير حاجي حسن علي خان المتخلص به حسن (ولادت ٢٦- ذوالعقد سنه ١٢٤٠ هجري ۽ وفات ١٠- ذوالحج سنه ١٣٢٤ هجري) سال ١٢٥٩ھ ۾ قيد ٿي ڪلڪتي ويو، ۽ سال ١٢٧٩ھ ۾ موٽي سنڌ آيو. مير صاحب مرحوم سال ١٣١٨ھ ۾ مثنوي "حمله حيدري" ٻن جلدن ۾ لکي آهي جنهن ۾ مير صاحب فقط سنڌ جي ٻن شاعرن سيد ثابت علي شاه (ولادت ١١٥٣ھ وفات ٢٧ جمادالثاني ١٢٢٠) ۽ شاه عبداللطيف جي تعريف ڪئي آهي.
انهن مان هڪ آهي سنڌي جديد شاعري جو باني ۽ بلند پايه شاعر ۽ ٻيو هو سنڌي قديم شاعري جو بهترين شاعر. مير موصوف جي مثنوي مان انتخاب ڏجي ٿو. (احسن ڪربلائي)

ثابت

چئي جيڪي ثابت علي شاه ويو
ٻيو سنڌي ۾ ڪنهن شعر اهڙو نه چيو.
ڪلام انجو مون غور سان جڏ ڏٺو
ڏٺم ڇڻ ڪنهن قالب مان پلٽي ڪڍيو.
هو هسن فن ۾ سيد اوستاد ڪار
خدا جون مٿس رحمتون بي شمار.
نه هو شعر هوئي تازگي روح جي
سخن اهڙو ٻيو ڇاڪو سگهندو چئي.

" تنهنکي غلط جو پڙهن ٿا مدام
سو پڙهندڙ جو، نه ڪي نقص صاحب ڪلام.

شاه

پيو جيڪي ويو چئي شاه عبداللطيف
ڪري وصف انجي هي ڪهڙي نحيف.
ڪلام انجوهو گوهر شاهوار
هو هن فن ۾ شاه بحر ذخار،
سراسر مگر رمز هوئي مختفي
نه سگهندو پيو انطرح سان ڪو چئي.
چو ان آنکي سنڌي جي تو مثنوي
مشابه ڪلام آهي با مولوي.
جزا خير جي ڏي پنهين کي الله
چئي دلچسپ ويا شعر بي اشتباه.
(حمل حيدري)

آخوند محمد بچل مرحوم متعلوي

سخي شاه عبداللطيف

آخوند محمد بچل مرحوم مير محمد نصير خان آخري سلطان سنڌ(ولادت ۱۴- محرم سنه ۱۲۱۹ ھ وفات سنه ۱۲۶۱ ھ) جو نه رڳو مالي وزير هو بلڪ استاد به هو. آخوند مرحوم جو فارسي ۾ انور تخلص هو ۽ سنڌي ۾ بچل سندس هٿ جو لکيل بياض مون وٽ آهي جنهنمان شاه صاحب جو منقبت ڏجي ٿو.

(احسن ڪربلائي)

هي مداح به پنهنجي سنڌي مداحن جهڙو ڪ سرفراز ڪلهوڙه ، جمن چارڻ ، عنايت چوڏي وغيره جـي مداحن وانگر چيل آهي ۽ ڪن هنڌن تي مٿس غلو ۽ اغراق جو پهلو غالب آهي. پر جيئن ته اها هڪ صدي جهوني سنڌي شعر جـو نمونو آهي ۽ وطن جي هڪ مشهور اديب ۽ شاعر جي چيل آهي تنهن ڪري ڏني وڃي ٿي.

(اوج علوي)

آيـا شاهه شايان شـان شريـف
تـون آل نبي ضامـن هـر ضعيف
تـون حيدرجو هـمراز همدم حريف
آئـ تـو در تـي آيس نزارو نحيف
ڪـرم ڪـر سخي شاه عبداللطيف

تـــون شمس الضحيٰ شاه بدرالدجيٰ
تون نجم العلا ۽ تـون نور الهديٰ

تونهين قطب ڪامل تون ڪهف الوريٰ
تـون مـــرشد مڪمل متـــو مقتدا
ڪرم ڪر سخي شاه عبداللطيف

سپهر ڪرامت جـــو تـــون آفتاب
تون بـرج ولايت سندو ماهتاب

تون ڪامل ڪريم النسب ڪامياب
ٺٺائـــي ڀـــلا ڀـــير عاليٰ جناب
ڪرم ڪر سخي شاه عبداللطيف

تون خيرالبشر جـــو گرامي گوهر
شهه اوليا جو تـــون پيارو پسر

حسين و حسن جو تون جاني جگر
تون خاتون جنت جـو نـورالبصر
ڪرم ڪر سخي شاه عبداللطيف

تونهين ذره پرور تـون مهر منير
تون ماهه منور تون مولا تون مير

تون سڀ جو ڌڻي بادشهه بي نظير
تون داروي درماندگـان دستگير
ڪرم ڪر سخي شاهه عبداللطيف

فلڪ تي ملڪ ٿيا سنڌءِ مدح خوان
ڪرن ڪورنشون ڪوڙين ڪرو بيان
بهشت بـرين مـير تنهنجو مڪان
جي آيا اگهيا ٿيو مريدن جو مان
ڪرم ڪر سخي شاه عبداللطيف

تـون بـزم - شريعت جـو شمع - ضيا
طريقت جو تـون مهدي و مقتدا
حقيقت ڪي حق توکي الحق عطا
سبي معرفت جـي سنڌءِ قد قبا
ڪرم ڪر سخي شاه عبداللطيف

ڪرامت ڪرامت ڪي توکي ڪريم
عنايت عنايت ڪئي ايـزد عليم
رکي حڪم ۾ تنهنجي حڪمت حڪيم
جي تنهنجا سلامي سي سقمون سليم
ڪرم ڪر سخي شاه عبداللطيف

تـون بـيوارثـن جـو وسيلو اي ويـر
سخي پـير ڏي دل کي سيد سڌيـر
۽ غمگين جـو دست وٺ دستگيـر
متان تون ڇڏين مونکي اي منهنجا مير
ڪرم ڪر سخي شاه عبداللطيف

خدا جو ولي ۽ نبي جو تـون نور
علي جي تـون سيني جو سيد سرور

جي آيا تو وٽ تن کي حاصل حضور
ڪرين مدعي منهنجو ضايع ضرور
ڪرم ڪر سخي شاهہ عبداللطيف

ارادت سان جو تنهنجي در تي اچي
سو تو لال لائق جي رنگ مون رچي
توري غفلتي غرق ڪرتين ڪچي
بلا تنهنجي برڪت بدن ڪون پچي
ڪرم ڪر سخي شاهہ عبداللطيف

اي پالين پلا ڪر پلائي جو پال
مٺئي سڀ ڪين معلوم حال و حوال
آءٌ وسائل سندءِ تونهين لڄ پال لال
خدا لڳ مڃج منهنجو سيد سوال
ڪرم ڪر سخي شاهہ عبداللطيف

ڪرين منهنجي حاصل مڙيئي مدعا
الله لڳ سڄ منهنجي هي التجا
آءٌ پينار تنهنجو تون صاحب سخا
نہ خالي ڇڏين ڪوبہ پنهنجو گدا
ڪرم ڪر سخي شاهہ عبداللطيف

حبيباڻي تيو هوت حاجب روا
ڪرين درد منهنجي جہ هردم دوا

ويلو نه ڪو پيو سجهي تو سوا
تونهين بادشهه آءُ سنڌ بينوا
ڪرم ڪر سخي شاهه عبداللطيف

خدا لڳ سندم خانو آباد ڪر
۽ ابنا و اولاد امداد ڪر
خوشون بخشي دل کي شها شاد ڪر
غم و درد اندوه کون آزاد ڪر
ڪرم ڪر سخي شاهه عبداللطيف

سنڌ درجو سائل آهيان سيدا
نبي لڳ سڄ ننگ پرور ندا
عيان آهي منهنجي مٿي ماجرا
مريدن جو تون مير مشڪل ڪشا
ڪرم ڪر سخي شاهه عبداللطيف

آءُ تو در تي آيس ٿي اميدوار
مڪج خلق جي نزد مونکي خوار
زياده ڪرين عزت و اعتبار
سنڌ فضل جو ناه شاها شمار
ڪرم ڪر سخي شاهه عبداللطيف

زمانو زبون ٿيو رکين شرم شاه
پرم ڪر پڌائي پلا بادشاه

Marfat.com

ڪرين ستر جي نور نافع نگاه
رهج پير پاجي جو پشت و پناه
ڪرم ڪر سخي شاه عبداللطيف

ڪرين امن دوران جي دور ڪون
نگهبان ٿيو شر ۽ شور ڪون
ڇڏائين ڇهي جبر ۽ جور ڪون
رکين حفظ ۾ ظلم ۽ زور ڪون
ڪرم ڪر سخي شاهه عبداللطيف

شهاديـن ايمان جو بخش دان
سنڌ ۽ درڪون مشڪل ڪشائي ڪي مان
خدا تهنجو اعليٰ ڪيو عز و شان
بچل چا ڪري سگهندو آن جو بيان
ڪرم ڪر سخي شاهه عبداللطيف

Marfat.com

غلام احمد نظامي مرحوم.

سنڌ جي شاعرن جو سرتاج.

سنڌ ساريءَ جو حقيقي شان شهه عبداللطيف
۽ طريقت جو گل- عرفان شهه عبداللطيف
معرفت جو خاص جسم و جان شهه عبداللطيف
پڻ شريعت تان رهيو قربان شهه عبداللطيف
شاعران- سنڌ جو سلطان شهه عبداللطيف

جنهن رياضت سان ڪيو راضي سدا رحمان کي
پنهنجو رهبر جنهن بنايو فخر سان فرقان کي
۽ وساريو ڪين عربي ڄام جي فرمان کي
تي تصوف جي ڏني، تعليم هر انسان کي
سو سچو هو عاشق- سبحان شهه عبداللطيف

هيج مان سڀ حق جو پڙهندي سبق ٿي ويا حبيب
هند و مسلم قرب سان ٿيندا ويا بلڪل قريب
وحده جي ورد سان هڪ ٿي ويا سڀ خوش نصيب
بيت جن کي تا چئون سي آيتون. آهن عجيب
پيش سنڌي ۾ ڪيو قرآن شهه عبداللطيف

خوب پيارو ۽ نيارو آهي نالو شاهہ جو
ٿيو سخن سنڌي مگر بلڪل نرالو شاهہ جو
مٺي محبت جو ٿيو گويا پيالو شاهہ جو
روح لئي راحت ٿيو سارو رسالو شاهہ جو
هو حقيقي صاحب - ايمان شهہ عبداللطيف

ڪي شريعت جي فروعي مسئلن ۾ ويا ڳري
ڪن طريقت کي سدا سمجهيو فقط جلوه گري
معرفت جي منزلن تي ڪئي مسافر پيا مري
۽ حقيقي بحر مان مشڪل سان نڪتو ڪو تري
سر نظامي ويو ڪري ميدان شهہ عبداللطيف

Marfat.com

رشيد احمد لاشاري

لطف ۾ پريون لاتيون

۱- لک ٿيون لهن لطف ۾ پريون، لاتيون پنهنجي گهوٽ جون
ڪن ٻره وارن ڪان پڇو باتيون پنهنجي گهوٽ جون.

۲- جئن تون رسالي کي پڙهين، تئن عشق جي چاڙهي چڙهين
تو سان ٿين هر دم ملاقاتون پنهنجي گهوٽ جون.

۳- وچ ماءِ ۾ آن جي مري، هڪدم کلي دل جي دري
هر هر ڏسين جهاتين پنيان جهاتيون پنهنجي گهوٽ جون.

۴- پٽ تي اچي من ٿو ٺري، دنيا سلامي تي پري
وه وابياباڻن ۾ برساتيون پنهنجي گهوٽ جون.

۵- دک درد ۾ ديرو ڪري، پٽ ڏانهن وچ پيرو ڪري
پل قرب مان توکي ڪهن ڪاتيون پنهنجي گهوٽ جون.

۶- دلڙي لڳائي ديس ۾، پڌرو ٿيو پرديس ۾
الفت ۾ اکڙيون ٿي چڪيون آتيون پنهنجي گهوٽ جون.

۷- آقا ٿيو ايمان جو، سونهون ٿيو سبحان جو
گذري ويون سڀ راز ۾ راتيون پنهنجي گهوٽ جون.

۸- منزل ويون اکتي مٿي، ڏونگر ڏري، لڪڙا لٿي
سڪ مان اڏيون، پوڙيون، گنگيون ٻاتيون پنهنجي گهوٽ جون.

٩- هڪ فقير جو اک ۾ درد ٿيو هو، جنهن ڪري ڳالهيون ڪريون
ظاهر ٿيون هڪ ڏاڏي ۾، ڏاڏيون ٻڌايون پڙهيءَ گهوٽ جون.

١٠- جنهن جي فڪر ۾ ڦاٿل ٿيا، الفت ۾ اوسا ٿيا.
تن تي حڪايتون قربن جون ٻڌايون پڙهيءَ گهوٽ جون.

١١- طالب طريقت جو آهي، حامي حقيقت جو آهو
ڏس تنهن جي سال اظهار، ٻڌايون پڙهيءَ گهوٽ جون.

١٢- آهي نعرو جنهن جي صدا، "مولا علي مشڪل ڪشا"
ٻڌايون جو ڳالهيون ٿيا، ٻڌايون پڙهيءَ گهوٽ جون.

١٣- هو تاج ترقيءَ جو ڏني، سال آڻ جي نعرن جي پٺي
ڳالهيون "رشيد احمد" سکيون ڄاڻايون پڙهيءَ گهوٽ جون.

Marfat.com

عبدالله "خواب"

نذر عقيدت شاهه ڀٽائي.

هن ڏيهه جي ڪارن ڪڪرن مان هڪ ماهه مبين جو ظهور ٿيو،
ظلمت جي پردي کي چيري جنهن مان پيدا نور ٿيو،
جنهن عارف جو دنيائي ادب ۾ اهڙو سبق منشور ٿيو،
جو سنڌ جي علم و ادب جو نالو ملڪن ۾ مشهور ٿيو،
ٿي سنڌي ٻاجهاري ٻولي ٻي جنهن جي واتان وائي آهه،
استاد ادب سرتاج سخن او سنڌ ۾ شاهه ڀٽائي آهه.

(٢)

جو آل نبي اولاد علي جو عارف شرع جو هو عامل،
جو ذڪر و فڪر ۾ پنهنجي خدا جي هر دم رهندو هو شامل،
اغيار کي پنهنجو بڻائڻ ۾ جو هوندو هو مرشد ڪامل،
جو آهي گنج معاني جو ۽ صبر و رضا جو پڻ حامل،
جنهنجي واين جنهن جي نغمن ملڪ ۾ ڌوم مچائي آهه،
استاد ادب سرتاج سخن او سنڌ ۾ شاهه ڀٽائي آهه.

(٣)

سج چنڊ ستارن مثل درخشان جيڪو اهل شريعت جو،
اسرار معاني راز حقيقت طالب طور طريقت جو،
جو عشق جي دريا جو تارون ۽ تو ٻو بحر حقيقت جو،
هر بيت ۾ معنيٰ آيت جي جنهن دفتر آهه هدايت جو،
عرفان جي اعليٰ منزل تي جنهن رهبر رمز رچائي آهه،
استاد ادب سرتاج سخن او سنڌ ۾ شاهه ڀٽائي آهه.

غواص آهي بحر حقيقت جو بيگمان
درياءِ معرفت جو شناور لطيف هو
لاريب آهي راز طريقت جو رازدان
رازو رمز شرع جو مظهر لطيف هو.
آئينہ سخن سندو جوهر لطيف هو
شعر جي عروس جو زيور لطيف هو
روشن ٿي جنهنجي تاب کان دنيائي شاعري
سو آسمان شعر جو نير لطيف هو
زير نگين جنهن ڪئي اقليم شاعري
سو ڪشور سخن سندو افسر لطيف هو
عالم هو واسجي ويو بوئي ڪلام کان
گلزار شعر جو تہ گل تر لطيف هو

احسن پسائي وات تہ هن خوب حق سندي
عشق خدا جي راه جو رهبر لطيف هو.

Marfat.com

اللہ بخش عقیلي سرشار

لطيفي بهار

١- اڄ پيش ميڪش وٽ ڪري ٿي هڪ نئون ساغر بهار
آنـــدو لطيـفي لال وارو بـــادهء احمر بهار.

٢- آهي اديبن جي توجهہ جو ٿيو مـــرڪز لطيف
سنڌي ادب جي باغ ۾ آئي وري پيهر بـهار.

٣- ڇا هن بهاري جي ڪندو ڪو بي بهاريءَ ساڻ پيٽ
جو هن خزان جي سٽ جهلي ۽ بي خزان آور بهار.

٤- جت تت گهرن ۾، محفلن ۾، غير جا قصا هوا
هاڻي رسالو شاهہ جو آيو تہ ٿي گهر گهر بهار.

٥- ماحول پنهنجو، باغ پنهنجو، لات پنهنجي، پنهنجو گل
اهڙي فضا ڪان وڌ ڀلا ڪهڙي ٿئي بهتر بهار.

٦- سهڻي لطيفي لال تان سرشار گهوريان سڀ سخن
جنهنجو ڪلام - خوش بيان آهي زبان پرور بهار.

محمد خان غني

شاهه جي مدح ۾ مخمس

١- شاهه ڀٽائي گهوٽ اي آل عليءَ جا نيڪ آل
سڀ ولايت ۽ ڪرامت جا سريا توکي ڪمال
جنکي احسن ٿا چون سي شاهه سڀ سريئي خصال
سنڌ ۾ توکي چون ٿا "آهين تون لالن جو لال"
ٿيو خدا جي حڪم سان تنهنجو برابر اتصال

٢- معرفت جي ماڻڪن جي وٽ وراهيندڙ لطيف
راز بي انداز قدرت جا سڻائيندڙ لطيف
گمرهن کي ره هدايت جي ڏيکائيندڙ لطيف
من کي نيئي پار پرين جي پڄائيندڙ لطيف
تنهنجي نڪتن جو ملڻ مشڪل ٿيو آهي مثال

٣- شاعران سنڌ جو تون آهين افسر خوب خوب
نقش پا تنهنجو اسان لئي آه رهبر خوب خوب
تنهنجو ٿيو رمز و معانيءَ ۾ تہ دفتر خوب خوب
ٿيو عروس سنڌ وٽ هي واه زيور خوب خوب
ڇا سندس جگمگ جلا ۽ ڇا سندس جوت ۽ جمال

٤- مرتبو حاصل وڏو ٿيو حافظِ شيراز کي
هر ڏسي هاڪاش تنهنجي شعر جي انداز کي
سوز تنهنجي کي سچائي ها ڀروڙي راز کي
تنهنجي ڦدمن ۾ ڦٽو پنهنجي ڪري هاناز کي
تنهنجي زهدو اتقا جو آهه هي حاصل مآل

٥- دفتر معنيٰ چوان يا آهي شربت انگبين
شعر تنهنجو ٿيو شريعت جي امانت جو امين
جيسين قائم آسمان ۽ آهي گردش ۾ زمين
تيسين اڇون ناه ٿيو سنڌي زبان تي ڪو زوال

٦- گنج تنهنجو، شاه ٿيو قرآن جو تفسير آهه
جنهن کان ٿئي روشن جهان گويا آها تنوير آهه
ڇا معانيءَ ۾ مڪمل ڇا سندس تطهير آهه
ويئي وڌي جنهن کان زبان - سنڌ جي توقير آهه
شعر تنهنجي جي سچائي کنهن نه ڪا حد ڪمال

٧- تنهنجي هر هڪ بيت جو هر لفظ ٿيو الهام آهه
معرفت جو ۽ حقيقت جو منجهس پيغام آهه
الف جنهنجي ابتدا ۽ الف تي انجام آهه
يعني اول تا بہ آخر هڪ خدا جو نام آهه
حق جي تعليم ڏاران پيو نہ ان ۾ قيل و قال

٨- واقعن تي تو جڏهين پنهنجو قلم تون وارئين
ڪٿ پنهل تي پاڻ، تون ٿي ڪٿ سسئي ڏيکارئين
يا تہ ليلا ٿي ڪٿي پرورا ڳيان پوڪارئين
يا وطن جي ياد ۾ هر هر هنجون ٿو هارئين
زخم خورده جيڪي دليون تن جو تو ڪيو اندمال

٩- هي وطن تنهنجو رهي شل دائما آزاد ٿي
فرد هنجو شل گذاري دائما دلشاد ٿي
تنهنجا دشمن شل وڃن اي شاه سڀ برباد ٿي
اتحاد باهمي ان ڳالهہ جو بنياد ٿي

گنج تنهنجي ﻫﺎن ڪڍيو سون ڪالھ آهي نيڪ فال
١٠- سنڌين ڪي شال اهڙي ڪا سعادت اچ سري
تنهنجي نسخي ڪي آئن هٿ ۾ ڪٿي رهبر ڪري
آھ هيئن لا ريب تن تان هر مصيبت ڪر ٽري
باليقين هر دو جهان ۾ تن جي جيڪر پت پري
تنهنجي در تي ملتجي آهي "غني" ٿيو خستہ حال

علي محمد مجروح

اي ڀٽائي گھوٽ، اي سھڻا لطيف

شاعر- آتش نـوا، جاد و بيان
سر زمين- سنڌ جو تـون آسمان
تنھنجو نالو، تنھنجي عظمت جاودان

اي ڀٽائي گھوٽ، اي سھڻا لطيف

مئي بہ تون، ساقي بہ تون، مينا بہ تون
معرفت جو موجزن دريا بہ تون
عاشقن جي عشق جي دنيا بہ تون

اي ڀٽائي گھوٽ اي سھڻا لطيف

دور تنھنجي ھر ڪامشڪل ٿي وڃي
علم جڳ ۾ تنھنجو ڪامل ٿي وڃي
تنھنجو عرفان جنھنکي حاصل ٿي وڃي

اي ڀٽائي گھوٽ اي سھڻا لطيف

روح کي توکان مليون سڀ راحتون
تنھنجي لفظن ۾ قيامت جو فسون
بند بيتن ۾ ڪيون تـو آيتـون

اي ڀٽائي گھـوٽ اي سھڻا لطيف

Marfat.com

"جي مرڻ کان اڳ مئا ٿيندا نه مات
جي جيئڻ کان اڳ جئا هوندا حيات"
ڪيئن وساريان تنهنجي هي لاهوتي لات

اي ڀٽائي گهوٽ اي سهڻا لطيف

دور سارنگ جا وري تنهنجي ورن
وڏ ڦڙو وه وه وسي سانگي ٽرن
شل ڏڪاريا ڏيهه مان موذي مرن

اي ڀٽائي گهوٽ اي سهڻا لطيف

پرسرام "ضيا"

پٽ ڌڻي

١- ياد آهي ياد، شعر و شاعريءَ جو بادشاه
سنڌ کي ڏيئي ويو دولت سخن جي بي پناه
نڪتہ نڪتہ جنهنجو گمراهن کي ڏيکاري ٿو راه
هر سخن رهبر بڻيو، منزل تي پهچي ويا اٿاه
معرفت جا ۽ حقيقت جا سليمانئين راز جام
پير هن جا فرش تي هئا، عرش تي دل جي اڏام.

٢- ڀاڳ واري ڪلڪ جي، جا لکي ٿي داستان
شاه جي ڳائي ثنا ٿي، خوش نصيب آهي زبان
بخت وارو ڇپيو ڪاغذ، جنهن تي لکجي ٿو بيان
خوش نصيبيءَ سان ڪريان ٿو پنهنجي جذبي کي عيان
پٽ ڌڻي بڻيو، فقيريءَ ۾ اميرن جو امير
خوبين ۾، علم ۾ ۽ شان ۾ هو بي نظير.

٣- ڀاڳ ان پٽ جا ڀلا، جنهن کي وسايو پٽ ڌڻي
رشڪ - جنت هڪ بيابان کي بڻايو پٽ ڌڻي
شاعريءَ جو باغ بر پٽ ۾ لڳايو پٽ ڌڻي
چپي چپي کي سڳنڌيءَ سان سجايو پٽ ڌڻي
معرفت جي مي جا آيو مٽ ڪٽي عبداللطيف
عشق جي ميخاني جو ساقي بڻي عبداللطيف

٤- شاه کي حاصل ٿيو هو عرش عليٰ جو وقار
هن جي عزت تي هزارين عزتون ٿيون ٿي نثار
هن مٽائي پاڻ، هستيءَ کي ڪيو هو آشڪار
شاه جي آهي اڃا تائين سا هستي برقرار
هنجي هر وائي محبت جي سچي تصوير آ
گفتي گفتي ۾ سمايل هڪ عجيب تاثير آ

٥- شاه صاحب جا سڀئي بيت ٿي پيا آيتون
غمزدن جي واسطي بڻجي پيا سي راحتون
پست همت جي هئا، تن لاءِ ٿيا سي همتون
شاه جي بيتن سڌاريون ڪيترن جون حالتون
شاه صاحب علم جا ٻاري ويو روشن ڏيا
اي ضيا اڄ پڻ ڏسو ٿا جا بجا انجي ضيا.

Marfat.com

حافظ محمد احسن "احسن"

اي شاهه ڀٽائي! (مستزاد)

اڄ سنڌ ۾ ڏسجن ٿا لکين تنهنجا فدائي   اي شاهه ڀٽائي
هر ڪنهن کي هينئر آهي اها وات ۾ وائي   اي شاهه ڀٽائي
صوفي تون صفا سالڪ و عاشق ٻه سچو تون   الفت ۾ يڪو تون -
هر قول ۾ تنهنجي ٿي نصيحت جي نماءُ   اي شاهه ڀٽائي
تو عاشق و معشوق جا سڀ راز سڻايا   ڪولي سي ٻڌايا
جا رمز هئي حق جي سا ڪولي ٻڌائي   اي شاهه ڀٽائي
تو راهه شريعت کان قدم ڪين هٽايو   پر اڳتي وڌايو
۽ راهه طريقت تو هٿي سڀ کي ٻتائي   اي شاهه ڀٽائي
تو حرف الف جو پڙهيو واري ٻيا ورق سڀ   حاصل ٿيا سبق سڀ
تو عشق حقيقي ۾ ڪئي عمر سڄائي   اي شاهه ڀٽائي
تون طالب مولي ٻه هئين عارف مولي   ۽ شان ٻه اعلي
دربار ۾ مالڪ جي سدا تنهنجي رسائي   اي شاهه ڀٽائي
تون واقف اسرار حقيقت جو ۽ عرفان   ڇا تنهنجو چوان شان
تون نفس کي ماري ۽ ڏئي انکي فنائي   اي شاهه ڀٽائي
تو عشق حقيقي جو ڏنو درس وصالي   موٽيو نه ڪو خالي
روحاني سدا روح ۾ تو رمز رچائي   اي شاهه ڀٽائي

تو وٽ تہ پرين ڀارجي هر چيز مٺائي ڪانهي ڪا ڪڙائي
دل ۾ نہ هُئي تنهنجي دوئي يا ڪا ٻيائي اي شاه ڀٽائي
سلطان بلا شڪ تون ٿئين ملڪ سخن جو ۽ فخر وطن جو
تون پنهنجي زبان سنڌي جي ڪئي خوب ڀلائي اي شاه ڀٽائي
غواص ٿي تو بحر سخن مان ڪڍي ٻاهر اظهر ڪيا گوهر
ابيات رسالي جو ٿيو هر ڪو ثنائي اي شاه ڀٽائي
قرآن جو تفسير ٿيو سارو رسالو مضمون نرالو
تشريح ۽ تفسير جي "احسن" ٿي ادائي اي شاه ڀٽائي

جيئن تو توهو سماڻي سياه

مه ڏيئي سن آيو رنگا رنگي سماه

پهر ڏيڏا پاڌ پلو رنگندا رنگ

جيئن آءُ او راه سيڙ و نجم اگلڻ

تڪي گئي ترنم ياڪا هو ياه

درد جي واهه من ما پيڏي موتئن

جيئن آءُ او راه سيڙ و نجم پي پري

من ڏئي من وسهو ورچي تانه نو مهي

ڏاڙامڏ مري اڏلي جي ڏيگا ري

يئن آءُ او راه سيڙ پڙي و نجمي

موتمر نديئن جيئن تن جيا وجي

باهتمام مسٽر - ايم - اي - صديقي ”انٽر نيشنل پريس“
ميڪلوڊ روڊ ڪراچي ڇپيو ۽ ڊائريڪٽر آف انفرميشن،
مغربي پاڪستان ڪراچي طرفان شايع ٿيو.

شاهه عبداللطيف ڀٽائي

محڪمهء اطلاعات مغربي پاڪستان

شايع ڪيو

Marfat.com

نذرِ لطيف

محڪمہ اطلاعات مغربي پاڪستان

شايع ڪيو

L (IV) 642—A

شمس العلماء ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽه

وحدة الوجود جو مسئلو

(شاه لطيف جي ڪلام ۾)

وحدة الوجود يا همه اوست (سڀ ڪجهه اهوئي آهي) تصوف جو روح ۽ روان آهي. اڪثر صوفي عارف انهيءَ متي تي هليا آهن. پر انهيءَ تعبير ڪرڻ اهڙو ته نازڪ آهي، جو هڪ قدم هيڏانهن يا هوڏانهن الحاد ۽ اشراڪ جي اوڙاهه ۾ اڇلايو ڇڏي - جتي

گهنگهريا گهڻ جاڻ، موڙهي مت مهائيين (شاه)

اُتي هن اڻاڄاڻ پنهنجي تنن پيلي پراڻي پاڪڙي اڄيڪار ۾ اوهري آهي - ياالاهي امن سان پار اُڪارج!

جت ساڄي تڙ پيڙ تڪ، پيڙو اُتي تيلهي وڏوم
لهر لوڏي ڳان الاهي، امن سان پهچاءِ پار.

ان ڪپيريءَ ۾ پير پائڻ ئي آهي سرتان سانگو لاهڻ. يا الله تون ئي پر جو پورائو ۽ راه جو رهبر آهين، تنهنجي ئي توهه جي طلب آهي، تون ئي دستگيري ڪري هن بيراه مان پاهر ڪڍ!

ڪائنات ۾ ڪا به شيءِ مفرد ناهي، ۽ نه ڪنهن مفرد شيءِ جو تصور انساني ذهن ۾ پيدا ٿي سگهي ٿو. جيستائين ڪ شيءِ ڪي صورت ناهي، تيستائين انجو خيال ۾ اچڻ محال آهي. انهيڪري جيڪڏهن باريتعاليٰ جي ذات پاڪ ڪائنات جي شيئن وانگي هجي ها، ته هوند انهن وانگر اسان جي تصور جي دائري اندر اچي سگهي

ھا. اھا ھڪ مجرد حقيقت آھي، جا اسان جي عقل ۽ فھم، قياس ۽ وھم کان بالاتر آھي:

اے برتر از خيال و قياس و گمان و وهم
و از هرچه گفته‌اند شنيديم و خوانده ايم
دفتر تمام گشت و باخر رسيد عمر
ما همچنان در اول وصف تو مانده ايم

صوفي سڳورا جو چوندا آھن تہ ذات پاڪ ھڪ مجرد حقيقت آھي، سا ھڪ وجداني ۽ بديھي ڪيفيت آھي، روحاني ڪشف آھي، اندر جو آواز آھي. سڀ شيءِ انجي احديت ۽ وحدانيت جي گواھي ڏيئي رھي آھي:

وفي كل شيء له آية تدل علي أنه واحد.

۽ حضرت سلطان الاولياء خواجہ محمد زمان (رح) لنواري واري فرمايو آھي تہ:

پل پل پوءِ پچار، ملڪ ۾ ميثاق جي،
ڪڪ، ٻن ڪن اقرار، اسين پانھا تون ڏٺي.

خالق ۽ مخلوق، عبد ۽ معبود ظاھر ۾ ٻہ نياريون شيون آھن. انھن مان ڪابہ ٻيءَ ۾ مدغم نٿي ٿي سگھي:

”آنا عبد“، ”معبود تون“، اِت نڪو شرڪ نہ شڪ،
پچارون پرين جون، محبتين مرڪ،
سو سڀوئي حق، جنھن ۾ پسڻ پرين کي.

تنھن ۽ سٽ جي رمز تي پوءِ ايندا سين. حال في الحال ھيءَ ڳالھہ ذھن ۾ رکجي تہ خالق ۽ مخلوق جي وچ ۾ ظاھراً وڏو سنڌو

Marfat.com

۽ سڙهو آهي، ۽ ٻنهي جي وچ ۾ جيڪا نسبت آهي، سا عقل ۽ قياس کان ٻاهر آهي، ۽ انجي جي ڪيفيت ۽ ڪميت جو بيان ڪري نٿو سگهجي، جئن مولانا رومي فرمائي ٿو:

اتصالي بي تڪيف بي قياس   هست رب الناس را با جان ناس

آخر اها ڳالهه تسليم شده آهي ته جان کي جسم سان، بصارت کي روشنيءَ سان، خوشيءَ کي دل سان، خوشبوءِ کي نڪ سان، نطق کي زبان سان وغيره هڪ خاص تعلق آهي، ليڪن اهو تعلق بي چون و بي چگون آهي. اهڙي طرح الله کي به ممڪنات سان هڪ قسم جي خاص نسبت آهي، جا ڪيفيت ۽ ڪميت کان آجي آهي. ماڻهو ٻين حيوانن کان انهيءَ ڪري نيارو آهي، جو انهه الاهي نور جو ذرو موجود آهي، جنهن جي وسيلي هو خدا کي سڃاڻي سگهي ٿو، ۽ جنهن ڪري ئي هو ٻين حيوانن کان ممتاز آهي. جيڪڏهن اها باطني شناس ۽ اندروني حس منجهس نه هجي ته هو به پسن سمان آهي. انهيڪري ئي چيو اٿن ته "من عرف نفسه فقد عرف ربه". انسان عالم اصغر آهي، تنهنڪري اهو عالم اڪبر جون سڀ خصوصيتون ننڍي پيماني تي موجود ۽ متجلي آهن. انسان جي دل هڪ آرسي آهي، جنهن ۾ عالم ملڪوت جا نقش ۽ نگار اولڙي طور جلوو ڪن ٿا. ليڪن انهي قسم جي اتصال يا نسبت کي اتحاد، ۽ حلول نٿو چئي سگهجي.

صوفين ۽ اهل ظاهر جي وچ ۾ هي اختلاف آهي، جو اهل ظاهر چوندا آهن ته خدا تعالي ڪائنات جي سلسلي کان الڳ، ۽ هڪ بالڪل نياري ذات آهي، ۽ صوفين موجب الله تعالي ڪائنات کان ڌار ناهي. بلڪ هڪ کي ٻئي بغير سڃاڻي نٿو سگهجي:

"هو" پڻ ڪونهي "هن" ري "هي" نہ "هن" ڏانَ ڏار
الانسان سري و انا سره : پرروڙ ج پچار،
ڪندا ويا تنوار، عالم عارف اهڙي. (شاه)

ايتري قدر تہ سڀئي صوفي مڃين ٿا، ليڪن انهن جي تعبير
۾ گهڻو تفاوت آهي، ڪن وٽ الله تعاليٰ هڪ مطلق وجود يا
مطلق هستيءَ جو نالو آهي، جو جڏهن تعينات يا مظاهر جي صورت
۾ جلوه گر ٿئي ٿو، تڏهن ئي سڀ ممڪن شيون پيدا ٿين ٿيون.
جيئن تہ سٽ اصل ۾ ڪپاه آهي.

سڙتيون سٽ ڪپاه، مارهو ۾ منصور کي
ٿي ترڪيب تباه، وحدت وائي هيڪڙي.
(خواجہ محمد زمان)

۽ سمنڊ جون هزارين لهرون جدا جدا آهن، پر حقيقت ۾ پاڻي
هڪ ئي آهي:

لهرون لک لباس، پاڻيءَ وهڻ هيڪڙو
ڪوڙين ڪايائون تنهنجيون، لکن لک هزار،
جيءَ پنهنجي جيءَ سين، درسن ڏارو ڏار،
پريم تنهنجا پار، ڪهڙا جئي ڪهڙا چوان.
(شاه لطيف)

مظاهرن جي ڪثرت ڪري وحدت ۾ ڪا بہ ڪمي ڪا نہ
ٿي ٿئي، جيئن ڏاگي ۾ گنڍيون ڏسڻ آهن، پوءِ اگرچہ اهي
گنڍيون جدا ڏسڻ ۾ ايندڙ آهن، تہ بہ ڏاگي کانسواءِ گنڍيون
ڪا زائد شيءِ نہ آهي، رڳو الاجي صورت بدلي آهي. پيا صوفي

Marfat.com

وري وحدت‌الوجود جي هيءَ معنيٰ وٺندا آهن - مثلاً آدميءَ جو پاڇولو اگرچه بظاهر هڪ جدا شيءِ آهي، ليڪن في‌الواقع انکي پنهنجو وجود ڪونهي. جو ڪجهه آهي فقط آدمي آهي. اهڙيطرح اصل ۾ باريتعاليٰ جي ذات موجود آهي، ۽ ٻيون جيڪي ۾ شيئون موجود آهن، سي سندس پاڇولا يا پرتوا آهن. انهي قسم جي وحدت کي وحدت الشهود (همه‌ازوست) چوندا آهن.

وحدت‌الوجود ۽ وحدت الشهود ۾ هي فرق آهي ته وحدت‌الوجود جي لحاظ کان "سڀ ڪجهه خدا آهي، ۽ خدا سڀ ڪجهه،" جيئن جر ڦوٽي ۽ لهرکي پاڻي ۾ چئي سگهجي ٿو، پر وحدت‌الشهود ۾ ائين چوڻ جائز نه آهي، ڇاڪاڻ ته ماڻهوءَ جو پاڇولو هرگز ماڻهو ٿي نٿو سگهي. چه نسبت خاک را با عالم پاک. اهل ظاهر وٽ وحدت الوجود نامنظور ۽ ممنوع آهي. انهيءَ عقيدي ڪري ايران ۾ حلاج ۽ هندوستان ۾ سرمد پنهنجي سري وڃائي. ليڪن پوئين زماني جي صوفين ۽ متصوف عالمن انجو نئون تعبير ڪري، انکي اسلامي رنگ ڏئي ڇڏيو آهي.

اهو وحدت الوجود جو مسئلو ڪڏهن ڇڙيو ۽ ڪڏهن شروع ٿيو، تنهنجو يقيني فيصلو ڪري نٿو سگهجي. زهد ۽ عبادت، تقوىٰ ۽ رياضت جي زماني بعد، جڏهن تصوف خاص رنگ ورتو، ۽ مٿس جديد فلاطوني فلسفي ۽ ٻين قومن جي روحاني خيالن جو اثر پيو، تڏهن انهيءَ طبقي جا ماڻهون جي صوفي سڏجڻ لڳا. انهن تفکر ۽ ڪشف تي زياده زور ڏنو، ۽ انهن جي قلب تي جيڪي غيبي اطوار ۽ مشاهدا طاري ٿيا، تن کي انهن استغراق ۽ محويت جي حالت ۾ اچانک ظاهر ڪري ڏنو. اهي خيال عام ماڻهن جي سمجهه

Marfat.com

کان مٿي هوا، ۽ ڪيترن ئي جي گمراهيءَ جو باعث بڻيا. مثلاً شيخ جنيد بغدادي (المتوفي ٢٩٧ هه) جنهن کي سيد الطائفه يا صوفين جو سردار چوندا آهن، انهن معتدل صوفين مان هو، جي ”اهل الصحو“ (بيداريءَ جا صاحب، جي مدهوشيءَ کان پري رهن ۽ جلان فلان نه ڳالهائين) جي نالي مشهور آهن، تنهن جا ڪي قول پڙهو:

١. خدا تعاليٰ سچا سارا ٽيهه سال جنيد سان جنيد جي زبان ۾ ڳالهايو، حالانڪ نه جنيد وچ ۾ هو ۽ نه خلق کي ڪا خبر هئي.

٢. هڪ ڏينهن منهنجي دل گم ٿي ويئي. چيم: الاهي، منهنجي دل موٽائي ڏي. سڏ پيم ته: اي جنيد، تنهنجي دل انهيڪري کسي اٿئون ته تون اسان وٽ رهين، ڇا تون گهرين ٿو ته غير وٽ رهين؟

هيٺيان فقرا وحدت الوجود تي دلالت ڪن ٿا:

١. ڪنهن رات هڪڙي مريد سان پئي ويو. وات ئي ڪتي جي ڀونڪ ٻڌندي چيائين ”لبيڪ لبيڪ“. مريد پڇيس ته هي ڪهڙو حال آهي. جواب ڏنائين: ڪتي جو زور سان ڀونڪڻ ۽ ٻهڻ، حق تعاليٰ جي قهر ۽ قدرت جي نشاني آهي. ڪتو وچ ۾ نڪتو، تنهن ڪري چيم ”لبيڪ“.

٢. تصوف اهو آهي جو خدا توکي توکان ماري ۽ پاڻ ۾ جيئرو ڪري.

٣. جو شخص سواءِ مشاهدي جي ”الله“ چوي سو ڪوڙو آهي.

٤. علم حاصل ٿيڻ وقت وجود جي معرفت عين جهل آهي. جيائونس تہ ڇڏو پڌاءِ، جواب ڏنائين تہ "عارف ۽ معروف اهوئي آهي".

٥. جيستائين تون "خدا" ۽ "بندو" چوندين، تيستائين شرڪ ۾ آهين. بلڪ عارف ۽ معروف هڪڙو آهي. جڏهن چيو اٿن تہ: درحقيقت اهو آهي، هتي خدا ۽ ٻانهو ڪٿي آهي، يعني سڀ خدا آهي.

٦. ٻن ڄڻن جي وچ ۾ محبت تيستائين درست نہ ٿيندي، جيستائين هڪڙو ٻئي کي نہ چوي "اي مون".

انهيءَ زماني جا سڀئي صوفي بزرگ جهڙوڪ ذوالنون مصري (وفات ٢٤٥هہ)، بايزيد بسطامي (وفات ٢٦١هہ)، حلاج (وفات ٣٠٩هہ) ۽ شبلي (وفات ٣٣٤هہ)، اگرچہ هرڪو پنهنجي نموني ۾ صوفياڻا خيال بيان ڪري ٿو، ليڪن سڀئي ڪمابيش وحدت الوجود جي عقيدہ ڏي مائل آهن، ۽ خدا کانسواءِ ٻي ڪا شي نٿا ڏسن.

ذوالنون مصري ڪيمياوي ۽ فيلسوف هو، ۽ گهڻو ڪجهہ جديد افلاطوني فلسفي مان اقتباس ڪري تصوف سان ملايو اٿس - بايزيد بسطامي تہ ذوالنون مصريءَ ۽ جنيد بغداديءَ کان بہ ڪئين وکون اڳتي وڌي ويو آهي ۽ نهايت دليريءَ ۽ بيباڪيءَ سان وحدة الوجود جو پرچار ڪيو اٿس. محويت جي عالم ۾ ۽ الاهي نشي جي اثر هيٺ هيٺيان جملا سندس وات مان صادر ٿيا آهن:

١. ليس في جبتي سوي الله يعني الله کانسواءِ ٻيو ڪي بہ منهنجي جبي ۾ ناهي.

٢. سبحاني ما اعظم شاني يعني پاڪائي جڳائي مونکي، ڪيڏو نہ وڏو آهي شان منھنجو.

٣. لا الٰہ الا انا فاعبدون - يعني ڪوئي بہ الاھہ ڪونھي سواءِ منھنجي، سو منھنجي عبادت ڪريو (يا مونکي سڃاڻو).

ڇاڪاڻ تہ عبادت جي معنيٰ معرفت يا سڃاڻپ بہ آهي. جيئن مولي تعاليٰ فرمايو آهي: وما خلقت الجن والانس الا ليعبدون: نہ خلقيو آهي مون جنن ۽ ماڻھن کي مگر انھيلاءِ تہ مونکي پوڄين يا سڃاڻن. شيخ محي الدين ابن العربي چوي ٿو:

فيحمدني و احمده   و يعبدني و اعبده

[يعني: هو مونکي ساراهي ٿو ۽ آءٌ هنکي ساراهيان ٿو، ۽ هو مونکي پوڄي (سڃاڻي) ٿو ۽ آءٌ کيس پوڄيان (سڃاڻان) ٿو].

حلاج تہ انا الحق جا نعرا ظاهر ظهور لڳائي ڏنا، جنھنڪري سوريءَ جو منھن ڏٺائين، ۽ چوڻ لڳو تہ:

انا من اهوي و من اهوي انا   نحن روحان حللنا بدنا

[يعني: آءٌ اهوئي آهيان جنھنکي آءٌ پيار ڪريان ٿو، ۽ جنھنکي آءٌ پيار ڪريان سوئي آءٌ آهيان. اسين بہ روح آهيون جي هڪ بدن ۾ حل ٿيا آهيون].

مطلب تہ حلاج نهايت مرتب نموني ۾ خدا ۽ انسان جي اتحاد بابت سخن گوئي ڪري ٿو، ۽ اهي حلاج جا سخن ئي آهن جي پوءِ ابن العربي ۽ سندس پوءِ لڳن جو مدار ٿيا. تنھنڪري

Marfat.com

ھيءَ دعوا ڪرڻ تہ ابن العربي وحدت الوجود جي فلسفي جو اول باني هو، سراسر غلط آهي. ابن العربي تہ پاڻ اشارن ۽ رمزن کان ڪم ورتو آهي، ۽ ڪڏهن بہ صراحت سان وحدت الوجود جي اظهار نہ ڪيو اٿس، نہ تہ حلاج وانگر اهو بہ ڪنڌ ڪٽائي وڃي ها.

مطلب تہ موجود تصوف جو بنياد انهيءَ عهد جي صوفين هنيو، ۽ هڪ محڪم شڪل ۽ صورت ورتائين. البتہ زماني گذرڻ بعد ٻين بہ گهڻيون ئي ڦيريون ڦاريون منجهس داخل ٿيون، ۽ نوان نوان اصطلاح، تعبيرون، رسمون ۽ سلوڪ جا احوال ۽ مقامات منجهس گهڙيا ويا. امام غزالي، ابن العربي ۽ سهروردي انکي فلسفي جو رنگ ڏنو، ۽ امام قشيري، ابو نصر سراج، هجويري ۽ غزالي شريعت ۽ تصوف جي وچ ۾ وفاق آندو. مثلا هي اصول قائم ڪيائون تہ تصوف جا دقيق اسرار عامي ماڻهن کي نہ سلجهن. جيئن شاه صاحب فرمايو آهي تہ:-

سلڄ تنهن سلوڪ، جو ناقصيائي نڱئو،

يا

حوصلو حيرت جو، آهر نہ مٿي عام،
سڌي محبت مام، ڪو ٻروڙي ڪينڪي.

انهيڪري حلاج جي نعري ”انا الحق“ کي ڪن ساراهيو تہ ڪن ننديو آهي. رومي هڪ هنڌ چيو تہ انا الحق جو نعرو حلاج جي بي نهايت انڪساريءَ ۽ نهٺائي جو ثبوت آهي، ڇاڪاڻ تہ جنهن چيو ”انا العبد“ (مان ٻانهون آهيان) تنهن

Marfat.com

گويا پنهنجي خودي ڏيکاري ۽ خدا سان شرڪت ڪيائين.
حلاج ائين جئي پنهنجي دوئي ماري، ۽ خدا تعاليٰ ۾ ڀاڱي ڪيو
ايتري قدر گم ڪيائين، جو انڪانسواءِ ٻيو ڪجهه به ڏسڻ ۾ نه آيس.
فريدالدين عطار جو حلاج جو شيدائي آهي، سو چوي ٿو ته "قم باذني"
۽ "قم باذن الله" ٻئي محبوب جي واتان نڪتا آهن ۽ جيڪو
"انا الحق" جو نعرو نه هڻندو سو ڪافرن جي جماعت ۾ آهي:

قم باذنی وقم باذن الله
هر دو یک نغمه آمد از لب یار
هر که ازوی نزد اناالحق سر
او بود از جماعت کفار

۽ محمود شبستري چوي ٿو ته جيڪڏهن ٻرندڙ ٻوٽو "انا الله"
چوي ته اهو روا آهي، پر جيڪڏهن ڪو نيڪمرد "انا الحق"
جو نعرو هڻي ته ڇو نه روا آهي؟

روا باشد انا الله از درختی
چرا نبود روا از نیک بختی

۽ شاه صاحب اهو وحدت وجود جو نڪتو نهايت سهڻي نموني
۾ نروار ڪيو آهي:-

جر ٿر تک، تنوار، وحدت وائي هيڪڙي،
سڀيئي شيءِ ٿيا، سوريءِ سزاوار،
همه منصور هزار، ڪهي ڪهندين ڪيترا.

ليڪن انهيءِ تنوار سڻڻ لاءِ به ڪي ڪن گهرجن، فقط
اهل دل انهي معنيٰ کي محسوس ڪري سگهن ٿا، جئن
رومي فرمايو آهي:

Marfat.com

جملهٔ ذرات عالم در نهان با تو میگویند روزان و شبان
ما سمیعیم و بصیریم و خوشیم با شما نا محرمان ما خامیم
نطق آب و نطق خاک و نطق گل هست محسوس حواس اهل-دل

سنڌ ۾ تصوف پنهنجي ڪامل صورت ۽ پوري جلوي ۾ پڌيدار ٿيو. سنڌ جي پاڪ زمين اڏڻ خيالن لاءِ هميشه کان صالح هئي. سنڌ جي سڀني صوفين سگهڙن ۽ روحاني شاعرن وحدت الوجود جو نغمو ڳايو، ۽ انهي آسمان ۾ غلغلو مچايو. سنڌ جا حاڪم به ديني مسامحت ۽ رواداريءَ جا حامي هوا، ۽ ڪنهن به حق جي عاشق کي ناحق نه ستايو. اسان جو پهريون عارف ۽ شاعر قاضي قاضن (وفات ٩٥٨ هه) وجودي هو، ۽ شاه ڪريم (وفات ١٠٣٢ هه) وجودي به هو ته شهودي به هو. قاضي قاضن چيو آهي ته :-

"لا" لاهيندي ڪن ڪي، "لا" مورانهين ناهه،
با الله ري ٻيان، ڪٿ نه ڏٺجي ڪين پيو.

شاه ڪريم انجي جواب ۾ چيو آهي :-

"لا" ۾ لوڏي ڪين، "الا" ۾ لاهه لڪ سين،
جو مظهر سنڌ و مارُوئين، تي ڪئن ڪرين وڃ.

قاضي قاضن بيخوديءَ جي حالت ۾ فرمائي ٿو:

سائر ڏيئي لت، اُوچي نيچي ٻوڙئي،
هيڪائين هيڪ ٿيو، ويئي سڀ جهت.

وحدت جي درياه پلوت ڪئي، سڀ ڏڙيون ڏکيون ٻوڙي، يڪسان ڪري ڇڏيائين، پوءِ ڪنهن شيءِ جو وجود باقي نه رهيو

137015

Marfat.com

۽ سڀ طرف ميٽجي ويا. شاهه ڪريم انهيءَ مقابلي ۾ هڪ باريڪ نڪتو اٿاريو، جي:

سائو ڏي نه لت، اوچي نيائي سڀڪهين،
نابودي نه ٿيي، اي نا ديدي جهن.

انهيءَ جو مثال ساوڪ وانگر آهي، جا زمين تي اڀري ٿي. اوچتو درياهه زمين تي غلبو ڪري ساوڪ ٻوڙي نابيد ڪيو ڇڏي، اهڙيطرح جو ڏسندڙ جي نظر ۾ نه اچي. حقيقت ۾ انکي نابود نه ڇڏيو، اُنکي هستي آهي، پر درياهه جي غلبي ڪري گم ٿي وئي آهي. ساڳيءَ طرح روميءَ وري باهه ۽ لوهه جو مثال ڏنو آهي، ۽ قاضي قاضن وانگي مغالطي ۾ پيو آهي. چوي ٿو ته جڏهن لوهه آگ ۾ تپائجي ٿو ته سرخ ٿي باهه سان همرنگ ٿيو پوي. پوءِ جيڪڏهن نس پس باهه نٿو ٿئي، ته به باهه جون سڀئي خاصيتون ان ۾ لڀن ٿيون، ايترو جو ماڻهون جون ته باهه ٿي ويو. ”فنا في الله“ جي مقام ۾ پڻ انسان جي اها حالت ٿئي ٿي:

رنگ آهن محو رنگ آتش است
ز آتشی میلافد و خامش وش است

چون به سرخی گشت همچو زر کان
پس ”انا النار،، است لافش بی زبان

شد ز رنگ طبع آتش محتشم
گوید او ”من آتشم من آتشم،،

آتشم من، گر ترا شک است و ظن
آزمون کن دست را بر من بزن

آدمی چون نور گیرد از خدا

هست مسجود ملائک ز اجتبا

انهيءَ جي معنيٰ اها ناهي ته لوهه جو وجود باهه ۾ گم ٿي ويو. لوهه جو وجود باقي آهي، رڳو باهه جون کي خاصيتون پيدا ٿين ٿيون. اهڙي طرح فنا في الله ٿيڻ کري ڪو آدمي بالڪل خدا ڪون ٿو ٿئي، جيئن فريدالدين عطار چيو آهي:

تو از دريا جدائی و عجب بين،

ز تو يک لحظه اين دريا جدا نيست،

خيال کج مکن اينجا و بشناس

که هرکو در خدا گم شد خدا نيست

پر رڳو سڪر ۽ مدهوشيءَ جي حالت ۾ سندس هڪڙيءَ صفت سان متصف ٿو ٿئي. تنهنڪري اهڙن شطحيات جي ڪلمن کان پاڻ سنڀالجي. حقيقة ڪري اولياء الله ڪڏهن به اهڙي سڪر جي حالت ۾ نه هوندا هوا، جو خدا جا فرض ڪاڻين ڇڏائجي وڃن. اهي خدا تعاليٰ جي عصمت هيٺ هوندا هوا، ۽ جڏهن ڪڏهن انهن تي استغراقي حالت طاري ٿيندي هئي تڏهن نماز جي وقت هو از غيبي بيدار ٿي پوندا هوا، ۽ مرڻ گهڙيءَ تائين شريعت جي احڪامن تي پابند رهيا. هي جو ڪي نابڪار صوفي چوندا آهن، ته فنا في الله جي حيثيت ۾ انهن تان سڀ ديني فرائض ۽ تڪليفون لهيو وڃن، سو اسلامي تصوف جي اصولن جي برخلاف آهي. خود حلاج ويندي ڦاهيءَ تائين نماز ۾ مشغول رهيو. هو ته پاڻ چوندا آهن ته حضور قلب حاصل ڪري پاڻ وڃائي، پوءِ تڪبير چئو:

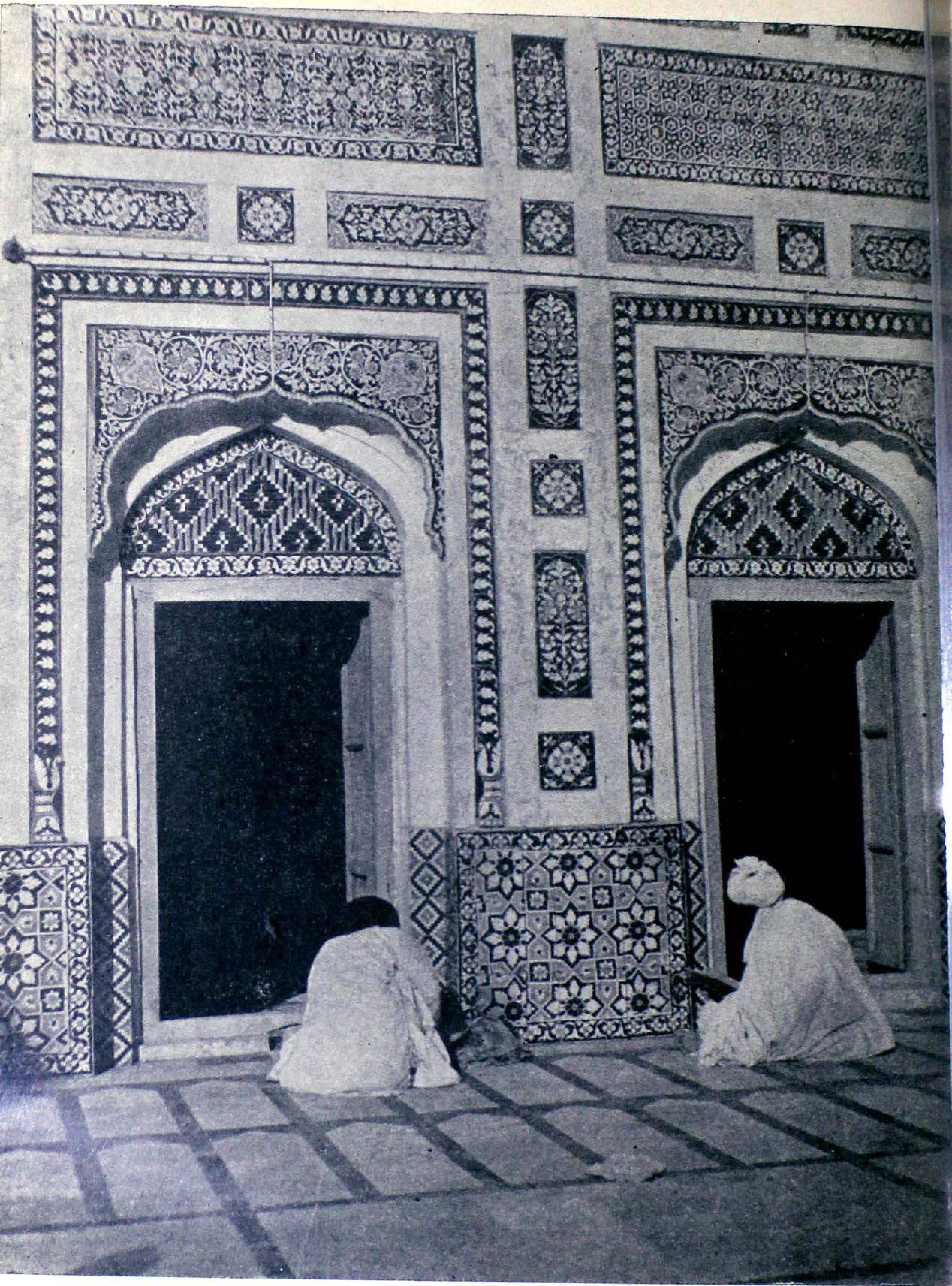

روضي جي ڀرواري مسجد جو ٻيروني منظر.

Marfat.com

Marfat.com

جان جان پسين پاڻ کي، تان تان ناهه نماز،
سڀ وڃائي ساز، ٿهائيوءِ تڪبير چئو.
(شاهه)

باوجود قاضي قاضن سان ٽڪري کائڻ جي، شاهه ڪريم صريح وجودي هو، جنهن سندس ڪيترن ئي بيتن مان پڌرو آهي:

١. مروئان موران، پڪڙان، واڳي ئي م ڀل
هو هلا چو هل، پالله سندو سڄڻين.

٢. سوئي هيڏان، سوئي هوڏان، سوئي من وسي،
تيهين سندي سوجهري، سوئي سو پسي.

٣. پاڻهي سلطان، پاڻهي ڏي سنيهڙا
پاڻ ڪر پاڻ لهي، پاڻ سڃائي پاڻ.

٤. اسين سڪئون جن کي، تان سي اسين پاڻ،
هاڻي وڃ گمان، سهي سڃاتا سپرين.

لطف الله قادري جو شاهه ڪريم سان لڳ، لڳ، ۽ شاهه لطيف کان گهڻو اڳيرو زنده رهيو آهي، سو ''اسم ذاتي'' جي وصف ۾ هيئن ٿو فرمائي:

چيائون الله، هادي جو حق
او پاڻان وڻا پيڙا، تين ذات مطلق،
فلا هو الا انا: ات نڪو شبهه نه شڪ،
حاصل جنين حق، سي واصل ٿيا وصال ۾.

ميون عيسو جو شاهه لطيف کان عمر ۾ وڏو پر سندس همعصر هو، هڪ متشرع عالم ۽ عامل ٿي گذريو آهي، سو وحدت الوجود کي هنطرح ٿو نباهي:-

Marfat.com

١- جي ڳاڻ ۾ ڏسين ڏسڻ کي، ته تو ڏسي صحي سڃاڻ،
ان الله بصير بالعباد، اي حرف هنئين سين هڻ،
ڏور کي ڏسڻ، آهي سڀڪنهن شيءِ جو.

٢- ڏسين جي ڏر ڪنهين، ته سڃاڻ توهين ساڻ،
وهو معكم اينما كنتم، اي عيسيٰ سڻ اهڃاڻ،
ٿوري ۽ نياز سين، جي صحي سڃاڻين ڳاڻ،
ته معرفت مهراڻ، منجهان تو موج هڻي.

٣- آدمي اندر ڪان جو، موج هڻي مهراڻ،
ته علائقا هن عالم جا، ويندءِ ڳاٺئون آڻ،
بلڪ ڏيهي ويندين ڳاڻ، ڏرينده ان ڳاتار ۾.

مخدوم محمد هاشم ٺٽوي (وفات ١٠٧٥ ھ) اگرچه هڪ فقيه هو، ۽ ظاهر شريعت جو پابند هو، ۽ شايد انڪري ئي خواجه محمد زمان ۽ شاهه لطيف ۽ مخدوم محمد معين سان نه ٺهندي هيس، سو به هڪ وڏو صوفي ۽ روحاني بزرگ هو، جئن سندس تصنيف "قوت العاشقين" مان ظاهر آهي. ليڪن هو شهودي هو ۽ دين متين تي راسخ، جنهنڪري دل نه چاهيندي هيس ته ماڻهون چاٽي واٽي وحدت الوجود جي ڪن ۾ وجي آجهڪن، ڇاڪاڻ ته عام ماڻهن جي رهبريءَ لاءِ شريعت بالڪل ڪافي ۽ شافي آهي. انهن کي ماوراء الحيات جي مسئلن ۾ نه منجهائڻ گهرجي:-

حوصلو حيرت ۾، ڪري ڪون درڪ،
جو حسن سنڌ و حق، سو ڪور ڏوڙي ڪيڏڪي.

ليڪن اندر جي اڄائي ۽ اخلاص، ۽ تڪبر ۽ ڏاٽپٽي کان آجائي سڀني لاءِ ضروري آهي، ڇاڪاڻ اهو ڳنڍڻ جو ڳاڻ آهي، جو ڏرڻ کي ڏراهون ڪري ٿو.

لطيف سائين فرمائي ٿو:-

"ڀاڻ" پردو ڀاڻ کي، سٽي ڪر سنڀال،
وڃان جو وصال، سو تان هئڻ "هن" جو.

حافظ فرمائي ٿو:-

ميان- عاشق و معشوق، هيچ حائل نيست،
تو خود حجاب- خودي، حافظ از ميان برخيز.

نه فقط هيترو، پر جيڪو به خيال پائين ته حجاب (پردو) کي پري ڪندو، سو خود حجاب آهي: ان کي اڇلائي ڇڏ. خود عشق جو خيال ڪن پڻ عاشق ۽ معشوق جي وچ ۾ حجاب آهي: "العشق حجاب بين العاشق والمعشوق": رومي فرمائي ٿو:-

تو هر خيال که کشف - حجاب پنداري،
بيفگنش که ترا خود همان حجاب شود.

شاه لطيف وري هيئن ٿو چوي:-

عين شرڪ اي، جيئن ٻي شرڪ پائين ڀاڻ کي،
وڃائي وجود کي، ڀاڻان ڀاسي ٿيءُ،
هڏ نهن ڪونهي "هيءُ"، "هو" پڻ ڪونهي "هن" ري.

شاه لطيف محض "وجودي" هو، پر سندس "وحدت الوجود" جو متو اهڙي سنهڙي نموني ۾ سنواريل آهي، جو ڪو به اهل ظاهر مٿس اعتراض ڪري نه سگهندو. اهو زمانو ئي هو وحدت الوجودي خيالن جو. شاه ولي الله دهلوي جو پڻ اهو وقت ڏاري ٿي گذريو آهي (١١١٤-١١٧٦ هه) سو به وحدت الوجود جو قائل هو- ۽ ڪوشش ڪري ڏيکاريو اٿس ته امام رباني واري وحدت الشهود ۽ وحدت الوجود

وجهہ کو معقول فرق ناهي، رڳو لفظي رد بدل آهي، ۽ ساڳيوئي خيال شيخ عبدالرحيم گرهوڙي صاحب خواجہ محمد زمان جي هيٺئين بيت جي تشريح ڪندي ظاهر ڪيو آهي:-

صورت معنيٰ وچ ۾، ڪونهي وچ وڃان،
هو نہ ساڃاهي هن ري، هي مور نہ موجودا،
ڪٿي جوهر ڪولاجي، ڪٿي عرض آهہ،
حقيقت هيڪاه، ۾ نالن مٿو ناه ڪو.

"ظاهر توڙي باطن وارا مڃين ٿا تہ سارو عالم خدا تعاليٰ جو مظهر آهي، پر گهڻا مشائخ چون ٿا تہ مظهر خود ظاهر آهي، ۽ ڪي جهڙوڪ امام رباني صاحب چون ٿا تہ مظهر خود ظاهر (يعني خدا) ناهي. حقيقت توڙي شريعت جي لحاظ کان ٻئي قول برابر آهن، پر جيئن تہ امام رباني صاحب شريعت جو صاحب هو، تنهنڪري شريعت جي پاسي کي وڏيڪ ترجيح ڏني اٿس، نہ تہ حقيقت ۾ ڪثرت آهيئي ڪان"

ولي اللهي فلسفي جو اثر سنڌي شاعرن جهڙوڪ شاه لطيف تي (جو شاه ولي الله کان ١٢ ورهيہ اڳي ڄائو هو ۽ ١١ ورهيہ اڳي وفات ڪيائين) ڪيتري قدر پيو، سو اڃا تحقيق طلب آهي. مخدوم محمد معين يا ٻين تي پيو هجي تہ انہ شڪ ناهي، باقي شاه لطيف وحدة الوجود واري مسئلي ۾ پنهنجي وڏي ڏاڏي شاه ڪريم جي پيروي ڪئي آهي. سنڌس اڳہ انشاد تيلن ين ٻيتن کي وڏائي هيئن جيو اٿس:

١. ياڻ ئي پسي ياڻ کي، ياڻ ئي محبوب،
ياڻ ئي خلقي خوب، ياڻ ئي طالب تن جو.

Marfat.com

٢. ھاڻ ئي جل جلالہ، ھاڻ ئي جان جمال،
ھاڻ ئي صورت ھر جي، ھاڻ ئي حسن ڪمال،
ھاڻ ئي پير مريد ٿئي، ھاڻ ئي ھاڻ خيال،
سڀ سڃوئي حال، منجھان ئي معلوم ٿئي.

٣. وحدت تان ڪثرت ٿي، ڪثرت وحدت ڪل،
حق حقيقي هيڪڙو، وائي ٻي ۾ ٻل،
ھي ھلا چو ھل، بالله سندو سجڻين.

ھاڻي سوال آھي وحدت مان ڪثرت ڪيئن پيدا ٿي، ۽ ڪثرت ڪيئن وحدت آھي. جامي يوسف و زليخا ۾ فرمايو آھي تہ اوائل ۾ جڏھن وقت جي ابتدا نہ ٿي ھئي، خداوند تعاليٰ جي مطلق ھستي، جا سڀني صفاتن ۽ قيدن کان پاڪ ھئي، تنھن پنھنجي مطلق جمال جو تجلو پاڻ تي پاڻھي پئي ڪيو، ھر جيئن تہ ڪو سنھڙو جوديواريءَ اندر لڪي نہ سگھندو آھي ۽ دروازا بند ڪندي گڙڪيءَ کان سسي ٻاھر ڪڍندو آھي، تيئن انھيءَ مطلق جمال ۾ بہ جنبش جاڳي تہ پاڻ کي پڌرو ڪريان. انھيءَ لاءِ ڪائنات جو سارو پسارو وجود ۾ آنداءين ۽ آخر ۾ انسان پيدا ڪيائين، جنھن ۾ خدا شناسيءَ جي طاقت رکيل ھئي. الله تعاليٰ حضرت داود (ع) جي جواب ۾ ھيئن فرمايو تہ "ڪنت ڪنزا مخفياً فاحببت ان اعرف فخلقت الخلق لکي اعرف" يعني: مان ھڪ لڪل خزانو ھوس، سڪ ٿيم تہ سڃاڻجان، تنھنڪري خلقيم خلق کي تہ سڃاڻجان. شاہ صاحب اھو خيال ھنن ٿورن لفظن ۾ ڄاڻايو آھي:

Marfat.com

١. پيس اي پرياڻ، ته ڪريان پاڻ پڌرو،
نڪو ڳولي تڪيو، نڪو ڳولي پاڻ.

٢. خالق خلقي خلق کي، ٻاريءَ ڪيو بيان،
چئي ڪن فيڪون کي، جوڙيائين جهان،
سج چنڊ تارا ڪنيون، ارض آسمان،
ساراهي سبحان، پوءِ مڙني محمد مڃيو.

عام اعتقاد موجب الله تعاليٰ پهرائين حضرت محمد (صلعم) جو نور خلقيو، جنهن مان پوءِ ٻي ڪائنات پيدا ٿي. هي وڏو وستار آهي، هتي هي اشارو ڪافي آهي. هي بيان ”همه از اوست“ جي مٿي مطابق آهي. پر انهي مان ٻه ٻه مرادون نڪري سگهن ٿيون: (١) جيڪي آهي سو سندس طرفان آهي، وٽائس آهي، ۽ منجهائنس صدور پاتو اٿس. انهيءَ مان صوفين تعينات ۽ تنزلات جو نظريو قائم ڪيو آهي، جو اصل ۾ جديد فلاطوني فلسفي جو مکيه جزو آهي ۽ صريح اسلامي نقطه نظر جي ابتڙ آهي. (٢) جيڪي آهي، سو ڪائنس آهي ۽ مٿس ئي مدار رکي ٿو. عارضي ۽ فاني آهي، فقط ذات پاڪ کي بقا آهي. اها مراد قرآني آيت ”ڪل من عندالله“ جي مطابق آهي. ڪن صوفي بزرگن ۽ شاعرن هڪڙيءَ ڳالهه تي زور ڏنو آهي، ته ڪن ٻيءَ ڳالهه جي پٽ پرائي ڪئي آهي. انهيءَ ڏس ۾ فريدالدين عطار تمام پري وڃي پيو آهي، ۽ سندس ڪلام جي جهلڪ سچل فقير ۽ سندس سالڪن بيدل ۽ بيڪس جي شعر ۾ ملي ٿي. جي خدا خود آدم جي صورت اختيار ڪري جدا جدا رنگن ۽ روپن ۾ انسان ذات جي هدايت لاءِ اوتار ٿي آيو آهي. اهو نظريو اسلامي تعليم جي خلاف آهي. عطار جي هيٺين قطعي تي غور ڪريو:-

ای روی در کشیده ببازار آمده
خلقی بدان طلسم گرفتار آمده

غیر تو هر چه هست سراب و نمایش است
کانجانه اندک است و نه بسیار آمده

آنجا حلول کفر بود اتحاد هم
این وحدت است لیک بتکرار آمده

یک عین متفق که جز او ذره ای نبود
چون گشت ظاهر این همه انوار آمده

گر هردو کون موج بر آرند صد هزار
جمله یکی است لیک بصد بار آمده

ڪثرت حقيقت ۾ وحدت آهي، جنھن وري ھاڻي ڪي پئي دھرايو آهي. سمنڊ مان لڪين لهرون اُڀرن ٿيون، پر حقيقت ۾ اهي سڀئي هڪڙي لھر آهي، جا بار بار پئي اڀري وڃي. سؤ صوف ۽ انبون ڌار ڌار جدا جدا آهن، پر جيڪڏهن سڀني کي نپوڙي گڏ ڪنديون ته رس هڪڙيئي ٿي پوندي، جئن رومي چيو آهي:

گر تو صد سیب و صد آبی بشمری
جمله یک گردد چه آنرا بفشری

در معانی قسمت و اعداد نیست
در معانی تجزیهٔ افراد نیست

يا جئن شاه لطيف چيو آهي:

سو پڙا ڏو سو سڏ، ور وائي ۽ جو جي لهين.
هوا اڳهين گڏ، پر پڌڙ ۾ پئي ٿيا.

ڪثرت آهيئي ڪان، وحدت اندر وحدت است. عارف ۽ معروف، عاشق ۽ معشوق ٻئي هڪ آهن، ٻلڪ:

جمله معشوقست و عاشق پرده ای
زنده معشوقست و عاشق مرده ای

ذڪر، ذاڪر ۽ مذڪور ٽئي هڪ آهن، جيئن ابن العربيءَ فرمايو آهي:

تو همت قدما قبل ان يڪشف الغطا
اخالي ڪاني ذاڪر لڪ شاڪر
فلما تجلي الصباح اصبحت عارفا
بانڪ مذڪور و ذڪرو ذاڪر

[يعني، ٻردي کڄڻ کان اڳ، ائين ڀائيندو هوس تہ مان تنهنجو ذڪر ۽ شڪر ڪندڙ آهيان، پر جڏهن روز روشن ٿيو تہ خبر پيم تہ تون ئي ذاڪر، مذڪور ۽ ذڪر آهين].

سرو، ساغر ۽ ساقي ٽيئي هيڪ آهن، ساهڙ، سهڻي ۽ سائر ٽئي هڪ ٻئي کان جدا ناهن:

سو ساهڙ، ساسهڻي، سائر ٻڻ سوئي،
آهي نجوئي، گجهہ گجهاندر ڳالهڙي.

سپ پنهون آهي، سسئي ۽ سور عارضي ۽ لاڀا آهن:

پيهي جان پاڻ ۾، ڪيم روح رهاڻ،
تہ نڪو ڏونگر ڏيهہ ۾، نڪا ڪيچين ڪاڻ،
پنهون ٿيس پاڻ، سسئي تان سور هئا.

جي پاڻ ۾ پتيندا ويا. اهو پنهنجو پاڻ آهي، جو عجيبن جي آڏو ڦري ٿو.

سو پکي، سو پاڃرو، سو سر، سوئي هنجهه،
پيهي جان پروڙيو، مون پنهنجو منجهه،
ته ڏيل جنهنجو ڏانجهه، سو ماري پيو منجهه ڦري.

حاصل ڪلام ته وحدت الوجود ۽ وحدت الشهود جو بحث تمام وڏو آهي، دفتر گهرجن، ته به انجو بيان پورو ٿيڻو ناهي. الفناء في الله انسان جي روحاني ترقي جو فقط پهريون ڏاڪو، ۽ البقاء بالله جو پيش خيمو آهي. جئن الله تعاليٰ جي ذات بي ابتداء ۽ بي انتهاء آهي، تئن انساني روح جي ترقي به لا انتها آهي. وڌيڪ جڀن تي مهر آهي:

نڪا ابتدا عبد جي، ڪا انتها،
جن سڃاتو سپرين، سي وڃڻ ڪي ويا.

Marfat.com

شاه عبداللطيف ڀٽائي عليہ رحمة جو ڪلام ڇو مقبول خاص و عام آهي؟

(جناب سيد ميران محمد شاه)

ابتداءِ آفرينش کان هر ملڪ جي هر هڪ دور ۾ ڪئين اصحاب فيض و ڪمال پيدا ٿيا آهن، جن مان هڪ گروه کي شاعر سڏيو ويو آهي. عام فهم عقيدي موجب شاعر اهو آهي جو لفظن کي بحر و وزن جي قالب ۾ وجهي ڪو بيت، ڪافي، غزل، قصيدو يا مرثيو جوڙي وجهي، جنهن کي سر ۽ آلاپ سان ڳائي سگهجي، يا گهٽ از گهٽ روان پڙهي سامعين کي محظوظ ڪجي. هر هڪ دور ۾ ڪي ڏاڍا ڀلا، ڪي بلند پايه، ڪي پست ۽ وري ڪي متوسط درجي جا شاعر پيدا ٿيا آهن جن شعر و سخن ۾ طبع آزمائي ڪئي آهي. بهرحال هن مضمون جو مول مقصد اهو آهي ته ڇو شاه صاحب جو ڪلام متقدمين توڙي متاخرين شاعرن جي صف ۾ ممتاز ۽ مقبول آهي؟ انهيءَ ۾ شڪ ڪونهي ته هن موضوع تي وقتاً فوقتاً اديبن ۽ مبصرن مضمون نگاري به ڪئي آهي ۽ شاه صاحب جي ڪلام جي بحر عميق ۾ غوطه زني ڪري مختلف سپون سوجهي ماڻڪ موتي به نمودار ڪيا آهن، جيئن پاڻ فرمائي ٿو ته:-

"ويا جي عميق ڏي، مٿن ڪانؤ ڏيئي،
تنين سپون سوجهي ڪڍيون پاتاران پيهي،
پسندا سيئي، املهه اکڙين سين"

۾ جيئن جيئن سنڌس سرن جي سمونڊ ۾ اونهو وڃبو تيئن تيئن نوان نوان مرواريد ملندا رهندا، جيئن پاڻ فرمائي ٿو ته:-

"جيئن جهينگا پائين جهول ۾، ائين نه مرن مڇ،
سپردار سمونڊ جا - ڪي رائو رڱين رڇ،
هي ڇاڙون ۽ ڇڇ، اجان اوڙاه اڳاهون ٿيو"

بهرحال آءٌ به يوسف جي خريدارن ۾ شامل ٿي ڪوشش ڪريان ٿو ته ڪي نوان موتي منهنجي به پلئه پون.

انسان جي جسم ۾ مشين وانگر ڪئين ڪلون آهن، جن مان ٻه مکيه ۽ امتيازي آهن. جهڙيءَ طرح موٽر ڪار ۾ بجلي جي ڏار ۽ حرڪت ڏيندڙ مشين ٻه مکيه طاقتون آهن، تهڙي طرح انسان کي هڪ دماغي مشين ۽ ٻي دل جي انجڻ قدرت کان عطا ٿيل آهن. دماغ جي مشين تي علم ادراڪ، عقل و تحمل، بردباري ۽ جفاڪشي، محنت ۽ خلق، عزت ۽ عبادت وغيره جو دارو مدار آهي، وري دل تي عشق، قرباني، بهادري، احساس، جذبي، جوش ۽ جذبش جو انحصار آهي. جڏهن ڪنهن به شخص جون اهي ٻئي طاقتون انتهائي قوت ۽ ڪماليت کي پهتل هونديون تڏهن هو انهن مشينن مان پيدا ٿيل وٿن کي لفظن جي شڪل ۽ صورت ڏئي دنيا جي اڳيان پيش ڪري سگهي ٿو، جيئن پڙهندڙن جي اکين اڳيان انهن جي هوبهو تصوير پيش ٿي سگهي، جنهن کي اهي پسي، پسند ڪري جيءَ ۾ جايون ڏين. انهيءَ ڪاريگريءَ ۽ فن ڪاريءَ کي قوت تخيل ۽ قوت ڪلام چئجي ٿو. قوت تخيل ۾ باريڪ بيني، دلچسپي، قوت ادراڪ ۽ قوت ايجاد جا ڪافي جزا هجڻ لازمي آهن ۽ قوت ڪلام ۾ علم عام، عبور زبان، ۽ طورالحان جي موجودگي ناگزير آهي. اهي صفتون ۽ فضيلتون

جهڙن ۾ شاعر ۾ هوندا يون تنهن جو ڪلام سنڌڙن جي دلين تي نقش بر سنگ جو اثر ڪندو ۽ ان اثر کي دور زمانه ۽ گردش ايام مٽائي يا گهٽائي ڪين سگهندا. هاڻي ڏسڻو آهي ته شاه عبداللطيف ڀٽائي گهوٽ انهن سڀني صفتن سان ڪيتري قدر موصوف هوا؟ ته شاه صاحب جي لياقت جي ڪسوٽي خود سندس ڪلام آهي، تنهن ڪري ان سلسله ۾ انهيءَ کي ڇنڊولي ڏسجي ته بهتر ٿيندو.

فطرت، شاه صاحب کي اعليٰ دماغي قوت سان مستفيض ڪيو هو ۽ ڪيس هڪ پاڪ ۽ حساس دل ڏني هئي جنهن ڪري هن انهن ڏاتر جي ڏنل ڏاتين کي هڪ نوع انسان عموماً ۽ سنڌ جي رهواسين جي خدمت خاطر خصوصاً، ڪم ۾ آندو. هن جي نظر ۾ سڀ انسان يڪسان خدا جي مخلوق هو، تنهن ڪري سواءِ طبقاتي امتياز جي، هن جنهن ۾ حلقي ۾ گهاريو گذاريو تنهن جي طبعي، معاشرتي ۽ اقتصادي ماحول جو پورو معائنو ڪري، انهن جي سمجهه پٽاندر ۽ انهن جي ئي زبان ۾ معمولي شين، محلن مڪانن، زندگي جي ادنيٰ امورن، احساسن، عملن ۽ امنگن کي ڏوت ادراڪ ۽ تخيل ايجاد جو جامو پهرائي، سليس ۽ سلوڻي شعر ۾ اظهار ڪيو؛ جنهن ڪري سنڌ جي هر هڪ طبقي جي انسان جي اندر ۾ سندس شعر جون شيخون اونهيون هليون ويون آهن ۽ انهن جون اُڏون اڄ مان ڪري سندن سيني مان نڪرنديون رهن ٿيون. فرمايو اٿن ته:-

"هيت م پانيو، ماڻهوا، هي آيتون آهين،
نيو من لائين، پريان سندي پار ڏي".

Marfat.com

اهڙي شعر لاءِ مولانا رومي به فرمائي ٿو ته :-

شاعري جزويست، از پيغمبري،
جاهلانش کفر دانند از خري.

شاه صاحب سنڌ جي هر هڪ ڀاڱي جهڙوڪ سري، لاڙ، ڪوهستان ريگستان جو سير ڪيو. ازانسواءِ جند ٻين ملڪن جهڙوڪ لس، لاهوت، ڪڇ، ڪيچ مڪران، جيسلمير، جهونا ڳڙهه، کنڀات ۽ پوربندر وغيره جو به پيرين پيادو، سواريءَ يا درياهي ٻيڙن ذريعي سفر ڪيو ٿو ڏسجي، جنهن ڪري سنڌس معلومات ۽ لغت ۾ اڪيچار اضافو ۽ واڌارو ٿيو. انهيءَ ڪري ايئن ڏسڻ ۾ ايندو ته جنهن به خيال، احساس يا واقعي يا منظر کي هن پيش ڪيو آهي ان جي هو بهو تصوير تربيو نيڻن اڳيان اچي ٿي ۽ شعر ۾ ڪابه هٻڪ يا مصنوعيت معلوم نه ٿي ٿئي.

هر هڪ گروهه ۽ طبقي جي انسان لاءِ سنڌس شعر ۾ ڪافي ڪشش جو اسباب موجود آهي. مثلاً طبقئه خواص ڏانهن توجه ڪريو، جنهن ۾ عالم ۽ فاضل، شاعر ۽ فيلسوف، واعظ ۽ اديب، استاد ۽ شاگرد، سياستدان ۽ قومي ڪارڪن، عاشق ۽ معشوق، سالڪ ۽ صوفي وغيره اچي وڃن ٿا. وري عوام ڏانهن نظر ڦيرائبي ته ان ۾ زميندار ۽ هاري، ڪمي ۽ ڪاسبي، ڏنار ۽ ڳاهار، مهر مهاڻان پيڙهائتا ۽ پيلائي، جت ۽ جهانگي، وڻجارا ۽ واپاري وغيره وغيره اچي ويندا- ازانسواءِ مرد ۽ عورت جي فطري لاڳاپي ۽ رحجان خصوصي متعلق به ڪافي ڪلام چيل اٿس جنهن ڪري هر هڪ طبقو پنهنجي پنهنجي علم ۽ سمجهه، احساس ۽ امنگ مطابق، شاه صاحب جي شعر مان روح جي راحت، قلب جي قوت، دل جو سڪون ۽

دماغ جي طراوت حاصل ڪري سگهي ٿو. هيٺين مختلف سرن جي شعرن مان مٿين حجت جي تصديق ملندي:-

(١) عالم فاضل ۽ واعظ کي اُن ڪلام مان لذت ايندي جنهن ۾ الله ۽ رسول جو ذڪر، قرآن ڪريم جون آيتون ۽ فرمودا، شرع شريف جي قانونن جي پابندي جي ترغيب، ۽ نماز روزي جي تاڪيد جي تلقين ڪيل هوندي. انهيءَ ڏس ۾ شاه صاحب هيئن ٿو فرمائي:-

(الف) جوڙي جوڙ جهان جي، جڏهن جوڙيائين،
خاوند خاص خلق ۾، محمد مڪائين،
ڪلمو تنهن ڪريم تي، چئو چايائين،
"انا مولاڪ وانت محبوبي" ائين اتائين،
ڏکي ڏنائين، هئي سرائون سيد چئي!

(ب) وحده لا شريڪ له، جو چوندو آءُ،
فرض واجب سنتون، تنهن ترڪ م ڪاءِ،
توبه سندي تسبيح، پڙهي سا پچاءِ،
نگا پنهنجي نفس کي، ڪا سنئين راه سونهاءِ،
سيريان جي ڳالهڙي، هيءَ هيٺئين سين لاءِ،
ته سندي دوزخ باه، تو اوڏيائي نه وڃي.

(٢) فيلسوف کي فلسفي جي پيچيدن اصولن، منطق جي منجهائيندڙن مسئلن ۽ ڪائنات جي آفرينش قوام ۽ دوام جي دقيق نقطن جي سمجهڻ جو به ڪافي مواد ملندو. شاه صاحب فرمايو آهي ته:-

(١) ساهڙ جا سينگار، مون اڻ ڏٺا اڳي هوا،
نڪا ڪن فيڪون هئي، نڪا هي پچار،

Marfat.com

ملڪئان مهند مٿي، توڏيءَ جي تنوار.
محبت ساڻ مهار، لايائين لطيف چئي.

(٢) الست ارواحن کي، جڏهن امر ڪيو احد،
هو من ڪاڏو ميهارڙي، سهڻي سڪڻ سَڌ،
دلو دور درياه جي، ڪيو ارادي اڌ،
جيڪي آيس ڏانهن عهد، سو پاري منڌ پاتارِ ۾.

(٣) سهسين سائر پوڙيون، منڌ ۾ ڙيو مهراڻ،
وه وڃايو ڀاڻ، هٿي ڪنڌ ڪپن سين.

(٤) پڙاڏو سو سَڏ، ور وائيءَ جو جي اهين،
هوا اصل گڏ، پڌرڻ ۾ ٻه ٿيا.

(٣) شاعر ۽ اديب لاءِ ته شاه صاحب جي ڪلام ۾ اڻ کٽ خزانا پيريا پيا آهن- جيئن جيئن هو اُن کي مطالع ڪري تو تيئن تيئن کيس انهر بي انتها شاعرانيون خوبيون ۽ ادبي صلاحيتون نت نت نون نمونن جو ن ظ اچن تيون، جن کي ڏسي پنهنجي هو ڪمزوري ۽ ڪم مايگي تسليم تو ڪري- چند بيتن مان شاه صاحب جو شاعرانه شعور برق جاويدار جيئن تجلي ڪري نڪري نروار تو ٿئي- ڇا سندس تشبيهون ڇا استعارا، ڇا تجنيسون ڇا لفظي نماوزون، ڇا محاڪات ڇا مجاز مرسل! جيتوڻيڪ هن عربي علم عروض جي اها پابندي ڪانه ڪئي، جا ٻين شاعرن ڪئي، مگر هن هرهڪ بيت يا وائيءَ کي ڪنهن نه ڪنهن تسليم شده راڳ جي قالب ۾ ڍاري ڇڏيو، جنهن ڪري انکي سرسان ڳائڻ ۾ بدرجها زياده

قلباي حظ حاصل ٿيندو. مثلاً هيٺين چند بيتن مان مٿين راءِ جي تصديق ملندي :-

(۱) ماڪ منهن هڻان، پيچيءَ ۾ پرزا ٿيو،
سڄو تان سيد چوي، لهي لڪ سوا،
پڳي پڇاڙان، پر مان پري ٿيو.

(۲) جاهڙ اندر جيءَ، ساهڙ ڏني ساهه کي،
ساهڙ چڙي نه ساهه جي، ساهڙ ساهڙ سيڻئن،
ساهڙ ميڙ سميع، ته ساهڙ چڙي ساهه جي.

(۳) سر جو سڌايو سڄڻين پيهر پاڻ پري،
سو جهڪيو چوه مان، ڪڙڪڙڪان ڪري،
جيرا، جگر، ڪيون، لنگهي پيو پري،
جو لڳو جيءَ جڙي، تاڻيان تير نه نڪري.

(۴) گاجر کي گجميل جون، تارن ۾ تبرون،
هٺي حاڪمن کي، زور پريون زبرون،
ڪاڪ ڪنديءَ قبرون، پسو پر ڏيهن جون.

(۵) گهڙي گهڙ وهت ڪري، ڪري الاهي تهار،
جهنگڙ جرڪي وات ۾، سسي کي سيسار،
چوڙا پيڙا جڪ ۾ اڙ ۾ اڙهيس وار،
لڪين جهنيس اوهٽيون، ٿيلهيون ٽرئون ڏار
مڙئا مڇ مزار، پاڳا ٿيندي سهٽي.

(۶) اج پرٽ اتر پار ڏي، ڪڪريون ڪاريون،
وٺو ميهن وڏ ڦڙو، نهڪن ٿيون ڏاريون،

سماع جي هڪ محفل.

هڪ فقير شاه جو رندي ڪلام يڪتاري تي ڳائي رهيو آهي.

Marfat.com

Marfat.com

لڳين لڪ لطيف چئي، ڏاڍيون تا ساريون،
پڇنديون پناريون، وري وٺاڻ آيون.

(٤) اُستاد کي شاهه صاحب جي ڪلام مان درس تدريس لاءِ ڪافي مواد ملندو. جيڪڏهن اُستاد شاعر آهي يا اديب، عالم آهي يا فيلسوف، مطلب ته علم حيوانات، نباتات، معدنيات، علم هيئت علم فطرت وغيره تي جيڪو به سبق شاگرد کي سيکارڻو هوندس يا هن جي ذهني ترقي يا اخلاقي استحڪام مقصد هوندس ته سيکڻهن معبر لاءِ شاهه مان ڪافي ذخيرو ميسر ٿي سگهندس. ساڳيءَ طرح شاگرد جي دل تي جو شاهه صاحب جي لفظن، نصيحتن ۽ پندن جو اثر ٿيندو اهو "ڪنز" "قدوري" "ڪافيه" پڙهڻ سان نه ٿيندو. شاهه صاحب فرمائي ٿو:-

(١) جن کي دور درد جو، سبق سور پڙهن،
فڪر فرهي هٿ ۾، مات مطالع ڪن،
پنو سو پڙهن، جنهن ۾ پسڻ پرينءَ جو.

(٢) جو مون پڙهيو پاڻ لئي، سبق سابق جو،
پهرين سڃاتم پنهنجو نفس جو نهو،
جت عرفان اصل ۾ ٿي روح روز ڪيو،
وري ورق پيو، گڏيم وڃي وصال جو.

(٣) ڪوهه تو ڪاغذ ڪورئين، ويٺو وڃائين مس،
ڏوري تيان ڏس، اکر جيان آئيو.

(٤) ملائڪ هنئين ۾، الف سندي اوڙ،
ته ڪتابن جي ڪوڙ، منجهائين معلوم ٿئي.

I. (IV) 642—6

Marfat.com

(٥) سياستدان ۽ قومي ڪارڪن جي قلب ۾ شاه صاحب جي ڪلام پڙهڻ سان جا قوت ۽ استقامت، عزم ۽ استقلال، جذبو ۽ جوش جاڳي ٿو سو هنجي حوصلي کي باوجود ظاهري مشڪلاتن جي پنهنجي منزل مقصود ڏانهن گامزن ٿيڻ لاءِ مضبوط ۽ محڪم بنائي ٿو. هن جي من جي مرغزار ۾ حب الوطنيءَ جو ٻج پوکي ان جي نشو و نما جا اسباب مهيا ٿو ڪري ۽ سندس مطمئن نظر کي دل جي آئيني جي آڏو صيقل هڻي صاف ۽ شفاف ٿو ڪري جنهن ڪري عارضي الجهڻن جي ڪابہ پرواه نہ ڪري، ذاتي نفعي ۽ نقصان بلڪ ڪاميابي ۽ ڪامرانيءَ جي بہ في الحال پرواه نہ ڪري پنهنجي وطن جي آزاديءَ، خوش حالي ۽ فارغ الباليءَ لاءِ پاڻ پتوڙيندو رهي ٿو. ان سلسلہ ۾ شاهہ فرمائي ٿو:-

(١) وليو وڃ وات، ڪنڌ نہ ڦيرڄ ڪيڏهين،
ماڇڻ اوڙي پاس لپات، اڳيڏي لطيف چوي.

(٢) ٽڪائي ٽر ٽيلهہ، چڙهہ چڪيائي ڇوٽئين،
هلندي هوت پنهونءَ ڏي، پو ميڙيندي پيل،
اٿي رائو ريل، ويڻن تان واري وري.

(٣) ڪي ڏرتتي ماڻ، ڪي جرسندي سڄڻين،
هلي ۽ واجهاءِ، پنهي جيرن وچہ.

(٤) جئان وهي تئان وات، ڪپر لاهين ڪوڙيون،
جن کي سڪ ساهڙ جي، سي گهيڙ نہ لاهين گهات،
جن کي عشق جي اسات، سي واهڙ پائئين وڪڙي.

(٥) سوري آهي سينگار، اصل عاشقن جو،
مرڻ موٽڻ ميٺڙو، ٿيا نظاري نروار،
ڪسڻ جو قرار، اصل عاشقن جو،

(٦) عاشق ۽ معشوق لاءِ شاه صاحب جو ڪلام هڪ ٻره جو باب ۽ قرب جو ڪتاب آهي، جنهن جي مطالع سان ڪين محبت جي مفهوم ۽ منزلن ۽ الفت جي الجهڻ ۽ امنگن جي پوري پوري پروڙ پئجي سگهي ٿي - حقيقت ۾ شاه صاحب جو ڪلام عاشق ۽ معشوق لاءِ هڪ آئينو آهي جنهن ۾ هو پنهنجي صورت ۽ سيرت، انداز ۽ ادا، وفا ۽ جفا، فراق ۽ وصال، جلال ۽ جمال جو پاڇو ڏسي ان کي سنوارڻ ۽ سڌارڻ جي ڪوشش ڪري ٿو. جي به معيار ۽ ڪسوٽيون پاڻ نکيڙي نروار ڪيون اٿس تن تي جيڪو به معشوق يا عاشق پورو نڪتو ته سمجهو ته هو پنهنجي مقصد ۾ ڪامياب ٿيو ۽ جا دلي مسرت ۽ قلبي اطمينان هن کي اهڙي ڪلام پڙهڻ سان حاصل ٿئي ٿو، سو ٻي ڪنهن به طريقي اختيار ڪرڻ سان ميسر ٿي نه سگهندس.

فرض ڪريو ته هڪ معشوق مه جبين پنهنجي حسن ۽ زيبائيءَ جو عڪس ڏسڻ ٿو گهري ته هن کي ضرور هيٺين بيتن مان حظ حاصل ٿيندو.

(١) ناز منجهاران نڪري، جڏهن پرين ڪري ٿو پند،
پون پڙ بسم الله چئي راه چمي ٿي رند.

(٢) ڪٽي نيڻ خمار مان، ڪيائون ناز نظر،
سورج شاخون جهڪيون، ڪوماڻو قمر،

Marfat.com

تارا ڪتئيون تائب ٿيا، ڏيکيندي دلبر،
جهڪو ٿيو جوهر، جانب جي جمال سين.

(٣) نيڻ سڪيلا سپرين، پنور، پرون پالا،
چڪيا ڦٽ فراق جا اندر ۾ آلا،
يار ميڙائين يا الله، صحبت ڪان سڪي هنيون.

وري عشق ۽ عاشقيءَ جي داستان جي ورق گرداني ڪبي ته ڏسبو ته جو ڪمال ۽ عروج شاه صاحب جي ڪلام ۾ ڏسڻ ۾ ايندو ۽ جنهن باريڪ، نازڪ ۽ نفيس نموني سان عشق جي هر هڪ پهلوءَ جي ڪاريگريءَ سان تصوير ڪشي ڪيل آهي ۽ عاشق جي اندر جي آگ، آهن ۽ دانهن جو نقشو چٽيل آهي يا وري اُن جي مقصد ۽ مطمع نظر کي نشانبر ڪيل آهي يا جيڪي راهون ۽ رند، لڪ ۽ لانگها، پند ۽ پيچرا منزل مقصود کي پهچڻ لاءِ ڏيکاريا ويا آهن سي عاشق جي اڳيان شاه صاحب جي ڪلام پڙهڻ سان عين بين شڪل شباهت وٺيو پيش ٿين ٿا ۽ هو بي اختيار والهانه وجد ۾ اچي وڃي ٿو. مثلا عاشق جو منزل مقصود:-

١- ڪونهي اُت ڪوهيار، جت تو پوري پاندئيو،
پندم ڪر پهاڙ ڏي، وجود ئي وڻڪار،
ڏاريان پائنج ڏار، پيچ پريان ڪر پاڻ تون.

٢- جو تون ڏورئين ڏور، سو سدا آهي ساڻ تو،
لاان لئي لطيف چئي، منجهه ئي ٿي معذور،
منجهان پهه پروڙ، ته تو منجهه آهيس اڪيو.

٣- عاشق جي جيءَ جو جهڄڻ ۽ جهوري:-
ڪين جو ڪيڏانهن، اڪيون ٻئي آئيون،
ٿيون تاڻين تيڏانهن، پنئيون پاڻ مهاڙيون.

٣- ڪي جو ڪهين پار، اکيون پسي آئيون،
ٿيون ديوانيون دل ۾، اپر لڳيون آر،
تهان پوءِ قرار، سٽيون ڪين سيد چئي.

٤- اکين ۾ ٿي ويهه، ته آءٌ واري ڍڪيان،
توکي ڏسي نه ڏيهه، آءٌ نه ڏسان ڪو ٻيو.

٥- ٻائي ڪانُ ڪمان ۾، ميان مارم مون،
مون ۾ آهين تون، مٿان تنهنجوئي توکي لڳي،

عاشق جا اهڃاڻ :-

١- سڪڻ ايءَ نه سڌ، جيئن اکيو لياڪا پائين،
پٺي پريان جي نه ٿئين مٿي اگهڻ اڌ،
ايءَ پڻ ڪوڙي سڌ، جيئن ڪليو ڪايو سمهين.

٢- جي اٿيئي سڌ سر ۾، ته وڍو ڪلا لکي هٿ،
لاهي رک، لطيف چئي مٿو ماٿي وٽ،
سر ڏيئي ۾ سٽ، پيچ کي پياليون.

عاشق جي تمنا :-

١- الله ائين م هوءِ، جئن آءٌ مران بند ۾،
جسو زنجيرن ۾، راتو ڏينهان روءِ،
پهرين وڃان لوءِ، پوءِ مر پاڇنهم ڏينهڙا.

٢- قسمت قيد ڪوي، نا ته ڪير اچي هن ڪوٽ ۾،
لکيئي آهي لوح جي، هند ڏيکاريم هيءَ،

پرچي ڪين پنهوار ريءَ، جان جسوءَ ۽ جيءُ،
راجا راضي ٿيءَ، ته مارن ملي مارئي.

مطلب ته سڄو ڪلام شاهه صاحب جو عشق جي معدن آهي ۽ عاشق اُن جي تهه ۾ لهي ڪئين موتي مرجان ۽ لعل بدخشان ميڙي سگهي ٿو.

(٧) ساڳي طرح سالڪ ۽ صوفيءَ جي ترغيب ۽ تعليم لاءِ توڙي رهنمائي ۽ رهبري لاءِ منجهائس بيشمار هدايتون ۽ ارشادات ميسر ٿي سگهندا. جنهن ڪري سلوڪ جي پيچيدي راهه ۽ زهد و تقويٰ جو طريقو ۽ ارتقا جا منازل ۽ انهن جون اڙانگيون اوتون شاهه صاحب جي ڪلام ۾ جا بجا ڏسي هو ڪمر ڪشي، همت ۽ حوصلو ڌاري اڳتي هلي سگهي ٿو.

مثلاً فرمائي ٿو:-

١- ڪر طريقت تڪيو، شريعت سڃاڻ،
هنيون حقيقت هير تون، ماڳ معرفت چاڻ،
هو ڏاهوتي ساڻ، ته پسڻان پالهو رهين.

٢- پيو جو پاتار، سو ڪيئن پسڻ ڪان پالهو رهي،
سالڪ مون سيڪار، ڪو پهه انهيءَ پاند جو،

٣- سپيئي سبحان جي، ڪر حوالي ڪم،
ٿي تحقيق تسليم ۾، لاهي غم وهم،
قادر ساڻ ڪرم، حاصل ڪري هاڃ تو.

تصوف جي طالبن لاءِ شاهه صاحب جو ڪلام مشعل - راهه ۽ طريقت ڪار آهي. سڄو ڪلام تصوف جي اصولن، رمزن ۽ رازن سان ڀرپور آهي. ڪوبہ بيت تصوف جي بوءِ کان خالي نہ ليندو. ڪٿي ڪٿي شاهه صاحب نهايت سنگين ۽ ڳوڙهن ڳجهيلن مسئلن جي توضيح ۽ تشريح بہ اونهو ۽ عميق ويو آهي جنهن ڪري سواءِ سلوڪ جي صرافن جي عوام لاءِ سمجهڻ مشڪل ٿيو پوي. جي انهيءَ پند جا پانڌيڙا هوندا، اهي ئي رمزون ۽ راز پروڙي پرائي سگهندا. بهرحال "يڪ مشت نمونهءِ خروار" جي مصداق چند بيت عرض رکجن ٿا:-

١- وحدت جي وڏيا، الا الله سين اورين،
هنيون حقيقت ڳنڍيو طريقت تورين،
معرفت جي مات سين، ڏيساندر ڏورين،
سڪر نہ سعا ڪڏهين، وڃي نہ ووڙين،
ڪلهنئون ڪورين، عاشق عبداللطيف چئي.

٢- سوهي، سوهو، سواجل، سو الله،
سو پرين، سو پساهه، سو ويري، سو واهرو.

٣- صوفي سالم سي ويا، جي اڪنر سين اڏيار،
بازي بازندن کي، آهي اويسار،
پريان سين پڪار، رنديءَ رساڻي ڪيا،

٤- ڏني ڏکويا، اڻ ڏني راضي ٿيا،
صوفي تي ٿيا، جيئن ڪين نيائون ناڻ سين.

٥- صوفيءَ صاف ڪيو، ڏوئي ورق وجود جو،
ٿهان پوءِ ٿيو، جيئري پسڻ پرين جو.

فصل ۲ ۾ مٿي اسان مختلف طبقات خواص جو ذڪر ڪيو آهي. هاڻي ڏسجي ته عوام ۾ ڇو شاهه صاحب جو ڪلام اهڙوئي مقبول آهي جهڙو خواص طبقي ۾، باوجود ان جي ته عوام ۾ ڪثرت اهڙن انسانن جي ملندي جي اڪثر علم کان عاري آهن ۽ ٺهڪي شعر جي ادبي خوبين جي ڪابه ڄاڻ نه آهي، مگر سندس ڪلام پڙهڻ سان ڪڏهين هنن جي اندر ۾ نينهن جا نيش اڀرن ٿا، ڪڏهين محبت جي مينهن جو مرو ماڻين ٿا، ڪڏهين جڏي جيءَ ۾ جان پرائين ٿا، ڪڏهين ڏکن جا ڏڌل ڏڍ حاصل ڪن ٿا، ڪڏهن پلپل پٽڪيل سڏي وات وٺن ٿا، ڪڏهين وصال کان وانجهيل سيني جي سور سانڍڻ جو سبق وٺي سڪون پرائين ٿا، ڪڏهين وطن کان وڇڙيل ساٿيءَ جي سڪ ۾ سڙڻ ۽ قربن جي قرب خاطر ڪڙهڻ جو ڪلام ورد ڪن ٿا. مطلب ته هر هڪ طبقي ۽ گروهه جو انسان پنهنجي پنهنجي خاص قلبي ڪيفيت ۽ ماحول مطابق شاهه صاحب جي ڪلام کي پنهنجي حالتن موافق سمجهي ان مان ماکيءَ جهڙي ميٺ پرائي ٿو. خصوصا جڏهن شاهه صاحب جي خود پيدائش ۽ پرورش ئي هڪ ڳوٺڙي ۾ ٿي ۽ هن جي زندگيءَ جو گهڻو حصو دهقاني عوام سان اٿل ويٺل ۾ گذريو جنهن ڪري هن ڳوٺاڻن جي زندگيءَ جي هر پهلوءَ جو مطالعو ڪيو ۽ انهيءَ پٽاندر شعر چيو، تانڪ اهي سندس نڪتن ۽ نصيحتن کي سمجهي انهن تي عمل پيرا ٿين. مثلاً سندس

شاهه جا عقيدتمند شاهه جو ڪلام دلچسپي سان سڻي رهيا آهن.

Marfat.com

ڪلام ۾ ڪاشتڪارن ۽ آبادگارن، ڍنارن ۽ ڳاهارن، مهاڻن ۽ ملاحن، ڪاسبين ۽ واپارين، جتن ۽ جهانگين، حاڪمن ۽ محڪومن، جوڳين ۽ سامين، ويڄن ۽ طبيبن، وانڍين ۽ وروارين سڀني جي سيڻي ڪي سرور سرڻ جو سامان موجود آهي جو تمام مختصر مثال طور عرض رکان ٿو:-

١- ڪاشتڪار ۽ آبادگار کي هميشه پاڻيءَ جي ڀوڄ هڻڻ جي پچار رهندي آهي تا ته هو سنڌ جي سر زمين کي سرسبز ۽ شاداب بڻائي ۽ ڍڳه کي ڏوڪار جي ڏولائي کان بچائي، جيئڻ سنگهارن کي ساڙيهه ۾ سڪار جو سڪ سري. انهيءَ ڪري جڏهين ۾ بادل برسي اچن ٿا يا ڪڪرن جي ڪارونڀار ڏسي ٿو تڏهين بي اختيار بالعموم شاه صاحب جو ڪلام جهونگاري ڇوي ٿو:-

(١) مند ٿي منڊل وڄيا، تاڙي ڪئي تنوار،
هارين هر سنڀاهيا، سرها ٿيا سنگهار،
اڄ پڻ منهنجي يار، وسڻ جا ويس ڪيا.

(٢) مند ٿي منڊل وڄيا ڪي اوهيڙن اوڪ،
چاچر ٿي چڻن ۾، مينهيون چرن موڪ،
سرهيون ٿيون سنگهاريون، ڀريو پائن طوق،
ميها، چيڙ، ڦنگيون، جت ٿين سڀئي ٿوڪ،
لهئين مٿان لوڪ، ڏولائي جا ڏينهڙا.

(٣) موتي ماندا ڻن هي، ڀري ڪيائين ڀيچ،
وڄون وسڻ آئيون، سارنگ چڙهيو سيج،

تنهن نوريون نوازيون ڏيئي ڏوٽا ڏيج،
ٻج ڪٽي ٻٽ هليا، هاري منجهان هيج،
راضي منجهان ريج، عالم سڀ آباد ٿيو.

(۴) حڪم ٿيو بادل کي، ته سارنگ ساٽ ڪجن،
وڄون وسڻ آئيون، ته ته مينهن ٿمن،
جن مهانگو لهي ميڙيو، سي ٿا هٽ هڻن،
پنجهن مان پند رهن ٿيا، ايئن ٿا ورق ورن،
ڏڪاريا ڏيهه مان، شال موڏي سڀ مرن،
وري وڏيءَ وس جون ڪيون ڳالهيون ڳنوارن،
سيد چوي سڄڻ، آه تنهنجو آسرو.

ڪاشتڪار ۽ آبادگار طبقي ۾ ڏنار ۽ ڳاهار به اچي وڃن ٿا. جئن ته سنڌ ن مال جي چراهي جو دارو مدار به ساوڻ ۽ مينهن تي آهي تنهن ڪري انهيءَ گروه جي ماڻهن کي به سارنگ جي سر آلاپڻ سان روح جي راحت حاصل ٿيندي آهي.

٢. سنڌ جي سر زمين کي هڪ ته سنڌو درياهه ٻه جر جال وهي ٿو ۽ ٻيو ته ڏکڻ کان وري سناٽي سمنڊ جو ڪنارو اٿس تنهن ڪري ڪي ڪامل ڪشيٽبان درياهه جون ڏهلون ۽ ڏڪا برداشت ڪندا رهن ٿا ته ڪي معلم ۽ ملاح مڪڙا ۽ ٻيڙا سمنڊ جي سير ۾ هلائين ٿا. انهن کي هميشه پنهنجي مڪڙي جي سلامتيءَ، طوفان کان پناهه ۽ ڪنن کان ڪناره ڪشيءَ وارو ڪلام موزون ۽ موافق لڳندو آهي. جهڙيطرح شاهه صاحب سر سهڻي ۽ سر سامونڊي

Marfat.com

۾ مختلف جاين تي دهشت ڏوم درياه جي ۽ سمنڊ جي سناٽي سفر جو نقشو چٽيو آهي. مثال طور ڏسو هيٺيان بيت:-

۱. دهشت ڏوم درياه ۾ جت جايون جانارن،
نڪو سنڌو سير جو مَپ نه ملاحن،
دِرندا درياه ۾ واڪا ڪيو ورن،
سچا ٻيڙا ٻار ۾ هليا هيٺ وڃن،
ٻرزو پيدا نه ٿئي، تختو منجهان تن،
ڪو جو ڦهر ڪنن ۾ ويا ڪين ورن،
اُتي اُٺ تارن، ساهڙ سير لنگهاءِ تون.

۲. لڙ لهريون لس ليٽ، جت انت نه ليي آب جو،
الله اول ۾ ان جا ٻيڙا مٿي ٻيٽ،
جوڪو ٿئي ۾ جهاز کي ڦرهي اچي ۾ ڦيٽ،
لڳي ڪام لپيٽ، هن غاريبي غراب کي.

۳. سنڌ جي ڪاسبين، جهڙوڪ ڪنڀارن، لوهارن، ڪورين، ڪاتارن، ڪلالن، صرافن، واپارين سڀني جو ذڪر خير شاه صاحب جي ڪلام ۾ جابجا ملندو جنهن ڪري انهي گروه جا ماڻهون سياويڪ اهڙي ڪلام کي پسند ڪندا جو سنڌن ماحول جي موافق هوندو. مثلاً فرمائي ٿو:-

۱. ڪنڀار (۱) ٻڪا رچ ڪنڀار جا، ٻڪي نهائين،
مون کي تئائين، ٻيلو ٻاڳي آئيو.
(۲) ڪنڀا جي ڪنڀار سي ٻسي خوش ٿيئن،
ٻاٽيءَ جت ٻسائيا، ڏاءِ نه جهلي ڏمال،

سپڪ پائيو سنڌڙي جوئن سين جمال،
آڳي جا احوال، معلوم ٿيا مهراڻ ۾.

٢. لوهار:- (١) سر ساندارڻ ڪري، ٻچ گهر لهار جو،
ڏڪن هيٺ ڏري، مان گڏيندي رڪ سين.

(٢) اي ٻر اڱارن، ٻه ڏاهين ٻرن جي،
هڪ ڪوري ڪانئيا پئو ڏوڏي منجهه ڏڳن،
ٻاڏان لهارن، ميڙي رکيا مچ تي.

٣. صراف:- (١) ڪوجوهه ڪاپائين، ڪتن ۾ ڪنبن،
ڪارڻ سوڊ سواريون، آنڙ منجهه اچن،
ان جي سونهن سيد چئي ٿا صراف سڪن،
اگهيا ست سنڌن، پائي ترازيءَ نه توريا.

(٢) ست انهيءَ جو سڱرو، جي ٻر ۾ ٻچائين،
آواز ارت جو، ساهه نه سٽائين،
اڪايو لطيف چئي، ڪنبيو ڪٽائين،
جي ماڻڪ موٽائين، ته ٻه ملهه مهانگو اُن جو.

٤. وڻجارا واپاري (١) وت ويمي جو جي لهين پي ڪار نه ڪرين ڪا،
سا ٻروڙج ڳالهڙي وڻجارن وتان،
موتي جن هٿان، آندءِ گهڻي ادب سين.

(٢) جي نه سڃاڻن سچ کي، وهم تني وٽ،
امل کي اڏ ڪري، ٻاڏان هڻندا ٻٽ،
وڃي مهر تني وٽ مٽ، جي پارکو پارس جا.

(٣) اڄ ٻڌ وايون ڪن، وڻجارا وڃڻ جون،
ھلڻ ھارا سپرين، رئان تان نه رھن،
آءُ جھليندي س ڪيترو، آيل سامونڊين،
ٻگھه جوڙي جن وڏا ٻيڙا پلو ۾.

٤. سنڌ ۾ اُٺ نهايت ڪار آمد جانور آهي. سفر ۽ خضر ۾ سنڌين جو ساٿي آهي. آبادگاري، بار برداري، توڻي سواريءَ لاءِ هي ته ٻه جو ٻانڪو سر جي بازي لڳائيندڙ آهي، تنهن ڪري شاه صاحب اُن ۽ سنڌن سنڀاليندڙ جتن جو جا ٻجا ذڪر ڪيو آهي خصوصاً سر ڪنڀات ۽ سر سسئي ۾. مثلاً اُٺ بابت فرمائي ٿو:-

ڪسر چڙ ڪنوات، وکون وجهه وڏنديون،
چڙ سنئين سپيرين جي، ونگي ٻانءِ ۾ وات،
چڙ جهوري ڏي جهات، ته هونديءَ رات هٿ مڙون.

وڏي سفر ۾ بار لڏي اڪثر جت شاه صاحب جا بيت جهونگاريندا رهندا آهن، خصوصاً رات جي پنڌ ۾ جڏهن هو ڪن تي هٿ رکي لطيف جا لوڙائو ڏيندا آهن تڏهين پري کان ٻڌندڙن جي دل ۾ ٻه هڪ عجيب ڪيفيت پيدا ٿيندي آهي. مثلاً

ٻه وڏو بار گهڻو ويجهو نه وڻڪار،
ليڙن جو لطيف چئي ڪنيو منڌ مدار،
وڻندن ته وڙڪندا، نه ته اڳين جي اختيار،
ڪاڏي ٿيو ڪوهيار، ڪاڏي ٿي هٿ ڪڻي.

(٢) ميا مڃ مڏت اڄ مهنجي ڪرها،
جهاڳيندي جر ٻتيون متان ڪرين ڪٽ،
سپيريان جي سٽ، مون کي نيٺي ميڙئين.

(٣) ٻسي ڏونگر ڏاهه، جر هلڻ ۾ هيڻين وهين،
لاتي اڪ لطيف چئي، ڪياچين ٻني ڪاهه،
ٻچي ٻورج سسئي بلوچاڻي باهه،
ان وڙائتي ور جي، آسر هڏ ۾ لاهه،
جو اڪنئون اوڏو آهه، سو پرين پرانهون ۾ جوءِ.

(٤) واقف نه وڪار جي، ٻاري سڄڻ ٻر،
ور وسيلا سپرين، ڏکيس ڏوري ڏر،
لهج لعل لطيف چئي ڪانڌ مئي جي ڪر،
ولهي ڪري ور، مُڇڻ مارڳ، چڙئين.

سنڌ ۾ شاه صاحب جي زماني ۾ ته طبيب هوا مگر هن زماني ۾ ٻ، باوجود ڊاڪٽرن جي اڪثريت، خصوصاً ٻهراڙيءَ ۾ اڃان ٻ وڏڄن جي آهي، جن ۾ ڪي سڌوان سڌا آهن ته ڪي اونڌا اونڌا آهن، جئن شاه صاحب فرمائي ٿو:-

(١) جان ڪي ڪري طبيب، دارون هن درد جا،
هٿيو سي حبيب، اکوڙيو اڏ ڪري.

(٢) جت حبيب هٿن، ناڪ پري فينهن جي،
تني طبيبن، وڃا وڃي وسري.

(٣) ٿِن طبيب نه ٿون، جو سڌ نه لهين سور جي،
سانڍ پنهنجا ڏيڙا، ڪڏ ڪٽي ۾ پون،
ڪانءُ گهرجي مون، حياتي هوتن ري.

شاهه صاحب پنهنجي ڪامل ڪلام جي رستي جو مان ۽ مرتبو عورت جو بلند ڪيو آهي سو مشڪل آهي جو ڪنهن ٻئي شاعر ڪيو هوندو. انهيءَ ڏس ۾ گهڻن ئي اديبن خامه فرسائي ڪئي آهي تنهن ڪري آءٌ انهيءَ پهلوءَ کي ڇڏي، بيواهه عورتن ۽ ورن کان وڇڙيلن تي جيڪي شاهه صاحب فرمايو آهي سو پيش ڪندس؛ انهيءَ ڪري ته سنڌ اندر پراڻي رسم ۽ رواج موجب زالون اڪثر پردي دار آهن جي گهرن جي چوديوارين اندر زندگيءَ جون تمام گهڙيون گهارين ٿيون ۽ مرد سير ۽ سفر ۾ مشغول هوندا آهن. اوچي طبقي وارن ۾ بيوه جي ٻي شادي ۾ عيب سمجهي وڃي ٿي، جنهن ڪري شوهر جي انتقال بعد باقي زندگيءَ جا ڏهاڙا هن کي گوندر، گادئون ۽ اڪيلو گذارڻو ٿو پوي. شاهه صاحب انهن تي رحم ۽ رقت کائي سندن هيٺي حال ۽ اندر جي احوال جو نقش ۾ نهايت ئي جهوريندڙ نوع ۾ پيش ڪيو آهي. اهڙيون عورتون اڪثر ايڪانت ۾ هي شاهه صاحب جا بيت پنهنجي دل جي سڪون ۽ قرار لاءِ ورد ڪنديون رهنديون آهن:-

(١) ڪانڌ تنهنجي پانڌري سنجهي سيءَ مران،
ڪامل ڪپاهن ۾ پيئي تار تران،
تاري ته تران، جئن ور وهاڻي واريو.

(٢) ڪانڌ تنهنجي پانڌري، سي مران سڀ رات،
ڪامل ڪپاهن ۾ جهپ اچي نه جهات،
اچين جي پرڀات، ته آءٌ سيءَ نه ساريان.

Marfat.com

(٣) سرن سڙيا پاند، اتر لڳا آءُ پرين،
مون تو ڪارڻ ڪانڌ، سهسين سڪائون ڪيون.

(٤) ڪٽڪن ڪانڌ چت ڪيو جهڙ پسيو جهڄن،
ور ري وانڍين اڏيا پکا سي م پسن،
اُتر ڏاهي اُن جا ته ڪنهنکي ڪارون ڪن،
وارث وري تن، اچي شال اولون ڪري.

مٿين مختصر حوالن ۽ بيتن مان معلوم ٿيندو ته شاهه صاحب سنڌ جي باشندن جي هرهڪ طبقي جي زندگيءَ ۽ رهڻي ڪهڻيءَ جو نقشو نروار ڪري ڏيکاريو آهي ۽ پڻ هرهڪ انسان تي جيڪي سرديون يا گرميون، ڏک يا ڏاڪڙا، خوشيءَ يا خوشحاليءَ جا ڏور گذرن ٿا تن جو جٽ چٽي، انهيءَ مان روحاني يا اخلاقي سبق ڏيڻ جي ڪوشش ڪئي اٿس. اهوئي سبب آهي جو هرهڪ طبقي جو سنڌي، شاهه صاحب جي ڪلام جي مصحف ۾ پنهنجي من جي مورت ڏسي انکي سيني سان سانڍي ٿو. اهڙو ڪلام بيشڪ باڪمال ۽ لازوال آهي ۽ هميشه مقبول ۽ محبوب رهندو.

Marfat.com

فقيرن جي هڪ ٽولي شاهه جو ڪلام ڳائي ماڻهن کي مسرور ڪري رهي آهي

Marfat.com

Marfat.com

شاهه صاحب جي عقيدت مندي.

(جناب سيد غلام مرتضيٰ.)

ڪجهه وقت کان سنڌ ۾ باوجود گهڻن شاعرن، درويشن ۽ بزرگن جي هوندي سنڌ جي اديبن ۽ سياستدانن شاهه صاحب طرف عقيدتمندي جو گهٽو اظهار ٿي ڪيو آهي، انجا اسباب ڳولي لهڻ دلچسپيءَ کان خالي نه ٿيندو. جيتري قدر مون انجي وجوهات تي غور ڪيو آهي ته مونکي انجو ڪارڻ صرف هي ڏسڻ ۾ آيو آهي.

سنڌ ملڪ ۽ انجا رهاڪو هن وقت نهايت نازڪ دور مان گذري رهيا آهن. ڪين ٻهن جي ملڪ، قوميت، ثقافت ۽ اقتصادي مفاد کي خطرو محسوس ٿئي ٿو، بلڪ ڪن گروهن طرفان مورڳو انهي جي مٽائڻ جي منصوبن کي معلوم ڪري هو سمجهن ٿا ته:-

مڙيا مچ هزار ٻاڳا ٿيندي سنڌڙي

فطرت جو اهو قانون آهي ته هر جاندار شيءِ خطري جي وقت ۾ پاڻ بچائڻ لاءِ گڏ تي بچاءُ ڪرڻ جون تدبيرون سوچيندي آهي. منهن جي نظر ۾ سنڌين جو هن وقت شاهه صاحب ۾ عقيدت مينديءَ جو اظهار ان ڳالهه جو ثبوت آهي ته هنن سندس ارشادات ۾ ڪي اهڙيون ڳالهيون ڏٺيون آهن جي ڪين انهي مشڪلات جي حل

ڳولڻ ۾ مدد ڪنديون. هتي آءٌ انهن ڳالهين جو ذڪر ڪندس جي اسانجي مرض جو علاج ٿي سگهن ٿيون.

١. سڀ کان اول شاھ صاحب کين "حب الوطني" جي تلقين ڪري ٿو. هن وقت جڏهين ڪي ماڻهو عجيب نظريہ ظاهر ڪري وطن جي محبت کي بت پرستيءَ سان مشابهت ڏين ٿا ۽ ملڪ جي محبت کي صوبہ پرستيءَ سان تعبير ڪن ٿا، تہ اهڙي وقت جڏهين هو شاھ صاحب کان وطن جي حب، ديسن جي پيار ۽ مارن جي محبت جو آواز ٻڌن ٿا تہ هنن جي ڪومائيل دلين ۾ وري ساھ پوي ٿو ۽ سمجهڻ لڳن ٿا تہ هن قحط زمانيءَ جي حالت ۾ ڪو چشمہ آب آهي جتان هو سيراب ٿي سگهن ٿا.

شاھ صاحب جا هڙا گفتا سندن لاءِ آئت جو ڪم ڏين ٿا:

"ساجن ۽ ساٿيہ ڪنهن اناسي وسري"
"ديسي سيڻ ڪجن پرديسي ڪوڙا پرين"
"جيها جي تيها مون مارو ماڃيا"

(٢) ٻي ڳالھ جا شاھ صاحب وٽان کين معلوم ٿئي ٿي سا آهي "پارٽ مئاٽڙ" جي، جنهن جو مطلب اهو آهي تہ ڪابہ قوم ايستائين آزادي ۽ ترقي حاصل ڪري نہ سگهندي جيستائين انجا افراد پنهن جي شخصي مفاد کي قومي مفاد مٿان قربان ڪري نہ سگهندا. اڄ ڪلھ سنڌ جي جماعتي زندگي وڏيرہ ڪلاس جي خود مطلبي ۽ خود غرضيءَ جي مرض ۾ اهڙي گرفتار ٿي ويئي آهي جو سارو قومي شيرازہ پرزہ پرزہ ٿيڻ کي اچي ويجهو ٿيو آهي. ذاتي

اقتدار جي هوس اسانجي اکين تي پڙدا چاڙهي ڇڏيا آهن جنهن ڪري قوم ۽ ملڪ اسان جي نظر ۾ اچي نٿا سگهن. ان لاءِ شاهه صاحب فرمائي ٿو:-

”ڪڏهين ڪا نه سئي، ته سگهي گڏي سڄڻين“
”ائين هوند مئي، ته پڏيءَ جا پيهٽا ٿيا“

(٣) ٽين ڳالهه آهي پاڻ سڃاڻڻ جي. جڏهين قطرو قلزم ۾ يا فرد قوم ۾ سمائجي وڃي ٿو ته هو پاڻ کي قلزم يا قوم کان جدا نٿو سمجهي. اهل تصوف وارن فنا ۽ بقا جون ٻه منزلون انسان جي ترقيءَ لاءِ لازمي ٺهرايون آهن. پهرين منزل شخص جي قوم ۾ فنا ٿيڻ جي آهي ۽ ٻي منزل پنهنجي شخصيت کي قوم کان جدا نه سمجهڻ جي آهي. بدقسمتي سان اسان جا سنڌي پنهنجي قومي هستي سڃاڻي نه سگهيا آهن جنهنڪري ڪين ڏکيا ڏينهن ڏسڻا پيا آهن. ان لاءِ ته شاهه صاحب جو ڪلام سارو ڀريو پيو آهي.

”پنهون ٿيس پاڻ سسئي تان سور ٿيا“

دنيا جي "درد جو دارون"

لعلن لطيف جا ڏس

(سرڳواسي چيتمل پرسرام)

ساري عالم ۾ هن وقت ڄڻ ڪهرام پيو بپا آهي. جڏهن فرش ۽ عرش مٿي، ماڻهن پڻ ملڪن جون اوچنگارون پيون اچن، تڏهن سمي، اسان لعلن لطيف جي عقيدتمندن جي هر دل ۾ اٿل سپاويک آهي، ۽ لاچون پيا ته هن سنڌ جي روحاني رهبر انسان ذات جي درد جو ڪهڙو دارون ٻڌايو آهي؟ منهنجي ناقص سمجهه ۾ اچي ٿو ته پنائي گهوٽ دارون ۾ هڪ ٽڪ ٻڌايو آهي، اهڙو جو زماني جي عالمن ۽ سياست دانن وٽ نه آهي. پنائي گهوٽ جهڙا روحي رهبر، رشي مني ۽ پيغمبر اندر جي عظيم لوچ مان لنگهيا آهن. هن جهان جو دک محسوس ڪيو آهي. هنجي نيڻن "سور پرائي سات" جا وهايا آهن، هنجي دل منش جاتي سان گهاتي گهل آهي، هو سچ لاءِ رات ڏينهن دکايل دنيا لاءِ "سور ڏٺي" وٽ ٿي پاڏائين پيا.

شاه انهي دک منهجان چيو:-

"پهر انهي ڳالهه جي جي آ ظاهر ڪريان ذري
لڳي ماٺ مرن ڪي ڏونگر پون ڏري"
وڻ پڻ وڃن پري، اوير اپري ڪانه ڪا"!

(شاه)

شاهه ڀٽ جا ڏاريندڙ ڏڪار ڏٺا هوا ۽ "سورٺي" وٽ آکيو هوائين:

"سائيم سدائين ڪرين مٿي سنڌ سڪار
دوست تون دلدار عالم کي آباد ڪرين"

سڳوري لطيف کي، سنڌ هند ۽ سارو جهان هردم ياد هوا، جو ته هن خلق کي ئي پريتم ٿي سمجهيو "جيڏانهن ڪريان پرک تيڏانهن صاحب سامهون"!

ڀٽ ۾ ڏونگر ڏاڍا آهن، ۽ ڏاڍيون ٽاڪن! شاهه جو ٽڪو ته علاج ۾ تو وٽ آهي! سر ڪارايل ۾ لطيف ڍنڍ جي ڪناري تي خوب جاچ ڪئي. پاڻي سنو نج اڇو هئو، سهڻن هنجن اچي محفل ڪئي؛ هنج پاتار ۾ پيهي پيا امل ماڻڪ آڻين ۽ چڳن. ايتري ۾ ڏکدائڪ ڦيرو پئجي ويو. وڏيون قطارون ڪنگن ۽ بگهن جون اچي حاضر ٿيون، "اُڇو پاڻي اڄ ٿيو ڪالو ريو ڪنگن". ڪنگ ڪنا ۽ ڪچري پياسي، جنجو ڪاڌو نه ماڻڪ ۽ موتي، پر چلر جيڙي ۽ مڇي، ۽ جاڄڙ تي پيا جهيرون ڪن. پوءِ ته اچي مونجهارو پيو، ڪنگن جي بادشاهي شروع ٿي، ۽ هنج ويچارا لڄ منجهان لاچار نڪري ويا! "ايندا لڄ مرن تنهن سر مٿي هنجرا". ڪڏا ڪنگ ۽ بگهه ڪير آهن؟ اهي اسين نه آهيون ته ڪير آهيون؟ مردار ڪائڪ، پرائو حق غصب ڪندڙ، سچائي ۽ صفائي کي ڇڏي، ڪن ۾ ڇهبون هڻندڙ، جدائي جي جهنم کي آڻيندڙ! ڪارايل جي پهرين بيت ۾ شاهه انهي جهنم مان نڪرڻ جو منتر ڏسي:

"وحده وائي جنهن اُڌاڙو آڪاس، سو سر مٿي هنجرو جتي پرين سنداس"

'وحده' شاهه جي رسالي جي شروعات ۾ اوائلي آواز آهي. هن دنيا جي اڄ انڌگهوٽ لاءِ شاهه صاحب چوندو، هڪئي رستو آهي "وحده" جو. "وحده" معنيٰ سنڌي ۾ شاهه جي ٻوليءَ ۾ آهي "هيڪڙائي". دنيا جي ڪثرتي اڄ جي مرض جو علاج آهي "هيڪڙائي". انهيءَ وائي کان سواءِ ٻيو ڪو چاڙهو ڪونهي. "وحده" شبد آدي آهي، ويد ۾ انکي "ايڪم" تہ چئجي، شاعر نانڪ انکي "ايڪو" تہ سڏي، جو آهه جڳاد هئبي هوسي سچ آهي. شيڪسپيئر ساڳيو گفتو تہ ڪم آڻي "To one, of one, still such and ever so"

اهو "ايڪو" ڪو هوائي وهمي منتر نہ آهي؛ اهو ايڪو صرف آسماني نہ آهي؛ پر جسمانيءَ ۾ بہ ساڳيو آهي. انسان ذات ٻلا جو دوزخ جي دونهن ۾ ٻوساتجي رهي آهي؟ ڪيس جدائي جي جڙ لڳي رهي آهي. هڪڙي قوم ٻيءَ کان جدا، هڪڙو ملڪ ٻئي کان جدا. ذات پات رنگ، روپ جنس جا ڀيد دنيا کي تلف تاراج ڪري رهيا آهن. نازي چوندو مان نارڊڪ آهيان، منهنجو نادري نسل آهي. ٻلڪ جپانين جي لاءِ "مين ڪاپ" وارو چوندو تہ اهي "پيلا ڪيڙا" آهن؛ وري جپاني چوندو تہ آءٌ سورج جو پٽ آهيان، ٻيا مڙيئي اونده جو اولاد آهن! گورو سلطاني تہ چوي آءٌ ڪٽڪ؛ ڪچهہ جو هرتا ڪرتا تيڻ تہ گهران، اوهين ٻيا منهنجي پانهپ جي پيرين منجهہ گهاريو.

اڄ جهنم جو در انهي ڪري کليو پيو آهي. انسان کي سمجهہ ڏيڻ ڪارڻ ملڪ الموت يورپ ۾ جنگ؛ ڀارت ۾ ٻڪر جو روپ وٺي پاهر؛ اندر جا وڍ وجهي انسان کي ڀڄائي رهيو آهي: اوهين وگر ڪري وتو، ٻرت نہ ڇنو ٻاٿڻ، اوهين ٻنهجي پائرن ٻيرو ٻنڌڳن جيان ٻڌو؛ نہ تہ جدائي جي جهنم ۾ ٿي ٻيا گهاريندا.

شاه لطيف سنڌ جو سڳورو پٽ هند سنڌ کي نہ جدا پر عالم سان ڳنڍيو ٿو رکي :- "متي سنڌ سڪار" تنهن ڳڻ عالم کي آباد ڪرين" ! "ايڪو يا وحده" منتر بہ آهي پر جنتر (ڪُلَ) بہ آهي، انهي ڪل جو نالو آهي ماڻهن بہ برادري جوڙ جڪ. ايڪو بنيادي سياست جو اصول آهي، جنهن تي رياست يا حڪومت بڌجڻ کپي. اهڙو آواز اڄ دنيا جا روحي سياسي رهبر ڪري رهيا آهن. قومن جي مجلس، جنهنکي ٽينيسن شاعر جيو انساني برادري "Federation of Man" هن سمي ماڻهو اکين سان ڏسي رهيا آهن. ملڪ ملڪ کان جدا هوندو تہ بہ جو معاملو حل نہ ٿيندو، اهڙي ريت ڏيهہ ڏيهہ کان جدا هوندو تہ دنيا دوزخ منجهہ گهاربندي. تنهنڪري عالم آباد وارو طريقو صحيح آهي.

اقتصادي علاج.

ڪن جي خيال ۾ آهي تہ شاعرن ايڪي جي رهاڻ برابر ڪئي آهي، پر هنن ماڻهن جي اقتصادي گهرجن ڏي ڌيان نہ ڏنو آهي.

سچ پچ ائين نہ آهي. منهنجو ويچار آهي تہ ماڻهن جا ڏک درد ڏسي، شاهہ صاحب جهڙا اعليٰ انسان فقيري جو رستو ٿا وٺن. فقير اُهو آهي جو پنهنجون نفسي گهرجون گهٽ ۾ گهٽ ٿو رکي، مونکي اهو چاڻ آهي تہ اڄ جي آرٽڪ وديا (اڪانامڪس) جو هڪ اعلان آهي تہ ماڻهن کي خوراڪ ۽ پالنا جو درجو وڌائڻ گهرجي. آءٌ البت انهي ۾ شامل آهيان تہ هر ڪنهن انسان کي ضرورت آهر اَن، اجهو، لٽو، ملڻ گهرجي. پر انهي جي معنيٰ اها نہ آهي تہ هر ڪو ديوان، سيٺ يا ميان، ۽ سنڌس پٽن ۽ ڌيئرن، شهزادن سان برمياڻ جي سڌ ڪري! اڄ

شاهاڻو طريقو پائمالي کي رسڻو آهي. اڄ هن سخت ڪال چڪر وقت سرڪارون "چتا حڪم" ڪڍي رهيو آهن. آن ٻاڻ وٽ وڌيڪ نہ رکو، ڪپڙو نہ رکو، جيڪو وڌيڪ ٿو رکي سو ڏوهي آهي، انهي قاعدي جي ڪارروائي ڪئي ويندي! اهو پراڻو فقيراڻو اصول آهي تہ اڄ جي لاءِ جو ڪافي آهي، تنهن کان وڌيڪ رکڻ سڀاڻي لاءِ گداز آهي. Sufficeint unto the day is the evil thereof (*Bible*) گڏجي ٻهو، گڏجي رهو، گڏجي کائو، گڏجي پيئو. نانڪ ٿو چوي:

"هوتا نہ راکي اکيلا نہ کاءِ"

لطيف بہ ساڳيو ٻول ٻوليو آهي. ڏنائين تہ مينهن جهجها پيا ان بہ مٺو ٿيا، ٻر تنهن هوندي بہ سڪار ٻدران اچي ڏڪار ٿيو. ڇو؟ وڏيرن، زميندارن، واپارن وجهي ان ٻاڻ وٽ ڍيا، ٻرار خالي رهي تہ اگهہ وڌيا، ڏڪر پيو تہ موڏين وڌايل اگهن تي وڪيو. اڄ جي "ڪاري مارڪيٽ" جو بہ اهو حال آهي. شاه کي حال معلوم هو، تڏهن چيائين:- "پدجن مان پندرهن ٿين ائين ٿا ورق ورن"! جي ملڪ جو رت چوسيندڙ ان انهيءَ ڪري رکي ويٺا آهن، تہ اگهہ وڃن وڌندا! شاه صاحب پيو رستو بہ ڏسي مٺن پٽ هڻڻي آهي تہ:

"ڏڪاريا ڏيهہ مان شل موڏي سڀ مرن"

ڪٿن نہ اڄ جي سمي سان، اڄوڪي مسئلي سان سندس گفتار پوري پوري ٿي ٺهڪي اچي! شاه صاحب انهن شهزادن شاهن جي ظلمن ۽ شهري ذاتن جو باريڪ بيان عمر مارئي ۾ ٿو ڪري. مارئي ڳوٺاڻي، عمر جا پٽ پٽول ڪاڏي ڪري! دل جي درد منجهان ٿي آهہ ڪڍي:

Marfat.com

”پکن منجهه آءٌ پيهي، محلن جي مر لاهيان“

هي شهري گنهگار محل ظلم زبردستي جا اڏا آهن، ڳوٺاڻا پکا نش پاپ صد بار بهتر آهن. شاه صاحب ٿو چوي ته.

”محلين منجهي مون هڻيون“

آءٌ انهن شاهن ۽ شاهوڪارن جي محلن ۾ وڃڻ نه ٿو گهران، منهنجي چت ني هلاکي ٿي ٿئي! هي شاعر پڪا سورهان آنا ساميه وادي آهي. پر هنجو ساميه واد (مساوات) نه صرف جڙ واد تي ڪين پڌل آهي پر آتم واد تي. ساميه (سيم) شبد جي معني آهي ساڳيائي ۽ برو بري. گيتا جا هڪ اعلي درجي جي ڪوتا آهي، آکي ٿي ته ”آءٌ سڀني ۾ ساڳيو آهيان“ شاه ۾ اها ساڳي واڻي آهي:-

”مروئا موران، پکڻان وائي ٻي م ٻل“

سڄي ڪائنات هڪ قصر آهي جنهنجا در لکه آهن جيڏانهن ڪرين پرکه تيڏانهن صاحب سامهون. هر ڪنهن سچي شاعر کي اهو مشاهدو حاصل ٿيل آهي، انهي بنياد تي اهڙو شاعر پاڻ کي هيڪڙائي ۽ ساڳيائي ۾ سمائي ٿو. اڳي ٻه ايڪو، هيڻئر ٻه ايڪو، پوءِ ٻه ايڪو. اهڙو ماڻهو عالم جو عاشق آهي، هو انسان ذات تان قربان آهي، هو پنهنجي ديس ۽ قوم جو خدائي خادم آهي. سياست جي ميدان ۾ انهي هيڪڙائي کي رياست يا “State” ٿو چئجي، هر ڪنهن جزي “Individual” جو فرض آهي اول انهي سڄي يا ڪل جو خيال رکڻ:-

”جزو وڃائيو جو ڳڻين ڪل سين آهين ڪم“

هي لطيف جو مت تنهنڪري هن زماني جي دکن جو هڪ تڪ علاج آهي.

شاه

سنڌ جي مجمع البحرين جو خضر رهنما

از الحاج الله بخش سرشار عقيلي ٺٽوي

الله جي پيغمبر حضرت موسيٰ عليه السلام کي جنهن "علم لدني" جي صاحب سان ملاقات ڪرڻ جو حڪم مليو هو تنهن لاءِ قرآن شريف ۾ ارشاد آهي ته اهو "مجمع البحرين" واري جاءِ تي حضرت موسيٰ کي هٿ آيو- قرآن شريف ۾ ارشاد آهي :-

واذ قال موسيٰ لفتاه لا ابرح حتيٰ ابلغ
مجمع البحرين او امضي حقبا (سوره ڪهف)

"۽ جڏهين چيو موسيٰ پنهنجي جوان ساٿي کي ته آءٌ هميشه هلندو رهندس ايتري تائين جو آءٌ پهچي وڃان ٻن درياهن جي ملڻ واري جاءِ تي، يا هلندو رهندس ورهن جا ورهه"

هن مان ظاهر آهي ته "مجمع البحرين" ٻن درياهن جي ميلاپ جو هنڌ يا ٻن زمانن جي ميلاپ وارو وقت ٿي سگهي ٿو. انهي "علم لدني" واري صاحب جو نالو حديث شريف ۾ حضرت سعيد بن جبير جي روايت سان صحيحين ۾ "حضرت خضر" ڄاڻايل آهي. حضرت خضر جو ڪم ڀليل ڀٽڪيل جي رهنمائي

ڪرڻ آهي. اهو حضرت خضر نبي آهي، مگر امت محمد ۾ انبياء بني اسرائيل وارو ڪم هن امت جا نيڪ پاڻهائي بجا آڻين ٿا جئن ته هڪ حديث شريف مان ثابت آهي. گويا ٻن زمانن جي ميلاپ واري وقت تي هڪ اهڙو خضر رهنما پيدا ٿئي ٿو جو ”علم لدني“ جو صاحب ۽ پنهنجي وقت جو ڏگ لائيندڙ رهنما آهي.

هن تشريح جي مد نظر تي، حضرت شاه عبداللطيف ڀٽائي رحمت الله عليه جي زماني، حالات ۽ ڪار فرمائي تي گهري نظر وڌي ويندي ته ڏسڻ ۾ ايندو ته سنڌ جي باره ۾ هو ٻن زمانن جي عين ميلاپ جي وقت، ”علم لدني“ ساڻ نوازيل خضر رهنما هو.

زماني جي لحاظ کان شاه سائين جو زمانو عين اهو وقت هو جڏهين پراڻي سنڌ جو سج غروب ٿي چڪو هو ۽ نئين سنڌ جي پريات ڦٽڻ واري هئي. تاريخي، توڙي طبعي يا جغرافيائي لحاظ کان اُن وقت نئين سنڌ جو پايو پئجي رهيو هو. نصرپور کان ٿي ٺٽه طرف وهندڙ درياه جو وهڪرو عين اُن وقت بدلجي رهيو هو. پراڻيون بستيون ويران ٿي رهيون هيون. نصرپور، جوڻ، فتح باغ، ٺٽو سڀ پوئين پساهن ۾ هوا. آخر طبعي حالتن وقت جي حاڪمن کي ايترو مجبور ڪيو جو شاه سائين جي وفات کان ١٢ سال بعد ١٧٦٤ع ۾ سنڌ جي تخت گاه لاءِ حيدرآباد جو نئون شهر اڏائڻو پيو. ٻئي طرف ١٧٢٩ع ڌاري غير معروف ”ڪولاچي جو ڪن“ بدلجي ”ڪراچي“ جي صورت وٺي چڪو هو. اُن کان ٿورڙوئي عرصو اڳ شاه

سائين ڀٽ جرڳين جي ساٿ ۾ ڪولاچي جي ڪن جي اوير وارو قديم رستو لنگهي حب ندي ٽپي هنگلاج طرف ويو هو ۽ شاهه سائين کي ڏس ۾ آيو هو ته ڪولاچي جي ڪن جا "ڪوڏ" اُن وقت پاسو ورائي رهيا هئا.

شاهه سائين ڀٽ ٿو فرمائي :-

تون جا لڏين لوڏ - اِيءَ ۾ گهاتوئڙن جي،
ڪن ڪولاچيءَ ڪوڏ، سڪ، سيئن نه سڌا ڪڏهين.

"ڪولاچي جي ڪن" جا "ڪوڏ" اڄ ۾ لين ٿا، مگر ڪن واري جاءِ کان گهٽون پري ڏکڻ الهندي، ڪلفٽن جي سامونڊي ڪناري تي ۽ شاهه صاحب جو رستو وٺي لنگهيو هوندو ان جا پيئي پاسا اڄ ڪراچي جي فلڪ بوس عمارتن سان سينگاريل آهن. ان وقت جڏهن "نئين سنڌ" جي ٻريات هئي تنهنجو صبح جو سج حيدرآباد تي چمڪي وري ڪراچي ڏانهن لڙهيو.

اهو ته فقط سنڌ جي طبعي يا جغرافيائي ڦير گهير جو ذڪر آهي. مگر سترهين صدي عيسوي جي پوئين اڌ کان وٺي ارڙهين صدي عيسوي جي پهرئين اڌ جي خاتمي تائين جو شاه لطيف ڀٽائي جو زمانو آهي، سو عام تاريخي لحاظ کان سڄي دنيا لاءِ هڪ اهڙو انقلاب انگيز دور هو جو هر پراڻو خيال ۽ هر پراڻو نظريو جاءِ بدلائي رهيو هو. جڏهن وقت "ڪولاچي جي ڪن جا ڪوڏ" پاسو ورائي رهيا هوا، ان وقت نه فقط سنڌ نئين ٿي رهي هئي پر دنيائي نئين ٿي رهي هئي. مغرب جي مفڪرن مان "جارج برڪلي" جو زمانو ذري گهٽ ساڳيو آهي جيڪو سنڌ

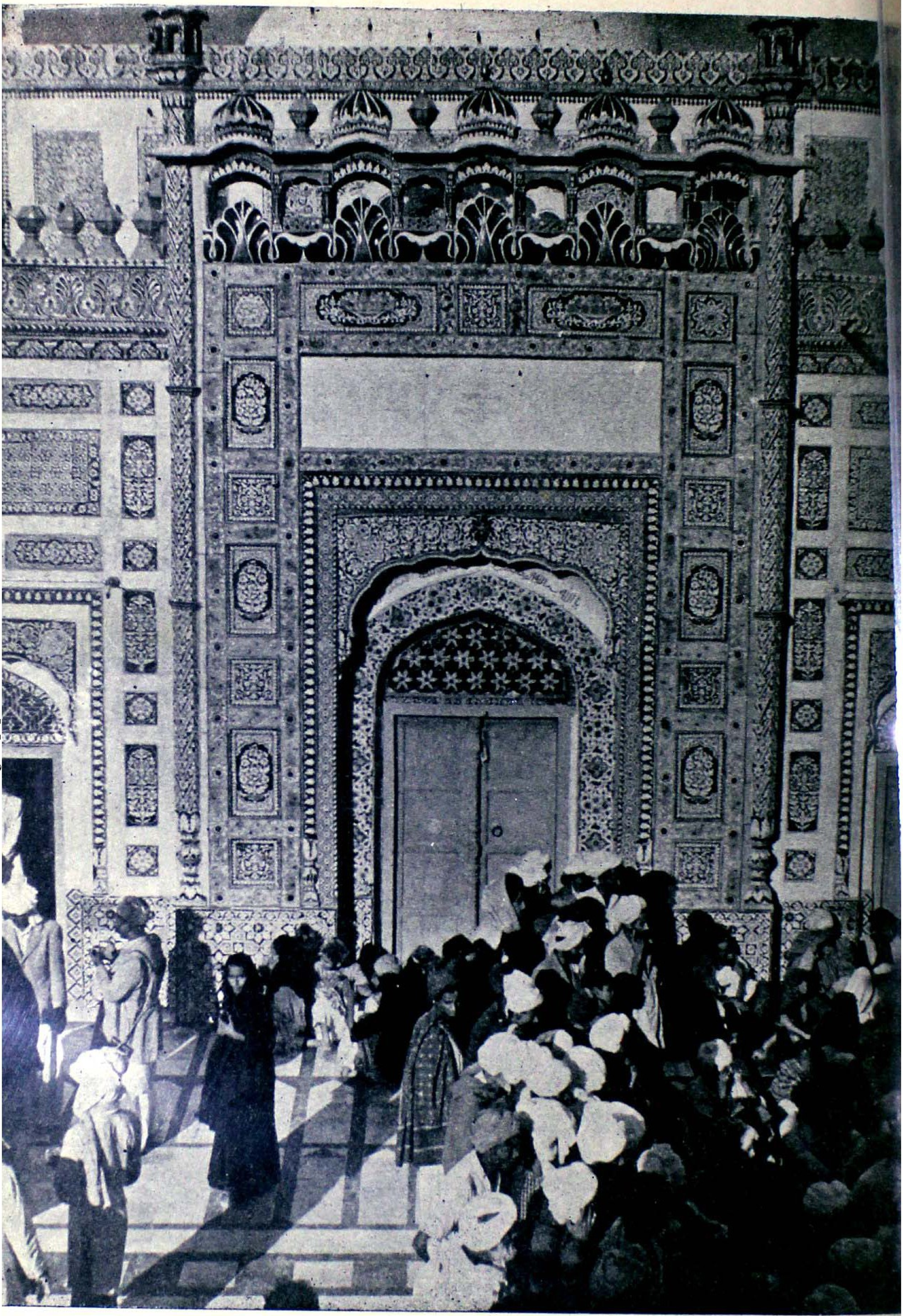

روضي جي صحن ۾ زيارتين جو هجوم.

Marfat.com

Marfat.com

جي سهڻي لال لطيف جو زمانو آهي. شاهه سائين جي ولادت جو سال ١٦٨٩ ۽ وفات جو سال ١٧٥٢ عيسوي آهي ۽ "جارج برڪلي" اُن کان فقط ٤ سال اڳ، ١٦٨٥ ۾ ڄائو ۽ شاهه جي وفات کان هڪ سال پوءِ ١٧٥٣ ۾ فوت ٿيو. جارج برڪلي جا سوانح نگار انهي عهد جو مختصر خاڪو هنن لفظن ۾ پيش ڪن ٿا:-

"اُن وقت زندگي جا سڀ پهلو ۽ شعبا، اصلاح ۽ تجديد لاءِ بيقرار هوا. اهي مذهب، سياست، تمدن ۽ علمن جي پراڻي لباس کي تار تار ڪري پنهنجي جسم کان جدا ڪري رهيا هوا سائنس جون بيشمار نيون شاخون پيدا ٿي رهيون هيون ۽ قديم حڪمت جي اڪثر مسئلن ۽ نظرين ۾ زمين آسمان جو فرق اچي ويو هو. علم هيئت جي مشاهدن سج جي بدران خود زمين کي متحرڪ ثابت ڪيو هو. ڪشش ثقل جو عالمگير قانون جو تاريخ حڪمت جو سڀ کان عظيم الشان اڪتشاف يقين ڪيو ويو آهي سو انهي صدي ۾ تحقيق ٿي چڪو هو. برقي ۽ مقناطيسي ڪوجنائن سبب عنقريب سارو جهان جڳمڳائڻ وارو هو. انقلاب انگيزي جي انهي همه گير طوفان کان فلسفه ۽ الاهيات جي فضا جو غير متاثر رهڻ پڻ ممڪن نه هو. طاليس ملطي کان ارسطو تائين، ارسطو کان ڊيڪارٽ تائين ۽ ڊيڪارٽ کان لاڪ تائين، سڀ فلسفي جنهن ڏگر تي هلي چڪا هوا، اُهو سمورو گهاڙو رستو اوچتو ئي اوچتو دنيا جي پيرن هيٺان نڪري ويو."

شاهه سائين جي زماني جي هن پهلو تي گهڻي تفصيل سان لکي سگهجي ٿو، پر مختصر لفظن ۾ هي واضع ڪرڻ مقصود آهي

تہ سچ پچ اھو زمانو ھر لحاظ کان "مجمع القرنين" يعني ٻن زمانن جي ميلاپ جو نقطو ھو. قرآن شريف جي لفظن "او امضي حقبا" ۾ "مجمع البحرين" جو اشارو "مجمع القرنين" ڏانھن بہ ٿي سگھي ٿو.

مٿي ذڪر ڪيل آيت شريف ۾ خضر رھنما جي لاءِ ٽي اھڃاڻ ملن ٿا:-

(١) "مجمع البحرين" جي موقعہ تي ھن جو موجود ھجڻ.

(٢) ھن جو "علم لدني" جو صاحب ھجڻ.

(٣) ھن جو رھنما ثابت ٿيڻ.

انھن اھڃاڻن مان ٻھرئين اھڃاڻ جو جيتريقدر شاھہ صاحب سان تعلق آھي مٿي واضح ڪيو ويو آھي.

"علم لدني"

ٻيو اھڃاڻ آھي "علم لدني"- شاھہ سائين کي صحيح معنيٰ ۾ "علم" ھو ۽ اھو سندس علم "علم لدني" ھو، انھن ٻنھي ڳالھين کان انڪار ڪري نٿو سگھجي. ھڪ طرف سندس ڪلام جي تشريح ڪندڙن جي لفظن ۾ ھي ڏسڻ ۾ اچي ٿو تہ:-

"شاھہ صاحب ڀنھنجي ڪلام ۾ گھٽ ۾ گھٽ ھڪ سؤ کان ٻہ وڌيڪ قرآن جون آيتون تلميح يا تضمين طور ڪم آنديون آھن."

"عربي ۽ فارسي جو عالم ڏسڻ ۾ اچي ٿو. ڀنھنجي مادري زبان تي تہ ڪيس ڪلي ضابطو ھو. نہ فقط ائين، ٻہ ٻين ٻولين

ڇهڙو ڪ بلوچي، سرائڪي، هندي، پنجابي وغيره، جي به قدري ڄاڻ هيس. ازان سواءِ سنڌس تاريخي معلوميت به وسيع هئي. سنڌ توڙي هندستان جي پين پاڳن جي قصن ڪهاڻين کان به چڱي طرح واقف هو. قرآن، حديث، فقه، فلسفه، تصوف ويدانت، صرف ونحو وغيره جو به گهڻو اڀياس ڪيو ٿو ڏسجيس".

"سموري دنيا جو علم سنڌس دل واري لوح محفوظ تي ثابت ٿيل هو. الله تعاليٰ جي رازن جا سيپارا کيس سمورا ياد ٿيل هئا".

"الاهي ذات موجب سمورن علمن جو عالم هو، بلڪ هو ڪنهن ماڻهو جي وفات جي سال تاريخ جا فقرا به بي اختيار فرمائي ويندو هو جنهن تي ڪلاڪن جا ڪلاڪ شاعرن يا عالمن کي مٿا ڪٽ ڪرڻي پوندي آهي".

"شاه صاحب جو ڪلام ڏسجي ٿو ته قرآن جون آيتون، ۽ مثنوي جي شعرن جا مضمون ۽ عارف جامي جا خيالات فارسي زبان مان نقل ڪري اهڙي طرح انهن کي سنڌي زبان جي پوشاڪ پهرائي وئي آهي جو هڪ عالم به حيرت جي ميدان ۾ حيران رهجي وڃي ٿو".

ٻئي طرف سنڌس سوانح نگار وثوق سان چون ٿا ته:-

"اهڙي ڪا به شئي اسانکي هٿ نٿي اچي جا شاهدي ڏئي ته شاه صاحب پڙهيل هو يا لکي ڄاڻندو هو. جي لکي ڄاڻندو هجي ها ته ٿورا ڪي لفظ سنڌس هٿن جا موجود هجن ها. رسالو به ٻاڻ نه لکيائين. شاه صاحب وٽ هڪڙا تي ڪتاب قلمي موجود

Marfat.com

هوندا هوا جي اجان تائين رکيل آهن. قرآن مجيد، مثنوي مولانا جلال الدين رومي ۽ شاهه ڪريم بلڙي واري جو رسالو. انهن ڪتابن تي ڪنهن هنڌ ته حاشيه وغيره تي ڪي ته لکيل نه آهي جنهن کي شاهه صاحب جا دستخط چئجن".

آخر تشريح نگار ۽ سوانح نگار هن ڳالهه جا پنهنجي پاسا توري تڪي هن نتيجي تي پهتا آهن ته:-

"شاهه ابتدائي استاد وٽ فقط الف جو اکر پڙهيو هيو. باقي جو ڪجهه هن حاصل ڪيو سو ڪرامت آهي يا الاهي ڏات آهي".

"ولين ڪاملن کي لدني جي تحصيل آهي جنهنجي عام کي خبر نه آهي".

"جذب الاهي سان استاد ازلي جي سبق ڏي پاڻ سڃوئي واريائين ۽ باطني لدني علم جي قوت قوي عطا ڪيس".

هي اقتباس هن ڳالهه جي ثبوت لاءِ ڪافي آهن ته شاهه سائين عالم هو مگر علم لدني جو.

قرآن ڪريم ۾ حضرت خضر عليه السلام جي باره ۾ ارشاد آهي:-

فوجدا عبداً من عبدنا آتيناه رحمته
من عندنا و علمناه من لدنا علما

ترجمو:-

پوءِ ڏٺائون هڪ ٻانهي کي منهنجي ٻانهن مان،
اسان انکي پنهنجي طرفان رحمت بخشي هئي
۽ انکي پاڻ وٽان علم (علم لدني) سيکاريو هو.

رهنمائي

جئن ته علم لدني جو صاحب واقعات جي اسرارن کان واقف ٿئي ٿو تنهن ڪري هن جو ڪم ٿئي ٿو رهنمائي ڪرڻ. حضرت موسيٰ ۽ حضرت خضر جي پٺيان هليو ۽ خود حضرت خضر قرآن شريف جي لفظن ۾ هن شرط تي حضرت موسيٰ کي پنهنجي پويان هلڻ جي اجازت ڏني:-

قال فان اتبعتني فلا تسئلني
عن شيء حتيٰ احدث لڪ منه ذڪرا

ترجمو:-

"چيو (حضرت خضر حضرت موسيٰ کي) ته جيڪڏهين منهنجي پٺيان لڳين ته پوءِ مون کان ڪنهن ڳالهه بابت تيستائين سوال نه ڪج جيستائين آءٌ پاڻ اُن بابت توسان بيان ڪريان".

حضرت موسيٰ کيس قرآن شريف جي هنن لفظن ۾ انهيءَ ڳالهه جو يقين ڏياريو هو ته هو سندس نافرماني نه ڪندو:-

قال ستجدني انشاءُ الله صابراً
ولا اعصي لڪ امرا

ترجمو:

"موسيٰ چيو ته جيڪڏهين الله گهريو ته تون مونکي صبر ڪندڙ پائيندين ۽ آءٌ تنهنجي نافرماني نه ڪندس".

مختصر مطلب هي ته علم لدني جي صاحب جي پويان هلڻون آهي ۽ هو جيڪي چوڻ ۽ ڪرڻ گهري ٿو اُن ۾ حڪمت آهي ۽ انهيءَ ڪري اُن ڳالهه ۾ اُنجي نافرماني ڪرڻي نه آهي.

L (IV) 642—10

Marfat.com

هنن احڪامن جي مدنظر تي ، اسانکي ڏسڻو آهي تہ نئين سنڌ جي هن خضر رهنما جي اختيارڪيل طريقہ جا نمايان پهلو ڪهڙا آهن جي اتباع جي دعوت ڏين ٿا ، خاص ڪري اهي پهلو جي شاهہ صاحب جي پنهنجي جدت آهن ۽ جن ۾ پاڻ کان اڳ واري زمانہ کان هٽي شاهہ صاحب ڪا نئين وات اختيار ڪئي آهي.

اهي پهلو بنيادي اصولن جي حيثيت رکن ٿا جن کان رو گرداني ڪرڻ صاحب علم لدني جي انهي نافرماني جي مصداق ٿيندو جنهن کان پرهيز ڪرڻ جو حضرت موسيٰ بہ وعدو فرمايو هو. شاهہ صاحب جي اختيار ڪيل طريقہ جا چند اهڙا جدت وارا پهلو هيٺيان شمار ڪري سگهجن ٿا:-

(١) شاهہ صاحب کان اڳ وارن مفڪرن ۽ عارفن فارسي زبان کي پنهنجي اظهار خيال جو ذريعو بنايو هو. شاهہ صاحب اُن کي قائم رکڻ گهري ها تہ رکي سگهي ها جو سنڌ ۾ فارسي جي ڄاڻ ڪا گهٽ ڪانہ ٿي ڏسجي. مگر ان هوندي بہ شاهہ سائين مادري زبان کي اهو شرف بخشيو. نہ فقط ايترو پر انکي محفوظ ۽ قائم رکڻ لاءِ خاص جتن ڪيائين. شاهہ جو رسالو خود سنڌي زبان جو بنيادي سرمايو ۽ انجي لغت لاءِ مستند حوالو آهي. سنڌي زبان جون بهترين ترڪيبون اُن ۾ ئي استعمال ٿيل آهن.

(٢) شاهہ سائين کان اڳ ليلي مجنون ۽ شيرين فرهاد وغيرہ جي افسانن کي گهڻي قدر دخل هو. شاهہ صاحب خالص ديسي افسانن کي انهن جي جاءِ تي آندو جو اهي تفصيلي طور ملڪ جي عوام ۾ مشهور هجڻ سان گڏ ملڪي ماحول سان زياده مطابقت رکندڙ هوا. هن لحاظ سان اهي سنڌ جي انهي قديم تاريخ جو جزو هوا جا تاريخ جي احتياطي سبب ميسارجي چڪي هئي.

Marfat.com

انهن افسانن ۾ سنڌ جي قديم تهذيب جا خط و خال سمايل هوا. جن کي شاهه صاحب پاڻ مدمغم شهود تي آندو.

(۳) شاهه صاحب کان اڳ ديني ڳالهين ۽ اخلاقي نقطن سمجهائڻ جو جيڪو طريقو هو سو لسو ۽ رکو هو. علمي طرح اهو طريقو کيترين قدر به کارگر هجي پر عام لاءِ اهو مؤثر طريقو نه آهي. نتيجو اهو ٿيو هو جو خود دين ۽ اخلاق جا بنيادي اصول ذهن مان مفقود ٿي رهيا هوا ۽ ديني پيشوا فروعات ۾ اُلجهي رهيا هوا. شاهه سائين محض اصولي ۽ بنيادي ڳالهين کي نئين سر اختيار ڪيو ۽ انهن جي اظهار جو طريقو به عام فهم ۽ سليس بنايو. هڪ مادري زبان اختيار ڪياءِ، ٻيو انهن ۾ ملڪي افسانا وڌائين ۽ ٽيون وري اُنهن جي اظهار ۾ نغمه ۽ موسيقي جي چاشني داخل ڪري انهن کي عوام جي ڪن لاءِ جاذب ۽ دلڪش بڻايائين. شاهه صاحب پاڻ فرمائي ٿو:-

تن جيسلمير ياڻين جس - جي الله ڪارڻ اگهيون

هت ٻه رهائيائون "رس" - هت ٻه گڏيون هوت کي.

اهو "رس" شاهه صاحب "راڳ" جي شڪل ۾ پنهنجي ڪلام جو جزو بڻايو. ڪوئنين جي ٽڪي تي کنڊ جي چاشني جو پڙ چاڙهيائين. جڏهين مقصد اهو آهي ته "ٻرين پنهنجو ڪن" تڏهين اُن مقصد جي حاصل ڪرڻ لاءِ ڪنهن عام مروج ملڪي طريقه استعمال ڪرڻ کان چو پاسو ڪيو وڃي. شاهه صاحب فرمائي ٿو:-

نڪو ڪم ڪفار سين - نڪا مسلمائي من

نڪا دل دوزخ ڏي - نڪو بهشت گهرن

اُيا ائين چون - ته ٻرين ڪجو پنهنجو

راڳ جي ڪفار واري طريقي سان ڪو غرض ڪونهي ۽ انهي رسمي مسلماني سان به غرض ڪونهي جا فروعات جي ڪج بحثي ۾ مبتلا رکي. دوزخ جا ڏڙڪا ڏئي گهڻي عرصي تائين عوام کي مفيد عام طريقن کان ٻري رکيو ويو ۽ هڪ خاص گروه بهشت جو ٺيڪيدار بڻيو رهيو. عوام کي دين جي نالي سان ايترن ڦندڻن ۾ جڪڙيو ويو هو جو نئين زماني ۾ هنن لاءِ ساهه کڻڻ مشڪل ٿي پيو ها. زماني جي هر نئين وڏي ڳالهه کي ڇڪي تاڻي دين جي ماتحت آڻي اُن جي جواز ۽ عدم جواز جي فتويٰ صادر ڪرڻ جو اختيار هڪ خاص صاحب اقتدار گروهه پنهنجي قبضي ۾ رکيو هو. مگر نئين زماني جي نون نظرين جي اڳيان انهن پراڻن طريقن جو بيهڻ مشڪل هو. اهو راز هن علم لدني جي "اُويسي" تاڙي ورتو ۽ فرمايائين:-

ويجهو وڃ ۾ وات کي - ڪهيج ڏانهن ڪوات
اجهي منجهان آت - "اُويسي" ٿي آءُ تون

(۴) اٺارهين صدي عيسوي ۾ ڪائنات جي رازن جو ايترو وڏو انڪشاف ٿيڻو هو جو عقل دنگ رهجي وڃي. اُن کي نه اکوڻي زبان سان بيان ڪري سگهجي، نه اکوڻن ڪنن سان ٻڌي سگهجي ۽ نه اکوڻين اکين سان ڏسي سگهجي. انهن اسرارن ٿي ثابت ڪيو ته ظاهري زبان، ظاهري ڪنن ۽ ظاهري اکين تي اعتبار ڪرڻ اجايو آهي. جو نه اندر جي زبان، اندر جي ڪنن ۽ اندر جي اکين کي پنهنجو رهبر بڻائجي جو پڇتائڻو نه پوي. شاهه سائين ٿو فرمائي:-

وائي وڃيم شال - ڪنن سان ڪين سڻان
پلو ڪري پال - ته اکين کان اند و ٿيان

Marfat.com

هڪل حقيقت جي - ٻوڙو ٿي ٻڌ ٻج
اڏو ٿي پسيج - مشاهد محبوب جو

لڳين گهٽا لڳائيا - تون لڳين کي لڳائي
اٿي آڌي رات کي - پنهنجو تن پچائي
لاهوتي ۾ لچائي - ناڳا تون ناموس کي

"ناموس" جي لفظ ۾ شاهه صاحب سنڌ جي پرعظمت ماضي جو ذڪر ڪيو آهي. جڏهين عرب جي دور ۾ ۽ عجم جي دور ۾ سنڌ پوئتي نه رهي تڏهين مغرب جي هن دور ۾ ڇو پوئتي رهي. اُن جو علاج آهي "آڌي رات اُٿڻ". پرهه ڦٽيءَ ته هرڪو اٿندو آهي مگر جو سانباهو اگهه ڪري سوئي ڪنڌي.

"آڌي رات اٿڻ" پنهي معنائن ۾ صحيح آهي، يعني آڌي رات هڪ اهل فڪر اٿندا آهن ۽ ٻيا اهل ذڪر. "اهل فڪر" محسوسات جا عالم آهن ۽ هنن جو رهبر "عقل" آهي. "اهل ذڪر" غير محسوسات جا عالم آهن ۽ هنن جو رهبر "عشق" آهي. خواه عقل کي رهبر ڪجي، خواهه عشق کي هر حالت ۾ "آڌي رات اُٿڻ" ضروري آهي. مگر انهي ڳالهه ۾ ڪو شڪ ڪونهي، ۽ شاهه صاحب ۾ انهي نظريه جو همنوا آهي، ته "اهل فڪر" تي "اهل ذڪر" کي فوقيت حاصل آهي، ڇو ته محسوسات تي انتها نٿي ٿئي ۽ "اهل فڪر" محسوسات کان ٻاهر وڃڻ کان عاجز آهن:-

ڪهان تان ڪيچان ٻري - وهان تان وت مون
لي ڏو ريم ٻون - عبث آري جام کي

شاه صاحب جي رسالي ۾ سندس همعصرن ڏانهن اشارا.

(جناب محبوب علي محمد صالح چنا)

مذڪور عنوان تي قلم آزمائي ڪرڻ کان اڳ، ڀرپائين ڀرپائين هي ڏسڻو آهي ته پتائي گهوٽ جو زمانو ڪهڙو هو؟ پاڻ ١١٠٢ هه ۾ هالا حويلي ۾ تولد ٿيا ۽ ١٤ صفر ١١٦٥ هه پٽ تي پڌارياڻون - انگريزي سن مطابق پاڻ ١٦٨٩ع ۾ جاوا ۽ ١٧٥٢ع ۾ وصال ڪيائون. انهن ڏينهن ۾ مغلن پارن لٺي ۾ گورنر راڄ ڪندا هئا. مغلن پارن ڪل ١٤ صوبدار مقرر ٿيا هئا. شاهه صاحب جي تولد ٿيڻ وقت ايڪيهون نمبر نواب ابو نصرت خان گورنري جي مسند تي مامور هو جو ١١٠١ هه (١٦٨٩ع) ۾ آيو ۽ ٻن سالن کان پوءِ الوداع ڪيائين. ان بعد ويهن گورنرن جي جا لسٽ آهي سا هي آهي:-

١- نواب حفظ الله خان ١١٠٣ هه - ١١١٢ هه (١٦٩١ - ١٧٠٠ع) ٢- سعيد خان عرف خانزاد خان ١١١٣ هه (١٧٠١ع) ٣- نواب مير امين الدين خان حسين ١١١٤ هه (١٧٠٢ع) ٤- نواب يوسف خان ١١١٥ هه (١٧٠٣ع) ٥- نواب احمد يار خان ١١١٥-١١١٨ هه (١٧٠٣ - ١٧٠٦ع) ٦- نواب مظفر خان ١١١٩ هه (١٧٠٧ع) ٧- نواب مهين خان ١١٢١ هه (١٧٠٩ع) ٨- نواب شاڪر خان ١١٢٣ هه (١٧١١ع) ٩- نواب مهين خان ١١٢٤ هه (١٧١٢ع) ١٠- نواب

Marfat.com

خواجه محمد خليل خان ۱۱۲۴ھ (۱۷۱۲ع) ۱۱- نواب عطر خان
۱۱۲۵ھ (۱۷۱۳ع) ۱۲- مير لطف علي خان ۱۱۲۵-۱۱۲۷ھ
(۱۷۱۳-۱۷۱۵ع) ۱۳- نواب اعظم خان ۱۱۲۸-۱۱۳۱ھ (۱۷۱۴-
۱۷۱۸ع) هن جي ڏينهن ۾ شاه هدايت صوفي ۹- صفر ۱۱۳۰ھ
(۱۷۱۷ع) جي شهيد ٿيو. ۱۴- نواب مهابت خان ۱۱۳۲-۱۱۳۵ھ
(۱۷۱۹-۱۷۲۲ع) ۱۵- سلطان محمود خان ۱۱۳۶ھ (۱۷۲۳ع)
۱۶- نواب سيف الله خان ۱۱۳۷-۱۱۴۳ھ (۱۷۲۴-۱۷۳۰ع)
۱۷- نواب دلير دل خان ۱۱۴۳ھ (۱۷۳۳ع) ۱۸- نواب همت دلير
دل خان ۱۱۴۵-۱۱۴۹ھ (۱۷۳۲-۱۷۳۶ع) ۱۹- نواب صادق
علي خان ۱۱۴۹-۱۱۵۰ھ (۱۷۳۶-۱۷۳۷ع) ۲۰- نواب خدا يار
خان عرف ميان نور محمد ڪلهوڙو ۱۱۵۰-۱۱۶۸ھ
(۱۷۳۷-۱۷۵۵ع)-

شاه صاحب جن ميان نور محمد جي دور حڪومت ۾ هن جهان کي ڇڏيو آهي. دهلي جي سلطنت ڏانهن خيال ڪجو ته پاڻ اورنگزيب عالمگير جي عهد ۾ پيدا ٿيا آهن ۽ جڏهن ۱۲ ورهين جا هئا تڏهن عالمگير فوت ٿيو يعني ۲۶ صفر ۱۱۱۸ھ (۱۷۰۶-۱۷۰۷ع) ۾ ۽ ان بعد سندس فرزند بهادر شاه تخت نشين ٿيو. بهادر شاه جو انتقال ۱۱۲۴ھ (۱۷۱۲ع) ۾ واقع ٿيو ۽ هن کان پوءِ هن جو پٽ معزالدين جهاندار شاه تخت جو وارث بڻيو. ۹ مهينن کان پوءِ فرخ سير سيد ڀائرن جي مدد سان جهاندار شاه کي لاهي پاڻ تخت ڌڻي ٿيو. ۱۱۳۲ھ (۱۷۱۹ع) ۾ فرخ سير کي ساڳين سيدن قتل ڪيو ۽ ان بعد چند مهينن لاءِ ٻه شهزادا رفيع الدوله ۽ رفيع الدرجات تخت تي براجمان

Marfat.com

ٿيا مگر پوءِ جلد ئي محمد شاهه تخت تي ويٺو- هن جي ڏينهن ۾ نادرشاهه جي ڪاهه جو الم انگيز حادثو درپيش آيو، جڏهن شاهه صاحب جي عمر پنجاهه کي پهچي چڪي هئي- وري ١٧٤٨ع (١١٦١هه) ۾ هڪ طرف محمد شاهه فوت ٿيو ته ٻئي طرف وري احمد شاهه ابدالي سنڌ کي ڪابل سان گڏي ڇڏيو ۽ ميان نور محمد ڪلهوڙي کي شاهه نواز خان جو خطاب ڏنو. هن وقت شاهاڻي شاهه جي عمر ٥٨ سال هئي- محمد شاهه مغل کان پوءِ سندس پٽ احمد شاهه تخت تي ويٺو ۽ اٺ سال حڪومت ڪيائين يعني ١١٦١ کان ١١٦٩ هه تائين (١٧٤٨-١٧٥٦ع) - هن جي وقت ۾ شاهه صاحب هن ناسوتي دنيا کي ڇڏي راهه جاوداني اختيار ڪئي.

هن طويل تاريخي پس منظر کان پوءِ جيڪڏهن شاهه صاحب جي بي بها رسالي ۾ اسان نظر ڪنداسين ته اسانکي ٻن قسمن جو ڪلام نظر ايندو- هڪ اهو معطر ۽ خوشبوءِ سان واسيل جنهن ۾ اسان کي "سيد" - "لطيف" ۽ "عبداللطيف" جا نالا مبارڪ نظر چڙهندا جنهن مان ته آساني سان نتيجو اخذ ڪري سگهبو ته هي "لطيفي ملفوظات" آهي- ٻيو اهو ڪلام جنهن ۾ ٻين سگهڙن خواهه لطيفي فقراء جا نالا ڏسڻ ۾ ايندا- مگر مخدوم محمد صالح ٺٽوي جو هي چوڻ به درست آهي ته "ڪيترا بيت ٻين اهڙن شاعرن جا به موجود آهن جن جي نالن جي عدم موجودگي ڪري شاهه صاحب ڏي ئي سندن مصنف سڏيو وڃي ٿو" (١)

---

(١) سنڌ مسلم سوسائٽي - ادبي تحفو سال ٣٣-١٩٣٤ع - صفحه ٤١

Marfat.com

هن ئي گهڙ جو تفصيل آنجهاني ڊاڪٽر گربخشاڻي هنهجي شهره آفاق تصنيف "مقدمہ لطيفي" جي ڏهين باب "رسالي جي تصنيف ۽ تاليف" ۾ جتي طرح ڄاڻايو آهي (١) اها ڳالهہ ته ڪٿي تسليم ڪجي ته ڊاڪٽر صاحب جون ڪي روايتون ضعيف مجن جو هو قياس تي مبني آهن، مگر سندس شاهہ جي ڪلام جي تصحيح جو تفحص قابل داد آهي - پاڻ هيٺيان سر ۽ داستان رسالي مان خارج ڪري ڇڏيا اٿس جو هو صاحب هن خيال جو آهي ته هي شاهہ جو ڪلام نہ آهي :- (١) سر سسئي آبري جي تيهہ اکري (٢) سر بيراڳ هندي (٣) سر هير رانجهو (٤) سر پورو چوڏڪو (٥) سر رامڪلي جا ڪيترا بيت (٦) سر ڪاپائتي واري پڇاڙيءَ واري مت (٧) سر مارئي جو ڏهون داستان (٨) سر ڍول مارئي (٩) سر ڏنا سري (١٠) سر بسنت بهار - اگرچہ "شاهہ جي رسالي ۾ ڏاريو ڪلام" ۾ هڪ مستقل عليحده باب آهي ۽ گهڻي تفصيل جو محتاج آهي مگر اسان مختصراً هن جي اپٽار ڪيون ٿا جو هن جو گهرو تعلق اسان جي مذڪور عنوان سان آهي - ڊاڪٽر گربخشاڻي جي مقدمين جي تصانيف کي جيڪڏهن ڏسنداسون ته مسٽر ليلا رام وطڻ مل لعلواڻي به ساڳيو ذڪر ڪيو آهي (٢) ۽ مرزا مرحوم قليچ بيگ به هيٺين سرن ۽ سہ حرفين کي ڏاريو ڪلام تصور ڪيو آهي - سر بيراڳ هندي - هير رانجهو، ڍول مارئي ۽ تي سہ حرفيون (٣) مرزا صاحب جو هي خيال ١٩١٣ع تائين قائم رهيو. جڏهن پاڻ شاهہ صاحب جي

---

(١) مقدمہ لطيفي - صفحہ ٢١٢
(٢) شاهہ لطيف از لعلواڻي صفحہ ٥٧-٦٩
(٣) مرزا قليچ صفحہ ٧٠

رسالي جو نسخو پيش ڪيائين مگر پوءِ سر ڪيڊاري باب سندس خيال ڦري ويو جنهن جو بحث هيٺ لطف اللطيف جي ضمن ۾ آڻيندا سين.

ديوان ليلا رام پنهنجي لکيت جي حجت آخوند احمدي پٽ واري جي ذاتي چارٽ تي منسوب ڪئي آهي جنهن صاحب ديوان صاحب کي ٻڌايو ته "سر رامڪلي ۾ تيرهين رات کان وٺي تيهين رات تائين اضافو ولي محمد هاليپوٽه جو ڪيل آهي جو ٻهاول شاهه لڪياري جو نوڪر ۽ شاهه صاحب جو مريد هو (١) ائين ۾ چاڻايو اٿس ته مارئي جو ڍوڻ داستان ۾ هارون شاهه هنگوري جو ٺهيل آهي (٢)

هن مان ظاهر ٿيو ته ڊاڪٽر گربخشاڻي پنهنجي تفتيش جو مدار گهڻي ڀاڱي لعلواڻي صاحب جي انگريزي ڪتاب ۽ ٿوري ڀاڱي مرزا قليچ بيگ جي سنڌي ڪتاب تي رکيو آهي جي پڻ مرحوم مير عبدالحسين سانگي جي نادر فارسي ڪتاب "لطائف لطيفي" جا مرهون منت آهن (٣) جيڪڏهن متاخرين جي تصنيفن کي مطالع ڪبو ته هن باري ۾ انهن پنهنجو احوال ڊاڪٽر گربخشاڻي جي تحقيق تي مبني ڪيو آهي - مرحوم شاهواڻي صاحب ته هو بهو ڊاڪٽر گربخشاڻي جي احوال تان نقل ڪيو آهي (٤) باقي مرحوم دين محمد وفائي گهڻو ڪجهه اضافو ڪيو آهي - حالانڪ سندس

---

(١) لعلواڻي صفحه ٦٣

(٢) لعلواڻي صفحه ٦٨

(٣) مقدمه لطيفي پهريون ڇاپو صفحه ٨

(٤) شاهواڻي جو شاهه جو رسالو ص ٥١ - رسالي جي تصنيف ۽ تاليف.

Marfat.com

منبع به مقدمه لطيفي آهي- مرحوم وفائي صاحب هيٺئين طرح رقمطراز آهي ”شاهه جي سيئي رسالن کي سامهون رکيو ويندو ته انهن ۾ انيڪ اختلاف نظر ايندو- پڙهڻين ۾ اختلاف- فصل يا داستانن ۾ اختلاف- ڏوهيڙن جي گهٽائيءَ وڌائيءَ ۾ اختلاف- مطلب ته کوجنا ڪندڙ ماڻهو ڪاڇي ورچي پوي ٿو (۱) مولوي صاحب ”ڏارئي ڪلام“ جي عنوان هيٺ اهو ساڳيو بيان ڏنو آهي جو ڊاڪٽر گربخشاڻي ”مقدمه لطيفي“ ۾ ڏنو آهي (۲) مگر هن کان وڌيڪ اهو احوال مفصل طور ڏنو آهي ته ڪٿان ڀريائين ڊاڪٽر گربخشاڻي مفتي قاضي اسدالله صاحب جو نوٽ پنهنجي فائدي ۾ ورتو ٿو پوءِ جڏهن قاضي صاحب کي اها معلوميت ٿي ته رسالي مان شاهه جا به ڪيترا نج شعر ڪڍيا ويا آهن ۽ تصوف جو تفسير غير اسلامي اصولن تي ڪيو ويو آهي ته ڀاڙ مخالف ٿي پيو- اهڙي قسم جو مضمون اسان کي شاه صاحب جي انهي تقريظ مان ملندو جا هن مرحوم واصف صاحب جي نادر تصنيف ”شرح لطيفي“ جي آخر ۾ لکيو آهي (۳) وڌيڪ مولوي صاحب سرڪيداري تي به مڪمل بحث ڪيو آهي (۴) جنهن جو سمورو تفصيل مولوي صاحب کي مخدوم محمد صالح پٽيءَ کان معلوم ٿيو جو هن بحث جو ڀريون محرڪ هو- هن پٽيءَ بزرگ هن بحث جي شروعات ڊي- جي- سنڌ ڪاليج فبروري ۱۹۱۸-۱۹۱۹ع واري مخزن ۾ ڪئي- ان بعد ۲۰ مارچ ۱۹۲۰ع مرحوم قليچ بيگ

---

(۱) لطف اللطيف صفحه ۲۰۳

(۲) لطف اللطيف صفحه ۲۰۶

(۳) شرح لطيفي صفحه ۸۸-۸۹

(۴) لطف اللطيف صفحه ۱۳۷-۱۴۱

ڏي خط لکيائين جنهن اها تصحيح ڪري موڪلي ته شاه صاحب جي سرڪيڏاري ۾ احسان فقير لانگاه پراڻن هالن واري جا ٻه برابر بيت اچي ويا آهن - حساب ڪرڻ تي معلوم ٿيو آهي ته اهي بيت ڪل ۴۴ آهن ۽ سڀني سر ۾ بيت ۷۳ آهن - اهڙي اپتار مخدوم محمد صالح پٽي وري مسلم ادبي سوسائٽي جي سال ۳۳-۳۴ واري ڪارروائي ۾ ڪئي ۽ پنهنجي سند لاءِ موزون سبب ڏنا (۱) وري مولوي وفائي صاحب مرحوم سانگي جو حوالو ڏنو آهي ته سرڪيڏاري جو ڇهون فصل فتح فقير جو آهي ۽ انهيءَ جي اصرار تي فقيرن رسالي ۾ سنه ۱۲۵۰ هه ڏاري داخل ڪيو (۲) پٽي بزرگن پنهنجي مضمون ۾ ڄاڻايو آهي ته باقي جي ٽيهه بيت رهيا تن مان ۾ ۱۲ بيت ٺٽهارڪر جي مشهور صوفي فقيرن جي جدامجد صادق فقير جي رسالي ۾ موجود آهن (۳) مٿئين محققانه بحث کان پوءِ ڪم از ڪم هي ظاهر ٿيو ته سرڪيڏاري لاءِ ائين چئي نه سگهبو ته ڪو هي شاهه صاحب جو چيل آهي.

مٿئين تحقيق کان پوءِ اسان هن نتيجي تي پهچون ٿا ته اسان کي جي ڏاريا نالا شاهه صاحب جي رسالي ۾ ملن ٿا سي يا ته "ڏارئي ڪلام" جا علمبردار آهن يا شاه صاحب انهن کي پنهنجي ڪلام ۾ تضمين طور ڪم آندو آهي - هن تي مرزا قليچ بيگ هن طرح خيال آرائي ڪئي آهي - "بعضي بيتن ۾ ٻين جي بيتن جو مصراعون يا پاڳا تضمين وانگر آڻي ٿو - انهيءَ شاعر جو

---

(۱) تحفه بهار سال ۳۳-۳۴ صفحه ۴۰-۴۷

(۲) لطف اللطيف صفحه ۲۱۸

(۳) ادبي تحفه ۳۳-۱۹۳۴ع صفحه ۴۱-۴۲

Marfat.com

ٻالو اتي جو اتي ڏئي چڏي ٿو (١) جيڪڏهن شاھ صاحب انھن سگهڙن جا بيت تضمين طور ڪم آڻي ٿو ته چئبو ته هي صاحب يا ته سنڌس معاصر هئا يا متقدمين - مگر جيڪڏهن شاھ صاحب جي رسالي ۾ سندس وفات بعد انھن ٻالن اضافو جو سنڌس فقيرن ٻاران ٿيو آهي جئن ڊاڪٽر گربخشاڻي جو خيال آهي (٢) ته پوءِ اهي سگهڙ يا ته شاھ صاحب جا ننڍي عمر وارا معاصر هوندا يا متاخرين - بهرحال ٻنهي حالتن ۾ اسان کي انھن سگهڙن جي ٻالن سان متعارف ڪيو ويو آهي جي جيڪر گمنامي جي گوشي ۾ رهي هميشه لاءِ گم ٿي وڃن ها - ڪاش ! انھن جي ڪلام جي تحقيق ڪئي وڃي ! اهڙن ٻالن جو ذڪر ڀريائين مخدوم محمد صالح ٻٽي ادبي تحفي ۾ ۽ تازو ڊاڪٽر دائود پوٽه صاحب پنھنجي مضمون "شاھ کان اڳ جا شاعر" ۾ ڪيو آهي (٣) انھن ٻالن جي مفصل لسٽ شاھ جي رسالي جا ورق واريندي مون ٺاهي آهي جا سر وار حسب ذيل ڏجي ٿي :-

نوٽ :- هن ۾ فارسي - هندي ۽ سرائڪي ڪلام وارا ٻالا درج ٿيل نه آهن -

ٻالو سگهڙ جو	سر	فصل	بيت يا وائي
١. عنايت	ڪنڀات	پهو	ب - ٣٦
-	"	"	" - ٣٧

(١) احوال شاھ عبداللطيف از مرزا قليچ بيگ صفحه ٧٣-٧٤
(٢) مقدمهٔ لطيفي صفحه ٢١٨
(٣) نئين زندگي جنوري ١٩٥١ع صفحه ١٢

Marfat.com

ڏالو سگهڙ جو	سر	فصل	بيت يا وائي
عنايت	سريراڳ	پنجون	ب-١٣-١٥-١٧-١-١
"	"	ڇهون	ب-١٤-١٩
"	معذوري	ڇهون	وائي
٢. پڊو	سريراڳ	پهو	وائي-٢
٣. ڏوبي	"	ٽيون	"-١
٤. ڪتي	"	"	"-١
٥. قاسم	"	پنجون	ب-٨
٦. لاکو لطف الله	سهڻي	چوٿون	"-٥
٧. لاکو (فقط)	بسنت بهار	پهريون	"-٦-٧
٧. قطب	سهڻي	ستون	"-٩
٨. لکمير	سارنگ	ٽيون	"-٥
٩. ڪيسر	"	چوٿون	"-٤
١٠. جوڻيجو	"	"	"-٦
١١. عيسو	"	"	"-١
١٢. ايوب	سسئي آبري	"	"-٢٤
١٣. احسان	ڪيڏارو	ٽيون	"-٢ (١)
"	"	چوٿون	"-٥

(١) مخدوم محمد صالح انهن بيتن تي تبصره ڪري لکيو آهي ته اکر ”احسان“ جي پٺيان ”سين“ اکر نه آهي مگر اکر ”چوي“ آهي. ادبي تحفه ٣٣-٣٤ ص ٤٢-٤٣.

ڏالو سگهڙ جو	سر	فصل	بيت يا وائي
١٤. صدات	سسئي آبري	چوٿون	,, — ١٢
ب	,,	ٻيو	,, — ١
,,	سهڻي	ستون	,, — ١٦
,,	سارنگ	ٽيون	,, — ١٠
,,	ديسي	پنجون	,, — ٥
,,	کوهياري	,,	,, — ١٠
,,	,,	چوٿون	,, — ٣
,,	سورٺ	پهريون	,, — ١٩
١٥. محمود	سسئي آبري	ابيات متفرقه	وائي ٣
١٦. حبيب — (١)	ديسي	چوٿون	ب — ٢٠
١٧. مگهل	حسيني	نائون	وائي
١٨. شاهه حسين	سورٺ	ٻيو	وائي
—	رامڪلي	نائون	وائي — ٥
١٩. هلال	ڀروو سنڌي	ٻيو	ب — ٧
٢٠. طالب — (٢)	مومل راڻو	ستون	ب — ٢٠
—	رامڪلي	نائون	,, — ٥٣

---

(١) شاهه حبيب جو ڪلام آهي. گربخشاڻي شاهه جو رسالو جلد ٢ ص ٤٤٧.

(٢) برٽش ميوزم واري نسخي جي سند موجب طالب جو چيل آهي. ڊاڪٽر گربخشاڻي جلد ٣ ص ٢٣٤.

ڏالو سگهڙ جو	سر	فصل	بيت يا وائي
۲۱. جبير – (۱)	مومل راڻو	ستون	وائي ۲
۲۲. عطا	بلاول	ٽيون	ب – ۱
۲۳. وڳنديا ورو فقير	بلاول	چوٿون	" – ۱ – ۱۲
"	"	"	" – ۱۳
۲۴. ڪريم	ڪاپائتي	پهريون	" – ۳۲
۲۵. حبيب	ڌناسري	پهريون	" – ۹
۲۶. صالح	"	"	" – ۲۳ – ۲۴

شاهه عبدالڪريم بلڙي واري جا پنجاهه کن شعر ۽ قاضي قاضن جا چار بيت به شاهه ڀٽائي جي رسالي ۾ درج ٿي ويا آهن جي به ڏاريو ڪلام سمجهڻ گهرجي. (۲)

هاڻي اسان مٿي ڏنل ڏالن بابت ذڪر ڪنداسين جي ٿلهن اکرن ۾ لکيل آهن. هي سڀ شاهه صاحب جا ڪي نام ڪنيا سهيوگي ۽ فقير آهن.

۱. عنايت ۽ عنات:- شاهه صاحب جي رسالي ۾ عنايت جو لفظ لڳ ڀڳ ۹ دفعا ۽ عنات جو لفظ اٺ ڀيرا آيل آهي. جيئن قارئين ڪرام کي مٿين خاڪي مان پڌري پٽ پروڙ پوندي.

(۱) مير عبدالحسين خان ٽالپر مرحوم جي نسخي مان معلوم ٿئي ٿو. ڊاڪٽر گربخشاڻي جلد ۳ ص ۲۳۴.

(۲) لطف اللطيف ص ۲۰۶

Marfat.com

سال ١٩٤٨ع ۾ جڏهن مان گورنمينٽ ڪاليج حيدرآباد ۾ سنڌي ڊپارٽمينٽ جو سرواڻ هوس ته انٽر آرٽس وارن کي سر سسئي آبري پڙهائيندي مون کي هيٺئين بيت سان اچي پنارو پيو.

عداتا ! اتاهين جاني جڙي پنڌ
آهي گهڻو اڪو فقيرئ جو فنڌ
چڪهن ته چريو ٿيئن ميهاني جو منڌ
ڪين ڪيندو ڪنڌ منجهان سگ سيد چئي

(فصل چوٿون بيت ١٢)

"عداتا" جي لفظ مونکي ڪافي ڪتاب کولارايا ۽ تفتيش جي راه جو پانڌ ئيڙو بڻايو. آخر منهنجو پنڌ گهٽي ياڳي طئي ٿي ويو ۽ مان "ٿي عنايت" جي عنوان سان ڪتاب لکڻ جو اراده ڪيو. مگر هن وچ ۾ "عصرنو" حيدرآباد جي هڪ ادبي رسالي جي اداره مونکان سنڌ ن "شهيد نمبر" لاءِ هڪ مضمون جي گهر ڪئي جو مون "شاه شهيد صوفي" جي عنوان سان لکي انهن جي پيش ڪيو. ان جو ڪجهه حصو پيش خدمت ڪري رهيو آهيان جو هن مونجهاري جو چڱو حل ثابت ٿيندو :- (١)

"عنايت جو نالو گهڻن ئي ادبي سالڪن کي " وادئ حيرت" جا وڻ ڏيکاري ٿو. ڪي هن اسم شريف کي جهوڪ جي صاحب جي نالي منسوب ڪن ٿا. ڪي وري هن کي نصرپور جي ناليري شاه عنايت جو تخلص سمجهن ٿا ۽ ڪي وري هن کي شاه صاحب جو فقير ۽ جاني ڏيري جو پٽ ڪري تصور ڪن ٿا.

---

(١) عصرنو - ماه اپريل ١٩٤٩ع.

Marfat.com

مطلب ته جيترا دماغ اوترا فهم. مان عام طالبن لاءِ هن کي پڌري پٽ ظاهر ڪرڻ چاهيان ٿو ته سنڌي علم و ادب ۾ "عنايت" جي نالي سان ٽي شخصيتون آهن. هڪ شاهه عنايت صوفي شهيد جهوڪ وارو (١٦٥٦ - ١٧١٨ع) جنهن پاڻ کي ڪلام ۾ "عنايت" سڏيو آهي. مثلاً:-

"هلڻ مون تي حق تيو پهچڻ پنهون وس
آري عنايت جوي لوڙي آءُ لهنديس"
اتي نارهنديس جيڏيون پنهنجي جت ري (١)

شاهه عنايت شاهه صاحب ڀٽائي جو وڏي عمر وارو همعصر هو. جڏهن شاهه عنايت شهيد ٿيو تڏهن ڀٽائي گهوٽ جي عمر ٢٨ ورهه هئي.

٢. ٻيو هو فقير عنايت الله شاهه ڀٽائي جو مريد جنهن لاءِ مرحوم مرزا قليچ بيگ، ڊاڪٽر گربخشاڻي، فقير هدايت علي ۽ مولوي دين محمد وفائي چاڻايو آهي ته هي وڏيري جائي ڏيري جو پٽ هو (٢) (ڊاڪٽر گربخشاڻي ته هن کي شاهه عنات ڪري لکيو آهي جو بالڪل غلط آهي) مگر تذڪره لطفي جي مؤلف چاڻايو آهي ته هي صاحب ميان چوڙي جو پٽ هو ۽ سنڌس ڪلام عبدالله خان ولد حيات خان پٺاڻ ساڪن پير جو ڳوٺ سنه ١٨٩٣ع ۾ شايع ڪيو (٣). هن جي شعر ۾ سنڌس سچو نالو نظر اچي ٿو يعني "عنايت الله". ملاحظه ڪريو:-

---

(١) درويشي ڪلام از خوشيرام خوشالاڻي صفحه ٥٦ تان ورتل.
(٢) الف - قليچ ص ٧٤ ب - ڊاڪٽر گربخشاڻي مقدمه لطفي ص ٤٩ ث - تاريخ شعراء سنڌ از فقير نجفي ص ١٩ ج - لطف اللطيف ص ١٣٠
(٣) تذڪره لطفي از لطف الله بدوي صفحه ١١٢

Marfat.com

(۱) احمد ـ الله ـ لطيف هڪو ڄاڻج هيڪ
آهي عنايت الله جي عالم منجهه انيڪ
جي نظر ڪرين نيڪ ته پون ۽ مڙيئي پٽ ٿئي.

(۲) اڃيون عبداللطيف سڀ ڄاڳاياس
هيس غافل غير ۾ اتي اٿارياس
قالوا بليٰ قول ڪيئي فائق فرماياس
اتي ڳول الله کي ساڃن سمجهاياس
عنايت الله جي ساڃي سڌ ڏنياس
جاڻب ڄاڳاياس نه ته هيڙس نڌر ننڊ ۾.

مسٽر بدويءَ جو رايو فقير عنايت الله جي مشهور عبدالله خان جي لکئي مطابق آهي جو وڏيڪ محقق آهي. سو مان ان رائي سان متفق آهيان ڇو ته ”جاني“ جي اکر جو مطلب دلي دوست آهي. مگر هن اکر شاه صاحب جي سوانح نگارن کي مونجهاري ۾ وڌو آهي.

۳. ٽيون صاحب هو شاهه عنايت رضوي نصرپوري جو شاهه ڀٽائي جي وڏن همعصرن مان ٿي گذريو آهي ۽ پڪي پاية جو شاعر هو پر شاهه صاحب جهڙي شمس اڳيان هو قمر ٿي دنيا اڳيان ظاهر ٿيو جنهن ڪري ويچاري جو تاب اهڙو ٽڪو نه ٿي سگهيو جو سنڌ واسين جي اکين کي خيره ڪري. سنڌس قلمي رسالو سنڌ جي فاضل اديب شمس العلماء ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽه وٽ موجود آهي جنهن مان ڊاڪٽر بلوچ صاحب خواه پروفيسر بدوي صاحب جن مستفيد ٿي پنهنجي رشحات قلم کي شاهه عنايت نصرپوري جي

احوال سان سينگاريو آهي (١). مولوي وفائي مرحوم شاهه عنايت نصرپوري جو احوال شاهه عنايت شهيد سان گڏي ڏيو آهي (٢). سندس سڄي ساري رسالي خواهه مٿين پنهي صاحبن جي لکيت مان معلوم ٿئي ٿو تہ سندس تخلص 'عنات' جي نالي سان آيل آهي. مثلاً:-

١. اسر ان گذاريان - لڳان جن تنوار
اهڙا پرين عنات چوي صاحب ميڙ ستار
پاڇهائي پيهار مٿي اگڻ آئيا - (سرپورب)

٢. پيهل پتوهيون تاڙي ڪئي تنوار
هارين هر سنباهيا سرها ٿيا سنگهار
لاهي ڏک ڏاتار الاهي عنات چئي -"

٢. لاکو لطف الله:- لاکي لطف الله جو نالو سر سهڻي فصل چوٿين ۾ بيت پنجين ۾ هڪ دفعو آيل آهي. وري 'لاکي' جو محض نالو سر بسنت بهار جي فصل پهرئين بيت ٦ ۽ ٧ ۾ آيل آهي. مطالع مان تہ ائين معلوم ٿئي ٿو تہ هي لطف الله بزرگ ذات جو لاکو آهي مگر هن جو عجيب انڪشاف اسان کي تازي مڪلي ۽ ٺٽي جي سفر ۾ قبلہ طالب المولي سائين کان معلوم ٿيو تہ هي بزرگ سندس خاندان جو آهي. هن جي وڌيڪ تحقيق هن طرح آهي تہ لاکو لطف الله مخدوم نوح رحہ جو پوٽو آهي ۽ مخدوم امين محمد صاحب جو پنجون نمبر فرزند. مخدوم نوح رحہ کي ٻارهن پٽ هئا. تن مان وڏو مخدوم حامد هو جو سندس حياتيءَ ۾ گذاري ويو ۽

(١) ياد لطيف از لطيف يادگار ڪاميٽي صفحہ ٩

(٢) لطف اللطيف صفحہ ٧٣

Marfat.com

هي روايت ته محقق لکيجي ٿي ته مخدوم حامد صاحب تي مخدوم
نوح رحه جو قلبي توجهه ٿيو ۽ مخدوم حامد اهڙو ته محو ذڪر رهيو
جو آخر تيا ڳيائين. تنهن ڪري مخدوم نوح رحه ڪانپوءِ سندس
ٻيو نمبر صاحبزاده مخدوم امين محمد صاحب سجاده نشين ٿيو جنهن
کي اٺ فرزند ۽ ٻه دخترون هيون. سندس وڏو پٽ مخدوم
ابوالخير آهي جا تين دستار ليکي وڃي ٿي. مخدوم امين محمد
صاحب پنهنجي صاحبزادي تي لطف الله نالو رکيو جو مخدوم نوح رحه
جو اصلي نالو هو وري ٻيڻگر هو جمندي جام سو سروري ٿوڙ (فقراءِ)
کيس لاکيڻو يا لاکو ڪري سڏيندا هئا. اهڙيءَ طرح لاکو
لطف الله مشهور ٿيو سندس زمانو مخدوم نوح رحه جي وفات کان
پوءِ جو آهي. مخدوم امين محمد جي جڏهن پٽن تائين مخدوم
نوح رحه جن حيات هئا مگر پنهنجي پٽ تي لطف الله نالو رکيو ويو
تنهن مان ظاهر آهي ته مخدوم نوح رحه جي وفات کان ٿورو پوءِ
لاکي لطف الله جي توليد ٿي آهي. مخدوم نوح رحه جو وصال
٩٩٨ هجري ۾ ٿيو آهي ته هن حساب سان لاکي لطف الله جو تولد
هڪ هزار هجري ڌاري يا هن کان ٿورو پوءِ ٿيو هوندو. جيئن
شاهه ڀٽائي جو تولد ١١٠٢ هه ۾ ٿيو آهي جيئن اوهان مٿي مطالع ڪري
آيا آهيو ته لاکو لطف الله شاهه ڀٽائي جي مقدمين مان آهي. وري
شاهه صاحب جي سوانح نگارن جي تصانيف مان معلوم ٿو ٿئي ته
شاهه ڀٽائي جي وقت ۾ هالا جي گاديءَ تي مخدوم پدم ڄاڻيو هو يعني
ته پنجون نمبر سجاده نشين - مخدوم لطف الله جو وڏو ڀاءُ مخدوم
ابوالخير تين دستار جو صاحب هو. لطف الله سائين جو مرقد جهرڪ
کان ٽي ميل ڏکڻ تي حيدرآباد ڪراچي واري شاهراه جي ڀرسان وا

آهي. هن جي بريان وري پڊ ڏرم وارن جي مکير مانجي راءِ جو
ڪوٽ آهي جنهن جو احوال خواهہ لاڪي سائين جي قديم ۽ وسيع مقام
جو ذڪر مسٽر ڪوزن پنهنجي شهره آفاق تصنيف "دي انٽيڪئٽيز
آف سنڌ" ۾ ڏنو آهي (١) سائين لطف الله جي دروازي جي
تصوير ڪوزن صاحب پليٽ نمبر ٩٦ ۾ ڇاپائي آهي. هي مقام تمام
قديم ۽ وسيع آهي ۽ هن ۾ گهڻا مقبره پليجاڻي قوم جي ماڻهن جا
آهن جي لاڪي سائين جا لاڪيڻا مريد آهن. هن کان سواءِ هن درگاه
جا مجاور پير علي حسن جن جهرڪن وارا آهن جي خود مخدوم نوح رح
جي هڪ شاخ آهن. هن صاحب جي اولاد کي لاڪي پوتا ڪري
سڏ جي تو جن مان ميان علي حسن جن ۽ لطف الله لاڪي جو سجاده نشين
ميون عبدالواحد عرف "ميون وڏو" سيراڻي وارا آهن.

٣. قطب :- بيان العارفين مان ظاهر آهي ته شاهہ ڪريم سائين
هڪ ڏينهن درويش قطب جو به ذڪر ڪيو آهي جو مخدوم نوح رح
جو مريد هو ۽ سندس همعصر هو (٢)- هر ڪو امڪان ٿي سگهي ٿو ته
هي ئي قطب هوندو جنهن جو ذالو شاهہ جي رسالي ۾ سر سهڻي فصل
ستين جي بيت ٽائين ۾ آيل آهي. هن حالت ۾ هي بزرگ
شاهہ صاحب جي معتقدين مان آهي.

٤. ميون عيسو:- ميين عيسي جهڙي دربي ڀاڪي بازار
ادب ۾ آڻڻ جو سهرو ڊاڪٽر دائود پوٽہ صاحب جن جي سر مبارڪ
تي مڙين آهي. سندن تحقيق پٽاندڙ جو احوال اسان کي معلوم

---

(١) The Antiquities of Sind—P. 107

(٢) شاهہ ڪريم جو رسالو از ڊاڪٽر دائود پوٽہ صفحہ ١٢٣

Marfat.com

ٿيو آهي سو مختصر طرح عرض ڪجي ٿو. (١) هي بزرگ ١٢ صدي هجري ۾ پنهنجو وارو وڄائي ويو آهي. جيڪڏهن سنڌس وڏي عمر حساب ۾ آڻجي ته هن پنهنجي ننڍپڻ جو وقت ضرور ١١ صدي جي آخر ۾ گذاريو هوندو. هن صاحب پنهنجي ڪلام ۾ هيٺين سنڌي بزرگن جا نالا اچاريا آهن. ١- مخدوم محمد جعفر بوبڪائي (مخدوم نوح جو همعصر) ٢- مخدوم نوح رح (وفات ٩٩٨ هه) ٣- سيد عبدالڪريم (وفات ١٠٣٢ هه) ٤- مخدوم محمد حيات سنڌي (وفات ١١٦٣ هه) ٥- ميون عبدالباسط پٽ ميون پير محمد هالائي (سنڌس همعصر). وڌيڪ ڊاڪٽر صاحب جن سنڌس عمر لاءِ جيڪو بحث ڪيو آهي سو حسب ذيل آهي:-

"سنڌس (ميين عيسي جي) بياني طرز مان ائين پيو لڳائجي ڄڻ مخدوم محمد حيات دنيا مان لڏي ويو آهي ۽ ميون عبدالباسط حال حيات آهي. انهيءَ مان پڌرو آهي ته ميون عيسو ١١٦٣ هه کان پوءِ گهڻو وقت جيئرو رهيو آهي. شاهه لطيف جنهن ١١٦٥ هه ۾ وفات ڪئي آهي تنهن جو ڪٿي به نالو نه آندو اٿس. گويا شاهه لطيف انهيءَ عرصي تائين ايتري قدر شهرت حاصل نه ڪئي ۽ نه ڪي لطيفي لاٽ ايتري قدر ماڻهن جي وات هئي. اگرچ مجيد شاعر ۽ ٻين ڪن اڳين گمنام شاعرن جا بيت انشاء ڪيا اٿس. عجب جي ڳالهه آهي جو شاهه لطيف جو ڪو به بيت تضمين طور ڪم نه آندو اٿس. پاڻان سنڌس به ٿي بيت شاهه جي رسالي ۾ اچي ويا آهن ۽ خود شاهه صاحب سنڌس ڪيترن ئي بيتن جو تتبع ڪيو ٿو ڏسجي. جيڪڏهن هي روايت صحيح آهي ته هن شاهه صاحب کي ڇهن ورهين جي ڄمار ۾ دعا ڪئي

(١) نئين زندگي - ماه جنوري ٥١ع صفحه ١٢ ۽ جنوري ٥٢ع صفحه ٩.

Marfat.com

هئي ۽ ان مان هي انومان ڪڍي سگهجي ٿو ته ميون عيسو ان وقت ڇڳي عمر جو هو ۽ سندس علميت ۽ بزرگي تسليم شده هئي. ابواب سلوڪ جي پنجاهين صفحي لکندي جتي تقريباً سندس ڪلام جون ٻه ٽيون پوريون ٿين ٿيون، سندس عمر ٨٨ ورهه آهي جنهن هيٺين سٽن مان ظاهر آهي :-

سٽاء سڪ سندي ڳالهڙي سالڪ سگهورا
مان سٽي ڪا سڌ ٿئي مَن عيسي ڪو اثرا
جنهن وڃائي ويسري چاڪي چمارا
محبت سندي ميٽ جي ٻيس نه پروڙا
ههر لاف هڻندي لنگهڻا اٺاسي عمر جا ڏينهڙا - (١)"

٥. احسان :- احسان فقير لانگاهه پراڻن هالن واري جو مفصل بحث اسان مٿي ڏئي آيا آهيون.

٦. شاهه حبيب :- حبيب جو نالو شاهه جي رسالي ۾ سر ڌناسري ۾ آيل آهي، جو شاهه صاحب جي مريدن مان هو مگر ڊاڪٽر گربخشاڻي پنهنجي رسالي جي سر ديسي ۾ ڇاپايو آهي ته سر ديسي جي چوٿين فصل جو ٻيون بيت شاهه حبيب جو ڪلام آهي (٢) يعني شاهه ڀٽائي جي والد بزرگوار جو. شاهه حبيب مٽعلوي سيد عبدالقدوس جو پٽ سيد جمال جو پوٽو ۽ سيد عبدالڪريم جو پڙپوٽو هو. شاهه حبيب جي شاعري جا مثال اسان ڪي شاهه ڀٽائي جي سوانح ۾ پڻ هيٺ ڏنن تي ملن ٿا. هڪ ته ڀٽائي گهوٽ

(١) شمس العلما ڊاڪٽر دائود پوٽو- نئين زندگي جنوري ١٩٥٢ع- ميين عيسي جي تربت جي تلاش ۾- صفحو ٩-١٠

(٢) ڊاڪٽر گربخشاڻي - شاهه جو رسالو- جلد ٢ صفحو ٤٤

ڪنهن ڏينهن واريءَ جي دڙي هيٺان استغراق ڪري لٽجي ويو. سندس والد پريشاني جي حالت ۾ هن جي جستجو ۾ ڀٽڪندو رهيو. آخر ڪنهن ايل پنهوار جي معرفت خبر مليس سو ڳاڏي هيج سان اتي آيو. اچي ڏسي ته شاهه جو سڄو ڏڙ واريءَ ۾ دٻجي ويو آهي باقي چادر جي ڪنڊ ٻاهر آهي. سو حسرت مان پڪاري چيائين ته ”لڳي لڳي واءِ ويا انگڙا لٽجي“. شاهه ڀٽائي به خوديءَ مان هوشيار ٿي جواب ڏنو ته ”هيئي ڪٺي پساهه پسڻ ڪارڻ پرينءَ جي“ ٻيو مثال آهي ته جڏهن شاهه حبيب هن دنيا مان ٿي پڌاريو ته شاهه کي هڪ بيت پيغام طور موڪليائين ته:

ڪهه جهه نينهن هنداهه جي مون واجهائيندي نه ورو
جيڪين مٺي ڪنداهه سو جانب ڪرهو جيئري.

ڀٽائي گهوٽ هن جو جواب هيٺين موڪليو ته:

”متان ٿيين ملور – ڪين اڳاهون آهيان
ڏسڻ ۾ ڪر ڏور – حد پنهي جي هيڪڙي“

انهي ڪري چئي سگهبو ته ڊاڪٽر گربخشاڻي جو قياس برابر آهي.

هاڻي اچون ٿا شاهه صاحب جي انهن معاصرن تي جن جا نالا شاهه جي رسالي ۾ آيل نه آهن مگر سندن اڻ سڌيءَ طرح ذڪر شاهه صاحب ڪيو آهي. شاهه صاحب جي ملاقاتن جي باب ۾ شاهه شهيد صوفي ۽ مخدوم محمد زمان شاهه لواري واري جون ملاقاتيون قابل ذڪر آهن جو ته انهن شخصيتن جي تعلق ڪري شاهه صاحب جن جا چند ابيات رسالي ۾ اچن ٿا. مولوي دين محمد صاحب لکيو آهي ته شاهه شهيد جي شهادت جو اثر ڀٽائي گهوٽ تي ايترو ته گهرو ٿيو جو سر رامڪلي جي فصل الئين جا

ڪيترا بيت هن جانڪاهہ واقعي بابت چيل آهن. انهن مان هڪ مشهور بيت هي اچاريو ويندو آهي تہ:-

اڄ نہ اوطاقن ۾ سي طالب تنوارين
آديسي اٿي ويا ڍڙهيون مون ماريں
جي جيءَ کي جيارين سي لاهوتي لڏي ويا.

(سر رامڪلي فصل ٨ بيت ٨)

٢. مخدوم محمد زمان صاحب لواريءَ وارو (وفات ١١٨٨هہ):-

مخدوم صاحب جي ملاقات جو احوال پهريائين ڊاڪٽر گربخشاڻي مقدمہ لطيفي ۾ ڏنو آهي جو هن صاحب ١٩٢١ع ۾ شايع ڪيو. دوباره ڊاڪٽر گربخشاڻي اهو احوال "لواريءَ جا لعل" ۾ آندو جو هن صاحب ١٩٣٤ع ۾ ڇپارايو. هن ساڳئي ذڪر کي وري ڊاڪٽر دائود پوٽہ صاحب "ابيات سندي" ۾ تنواريو جو هن صاحب ١٩٣٩ع ۾ ميدان ادب ۾ آندو. جڏهن شاه صاحب خواجہ محمد زمان وٽ آيو تہ هيٺيون بيت اچانڪ اچاريائين:-

"سامي سفر هليا ڪو ٻروڙي ٻند
جن هيدا هان ڪند آءُ نہ جيندي ان ري"

طرز تہ شاهہ جي رسالي جي سر رامڪلي جي فصل ٻوئين جي بيتن جهڙي آهي مگر اهڙي ست سر رامڪلي ۾ ڪانهي- زيارت ڪري وڃڻ کان پوءِ شاه صاحب هميشہ خواجہ صاحب جي شان ۾ هيٺيون بيت پڙهندو هو:-

"سي مون ڏٺا ماءُ! جنين ڏٺو پرينءَ کي
تنهين سندي ڪا- ڪري نہ سگهان ڳالهڙي"

متيون بيت شاھ جي رسالي جي سر ڪاھوڙي جي فصل ٻئين بيت ٻئين ۾ ٿوري تبديلي بعد ھن طرح آيو آھي تہ:-

”مون سي ڏٺا ماءِ جن ڏٺو پرين کي
ڪري نہ سگھان ڪا انھين سندي ڳالھڙي“

ھاڻي وارو آھي شاھ صاحب جي فدا ٿيل فقيرن جو جي ۽ سندس قرب وارا معاصر آھن - مرحوم مرزا قليچ بيگ شاھ صاحب جي مريدن فقيرن ۽ خاص خدمتگارن جي لسٽ ڏني آھي جا ضميمہ طور سندس ڪتاب جي پڇاڙيءَ ڏنل آھي (١) ھن تان مرحوم مولوي وفائي ٿوري گھٽ وڌ ڪري پنھنجي ”لطف اللطيف“ کي سينگاريو آھي (٢) ڊاڪٽر گربخشاڻي بہ ناميارن فقيرن جو ذڪر ڏنو آھي (٣) اسان ھت فقط انھن فقيرن جو ذڪر ڪنداسين جن جا نالا رسالي ۾ آيل آھن:-

١. محمود فقير:- ھي صاحب ميھار وانگر اصل وڏي خاندان جو فرد ھو پر پوءِ پنھنجي سھڻي صورت ۽ سيرت ڪيس موھي ڇڏيو ۽ سڀ ڪجھ فدا ڪري اچي لطيفي شمع جو پروانو ٿيو - شاھ صاحب کي ھن لاءِ ايڏي عزت ھوندي ھئي جو وصيت ڪيائين تہ ”منھنجي تربت ھن جي (محمود جي) پيراندي۽

---

(١) احوال عبداللطيف - از قليچ - صفحہ ١٧٦-١٧٧

(٢) لطف اللطيف صفحہ ٤٢-٤٧

(٣) مقدمہ لطيفي صفحہ ٤٩

Marfat.com

"کان ڪٻجو" هن جو نالو سر سسئي آبري ابيات متفرقه جي وائي
نمبر ٣ ۾ ائين آيل آهي:-

"پاروچا پاڇهائي مون کي نيندا پاڙ سين،
ملي سا محمود چئي ور کي هئن واڇهائي"

۽ سر ڪوهياري جي فصل پهرئين بيت ١٤ ۾ هن طرح
آيل آهي:-

"نندون ڪئن ڪجن هاري منڌ محمود چئي
تو سيئي ساڄڻ ڪيا پهر اوچتا جن
ڪڏهن ڪين سڄن ويسريون ورن سين"

٢. ورو يا وڳند فقير:- هي گويا لطيفي دربار جو
ملا دوپيازو هو- شاه صاحب کي اهڙو ته پسند هو جو هو صاحب هر گهڙي
ساڻس چرچا ڪندو هو- پلي جي فوتي ڪائڻ ڪري شاه صاحب
هئن فرمايو ته "فوتو هو ڦڪرو سو وروء ور پيو"- ازانسواءِ سر بلاول
جي فصل ٢ ۾ پهريان تيرهن بيت وڳند فقير بابت چيل آهن-
سبحان الله! ڏسو لطيفي محبت ۽ مودت جو بيمثال مثال - انهن مان
پهريون هيٺئين طرح شروع ٿو ٿئي:-

"وڳند وري آئيو وسن ڪين وڏوس
ڪندي مائي ماڳ، موچارو پاسي پير ٽيوس"

٣-٤. حبيب ۽ صالح:- سر ڏناسري هنن صاحبن جي
دماغ سوزيءَ جو نتيجو آهي- هن ۾ پنائي گهوٽ، سنڌس مدح
۽ ازانسواءِ سنڌس جا نشين سيد جمال شاه جي ۾ تعريف آهي- هي

Marfat.com

پڻ لطيفي درگاه جا مريد آهن - پاڻهجي ائهن پيو ته سر ڏاسري جا ٻهريان ٢٢ بيت فقير حبيب جا ٺهيل آهن - الين بيت ۾ سندس ڏالو اچي ٿو ۽ ٢٣ کان وٺي فقير صالح جي ڪوشش آهي جو سندس ڏالو بيت ٢٣ ۾ اچي ٿو.

شاه صاحب جي سونهري دور ۾ ڪيترا سارا تارا ادب جي آسمان تي تاب سان چمڪيا هئي - مگر هت انهن جو ذڪر ڪيو ويو آهي جن جي جوت جو جمال شاه جي رسالي جهڙي منور مصحف ۾ ملي ٿو - مگر هاڻي هن سمي اهو سواد ڪٿان اچي؟ شاه صاحب جي همعصر مدن ڀڳت جو ڪلام خط خاطر ڏئي مضمون کي ختم ڪريان ٿو:-

ڪالهه پڻ ڪالهه هئي - اڄ پڻ ڏينهن پيو
مڙهئي ۾ مدن جوي ويهي ڪانگ ويو
جنهن ۾ ماڻ پيو سا راه رهندي ڪيترو.

———

Marfat.com

شاهه عبداللطيف ڀٽائي

(جناب لطف الله بدوي)

دنيا جي علمي محفلن ۾ سوين دفعا بهار آئي ۽ اُن اهڙا ته گل پيدا ڪيا، جن جي شميم معطر کان اڄ ڏينهن تائين انسان ذات فيضياب ٿي رهي آهي. اهڙيون هستيون واقعي عالم ايجاد جي لاءِ ناز جو سبب آهن. انهن ئي غير فاني هستين جي لازوال ڪارنامن سان اسانجون مجلسون گرم آهن ۽ هر شخصيت پنهنجي پنهنجي جاءِ تي عزت جي مستحق آهي. جيڪڏهن قيس جو نالو عرب جي ريگستاني عشاق جي نبضن ۾ محبت جي حرارت کي پيدا ڪندو رهي ٿو، ته هن کان ڪنهن کي انڪار ٿي سگهي ٿو، ته فرهاد جو نالو ايران جي گلريز زمين جي رهندڙن لاءِ ڪشش ۽ رقت جو باعث نه آهي. قيس عرب هو ۽ فرهاد عجمي، مگر حقيقت آهي، ته سندن نالي ۽ عظمت کي دنيا جي گوشي گوشي بنا ڪنهن تفريق ۽ امتياز جي قبول ڪري ورتو هو. اهو ڪهڙو بي اختياري جو جذبو هو، جنهن کان متاثر ٿي، علامه اقبال، پير رومي جي حيات آفرين ڪلام متعلق فرمايو هو:-

نه اٹھا پھر کوئی رومی عجم کے لالہ زاروں سے
وہی آب و گل ایراں وہی تبریز ہے ساقی

شيڪسپيئر جي غير فاني تصنيفات جي بابت ڪارلائل جي هي راءِ ڪيتري قدر نه وقيع آهي. چوي ٿو:-

"هندستان جي عظمت ۽ اهميت کان ڪير ناواقف هوندو، پر جيڪڏهن مون کان ڪو پڇي ته، توکي هندستان کپي، يا شيڪسپيئر ته آءٌ جيڪر شيڪسپيئر تي هندستان جو برصغير قربان ڪري ڇڏيان".

ڪارلائل جي هن راءِ ۾ اگرچه مبالغو آهي ۽ حب الوطني جي جي خيال کان غلو آهي، پر آءٌ سنڌس جذبي جو احترام ٿو ڪريان. هن ۾ ڪو شڪ نه آهي ته انگريز قوم شيڪسپيئر جي صحيح عظمت کان واقف هئي، هو جتي به ويا، سنڌس تصنيفات کي پاڻ سان کنيو ويا ۽ اڄ شيڪسپيئر جي ڪلام جو آواز دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ مان بلند ٿي رهيو آهي. رومي ۽ شيڪسپيئر جي وچ ۾ بعد المشرقين آهي، مگر هي حقيقت آهي ته رومي جي صحيح قدر ڪرڻ ۾ مغرب باوجود مذهبي اختلاف جي ڪڏهن به پوئتي نه هيو. ٻئي طرف مشرق شيڪسپيئر جي عظمت جي اعتراف ۾ ڪڏهن به پس و پيش نه ڪيو. مشرق ۽ مغرب پنهنجي علمي محفلن ۾ سدا بهار قائم رکڻ لاءِ، شيڪسپيئر ۽ رومي جي مفڪرانه لالزارن مان يڪسان گل چيني ڪئي.

واقعي اُن ملڪ جي ڪور ذوقي روحاني اذيت جو باعث آهي، جنهن کي پنهنجي جوهر قابل جي خبر نه هجي. جيڪڏهن خبر به هجي ته اُن کي پنهنجي طره دستار جي زينت نه بڻائي. شاهه عبداللطيف ڀٽائي، سنڌ جو اُهو جوهر قابل آهي، جنهنجي غيرفاني ڪلام جي اندر، اُهي سڀئي خوبيون موجود آهن، جي سنڌس فڪر ۽ پيغام کي ممتاز بڻائين ٿيون، مگر اساناجي غفلت جي باعث هي سحر حلال فقط سنڌ جي حدن ۾ مقيد رهيو آهي. ڊاڪٽر ايڇ - ٽي - سورلي جنهن پنهنجي تصنيف "شاهه عبداللطيف ڀٽائي"

انگريزي زبان ۾ لکي، سنڌ وارن تي وڏو احسان ڪيو آهي، هو هن عظيم شاعر کي هيئن ٿو خراج تحسين پيش ڪري :-

"فهم واري قلب جي لاءِ، سيد جي موسيقي
خدا واري دروازي لاءِ شاندار ڪنجي آهي،
أها، جا خدا جي اسرار ۽ رموز جي رهنما آهي.

رومي جي نظم جو هتي زور نه آهي
نه جامي جا الفاظ موسيقي جي چادر ۾ ويڙهيل آهن،
نه حافظ جي بلند پرواز ظرافت آهي،
انهن (صفتن) کانسواءِ جڏهن نماڻو چارڻ
تنهنجي نغمن کي ڇيڙي ٿو،
تڏهن أهي عجيب معما بڻجي وڃن ٿا.
سندس شعر جو سادو منڊ، خدا جي خاموش،
جستجو کان ڪنهن به ريت گهٽ نه آهي.

ڊاڪٽر سورلي جي هيءَ راءِ ڪيتري قدر نه حقيقت تي ٻڌل آهي. هاڻي ڏسڻو آهي ته شاهه ڀٽائي جي شعر ۾ اهي ڪهڙيون خصوصيتون آهن، جن جي باعث، سندس ڪلام جيڪڏهن جهنگ ۾ هڪ ريدار کي متاثر ڪري سگهي ٿو ته گلستان ۾ هڪ چمن زاده به أن کان ساڳي ريت مستفيد آهي. سنڌي شاعري جي اولين چمڪندڙ ستاري، شاهه عبدالڪريم، پنهنجي ڪلام ۾ تصوف کي پيش نظر رکيو. شاهه ڀٽائي، پنهنجي پيش رو جي تقليد ۾ تصوف جي روح رهاڻ کي پنهنجي شعر ۾ ورتي آيو ۽ ڪهڙي نه مٿي ۽ سنجيدي طريقي سان دعوا ٿو پيش ڪري:-

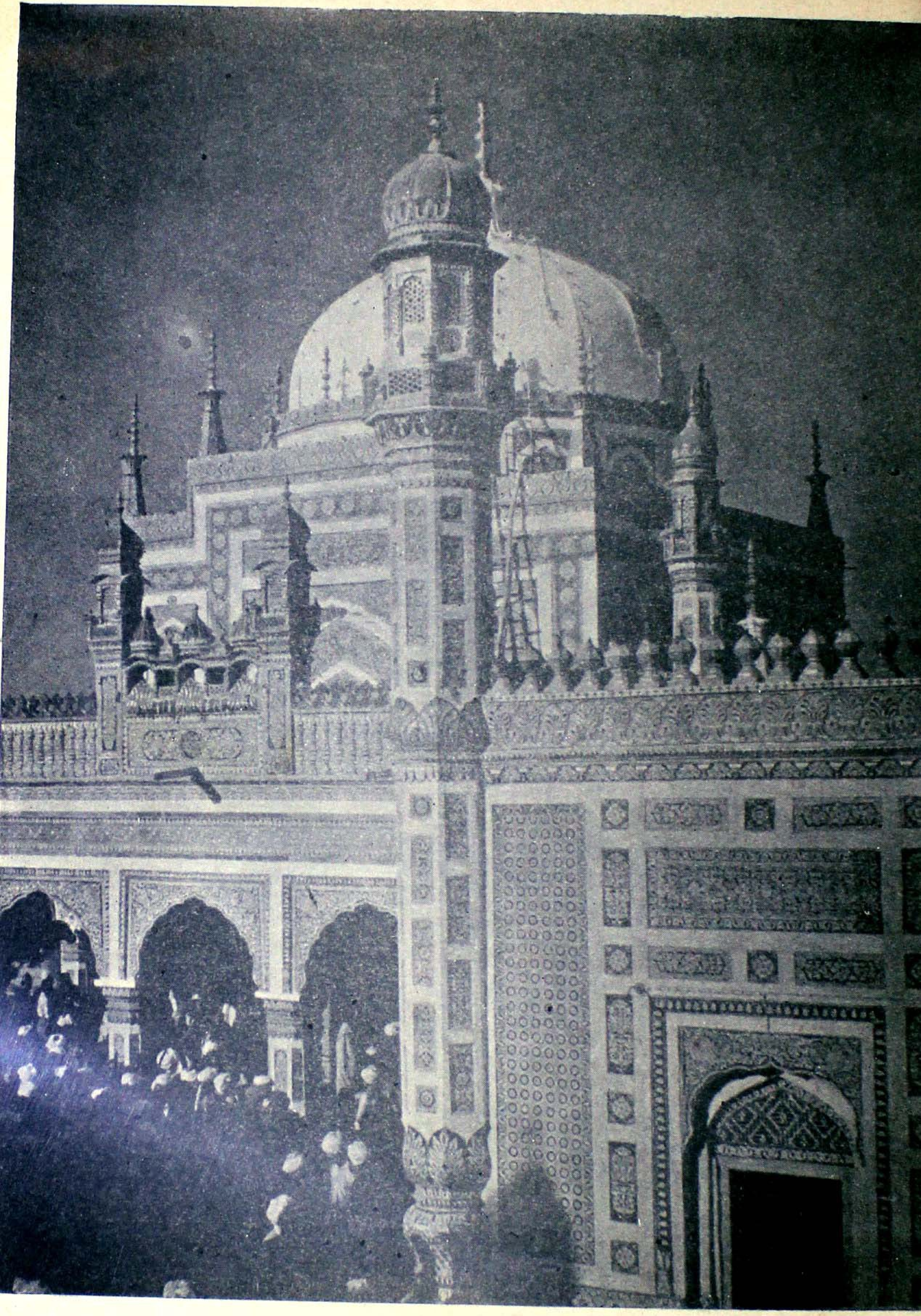

شاه جي روضي جو هڪ منظر.

Marfat.com

Marfat.com

جي تون ٻهت پاڻئين، سي آيتون آهين،
نيو من لائين، ٻريان سنڌي ٻار ڏي.

انهيءَ ۾ شڪ نہ آهي تہ هو حديث عشق کي اهڙي نموني ۾ پيش ٿو ڪري، جو پڙهندڙ اُن کي پڙهڻ بعد، سنڌس عالي فڪر جي تعريف ڪرڻ کان سواءِ رهي نہ ٿو سگهي. انساني زندگي جي ساري جدوجهد جو مرڪز فقط ياد الاهي آهي. هن مقصد جي تبليغ هن پنهنجي ڪلام ۾ جا بجا ڪئي هئي. هن تبليغ جو اظهار هڪ هنڌ هيئن ٿو ڪرڻ فرمائي:-

سرمو سياهيءَ جو رنن کي رهاءِ
ڪاني ڪارائيءَ جي مڙس ٿي م پاءِ
اکين ۾ اٽڪاءِ، لالائي لالن جي.

اهل عرفان جي پهرين نشاني هيءَ آهي تہ هو، نفس جي نادانين جي برخلاف جهاد قائم ڪري. نفس سان جهاد ڪا آسان شيءِ نہ آهي. اُن لاءِ صحيح استقلال ۽ مردانگي جي ضرورت آهي. قناعت، لاطمعي ۽ پاڪ دامني جي اوصاف سان ئي نفس امارہ جي حرڪتن تي قبضو ڪري سگهجي ٿو. اولي العزم صوفين جي نظر ۾، دين جي مقدس جنگين ۾ صف آرا ٿيڻ ۾ جهاد اصغر آهي، پر نفس سان مقابلو جهاد اڪبر آهي. اهو ئي سبب آهي، جو هن مقدس گروهہ جي عارفن، سالن جا سال، سخت رياضتن ۽ محنتن ڪانپوءِ ئي نفس جي مڪارين ۽ تندخوين تي قبضو ٿي ڪيو. تاريخ ۽ تذڪرن پڙهڻ مان، هن حقيقت جي زيادہ وضاحت ٿئي ٿي. جيا سيدنا عبدالقادر جيلاني، چاليهہ سال عراق جي جهنگلن ۾

نفس ڪشي لاءِ، رياضت ۽ عبادت ۾ نہ گذاريا هئا. امام غزالي ٻہ سال جا سال لالن جي لالائي حاصل ڪرڻ لاءِ شام جي رڻ پٽن ۾ گذاريا هئا. جنيد ۽ بايزيد جو مرتبو حاصل ڪرڻ ڪا آسان شئي نہ آهي. فلسفو ۾ صحيح شجاعت جي توصيف زور بازو جي طاقت نہ ٿو ونئي، مگر ضبط نفس. پرڪليس، مشهور يوناني سياست دان ۽ فلسفي 'ٿرماپلي' جي شهره آفاق معرڪي ۾ يونانين جي غيرمعمولي بهادري جي بجاءِ سندن ضبط نفس جي تعريف ٿو ڪري. انساني زندگي جي هرمنزل تي عمل سان گڏ، ضبط نفس جي ضرورت ٿي پوي. شاهہ ڀٽائي انساني زندگي جي هن صحيح حقيقت کان پوري ريت واقف هو. اُن ڪري هو ظاهري سرمي ۽ ڪارائي جي آرايش کان طالب کي پري رهڻ جي تلقين فرمائي، ڪيس اُن حقيقي لالائي جي طرف وٺي وڃي ٿو، جنهن سان سندس زندگي ارفع ۽ اعليٰ ٿي وڃي ٿي. پئي هند هن ساڳي حقيقت کي صاف صوفي جي نگاهہ سان ڏسي فرمائي ٿو:-

هارئا تو هري، ڪپڙ ڪاياسين ڪئو
ڪرين جي ڪري، تہ تون توانو ٿئين.

شاهہ ڀٽائي جي ڪلام ۾ هرجا انساني زندگي جي مسئلن جي چند چاڻ آهي. شايد منهنجي هن راءِ کي ڪو مبالغو سمجهي، مگر نقشگر جو نقشو اسانجي سامهون آهي. اُن مان ئي اسان سندس عظمت جو اندازو لڳائي سگهون ٿا. دنيا جي عظيم شاعرن، پنهنجي پنهنجي پر ۾ انسانيت جي بهبودي ۽ فلاح لاءِ پنهنجا پيغام يادگار ڇڏيا آهن. جن پيغامن جي بدولت سندن نالو زنده جاويد رهندو آيو آهي. شايد هن جذبي جي

مانند رومي فرمايو هو، "شاعري جزو ايست از پيغمبري" ۽ پيغمبر هڪ مقدس هستي ۽ پاڪ نفس شخصيت آهي. معمولي انسان ۽ پيغمبرن جي وچ ۾ هي وڏو تفاوت آهي، جو هو مقدس هستيون، انسان ذات جي نجات ۽ فلاح لاءِ هڪ پيغام رکن ٿيون. رومي جي نظر ۾ شاعر جو به اعليٰ مقام آهي، ۽ هو به انسان ذات جو خير گهرندڙ آهي ۽ سندس شعر، بنا ڪنهن امتياز جي، هر انسان لاءِ هڪ جهڙو ئي نفع ڏيندڙ آهي. شاهه ڀٽائي شاعري جي هن مفهوم کان پورو واقف نظر ٿو اچي. سندس رسالي جي ٻين سرن کان قطع نظر، سر سراڳ ۾ هو خصوصيت سان، انساني زندگي جي نشيب و فراز ۽ مد و جزر تي بحث ٿو ڪري. فرمائي ٿو:-

وڻجارا ويٺي، تو نه سرندي شاهه ري
مکـ، پنهنجي مڪڙي جڳي ڪر جيئي
پاسا پاڪڙين جا سمنڊ ٿو سيڪي
جي لنڊا ۾ ليکي، ويڙ وڙهندين ٿن سين.

دنيا جي وسيع سمنڊ ۾ انسان جي حيثيت وڻجاري کان زياده نه آهي. هن جي ٻوڙي لطف الاهي کان سواءِ ٻي ۾ آهي. شاهه ڀٽائي هن وسيع سمنڊ مان پار لنگهڻ لاءِ، انسان کي قوي کان قوي تر بڻجڻ لاءِ هدايت ٿو ڪري جهڙي ريت ٻيڙي مڪڙ سان سمنڊ جي پاڻي جو مقابلو آساني سان ڪري ٿي سگهي، اهڙي ريت انسان پنهنجي جسم ۽ روح کي پاڪيزه رکڻ سان، قوي تر بڻائي، دنيا جي آلودگين کان پاڻ کي سلامت وٺي وڃي ٿو. پر جيڪڏهن، هو اُن کان

Marfat.com

غفلت ڪري، تہ غافل جي سزا گمراهي آهي. شاهہ اُن حقيقت جي هيئن وضاحت فرمائي :-

ٻيڙ پراڻا ٻيڙئي، تو نہ ڦٻنديون ڳالهيون
سانجهيون راتيون سمهيئين ٻر سڪاڻ ڏيئي،
سيان سيئي، پار پهچندءِ خبرون.

ٻيڙي سمنڊ تي هلي رهي آهي ۽ اُنجو ملاح پاڇيل تي غفلت جي ننڊ ۾ مدهوش آهي. لهريون پهاڙن جيڏيون اُڀيون، سمنڊ ٻيڙي سان ٽڪرجي رهيون آهن. هر هوشمند، ملاح جي هن ناعاقبت انديشي کي چڱي ريت سمجهي سگهي ٿو. هن غافل ملاح جي ڪشتي وڃي پار پهچي، مشڪل آهي. اُهو انسان جو دنيا ۾ پنهنجون اکيون خير ۽ شر جي طرف کان بند ڪري ڇڏي ۽ بيخبر قدم کڻندو رهي، اُنجو سفر هن عمل جي دنيا ۾ آساني سان ڪٽجي، ۽ ڪيس نجات حاصل ٿئي، نهايت ڏکيو آهي. هي عالم اسباب، عمل جي، حرڪتن تي بيٺل آهي. جڏهن اُنجي حرڪت خاموش ٿي وڃي، تہ انسان جي حقيقت باقي رهي ڪهڙي؟ قرآن حڪيم هن حقيقت کي ڪهڙو نہ واضح ارشاد ٿو فرمائي :-

لقد خلقنا الانسان في احسن تقويم، ثم رددناه اسفل سافلين.

تحقيق اسان انسان کي نهايت عمدي نموني سان پيدا ڪيو آهي، پوءِ هو پاڻ اسفل سافلين جي طرف موٽي ٿو.

ٻيڙي جو ملاح، هڪ ٿي ٽڪي ٻيڙي کي، تباهي جي طرف وٺي غرقاب ڪري، اُنجي لاءِ هو پاڻ جوابدار آهي. شاهہ ٻڌائي

Marfat.com

جنهن نموني سان زندگيءَ جي سلامت رويءَ جو هي نقش چٽيو آهي، اُن جو نظير، دنيا جي مفڪرين ۾ شاذ و نادر نظر اچي ٿو. اڳتي هلي هن سلامت رويءَ جي پروگرام کي هو پنهنجي سامهون رکي، پڌنڌڙ کي تلقين ڪري ٿو، جا ڪامل ۽ بي مثال آهي. فرمائي ٿو:-

سيئي سبحان جي، ڪر حوالي ڪم
ٿي تحقيق تسليم ۾ لاهي غم و هم
قادر ساڻ ڪرم، حاصل ڪري حاج ٿو.

جڏهن آچارا عميق جا او پارا هجن، اُتي، مڪڙي جا موج سهي سگهندي، سبحان کي سيئي ڪم حوالي ڪرڻ ڪانسواءِ ٻيو چارو ئي ڪهڙو آهي. تسليم ۽ توڪل جي هن تلقين کان پوءِ ڪهڙي ريت نه هو صراط المستقيم ڏي وڃي ٿو وڃي. ارشاد ٿئي ٿو:-

سيوئو جن سبحان، وير نه وڙهي تن سين
توبهه جي تاثير سان، تري ويا طوفان،
ڏيئي توڪل تڪيو، آر لنگهيا آسان.

دنيا جي تڪليف ڀريل منزلن تان اُهوئي آساني سان گذري سگهي ٿو، جنهن سبحان کي سدائي سيوئو آهي. شاهه ڀٽائي هن حقيقت جو انڪشاف ٻي هنڌ هيئن ٿو ڪري:-

ساري رات سبحان، جاڳي جن ياد ڪيو،
اُنجي عبداللطيف چئي، مٽي لڌو مان،
ڪوڙيين ڪن سلام، آڳهه اچئو اُنجي.

راتين جي اُٺي روئڻ وارن جو مقام، شاھ عبداللطيف سادن لفظن ۾ ڏيکاري ٿو تہ سندن مٽي کي مٽي کانپوءِ بہ عزت ۽ شرف حاصل آھي. قرآن حڪيم اُنهن شخصيتن جو مقام محمود ٿو ٻڌائي. انساني زندگي جو نقش ۽ اُنجي عمل جو صحيح خاڪو، جهڙو ھن سنڌ جي ميڙادار مفڪر وٺي ڪڍيو آھي، اُنجو نشان امام غزالي جي تصنيفات ۾ ٿو ملي يا تہ رومي جي غير فاني تصنيف مثنوي ۾. حقيقت ۾ شاھ ڀٽائي جو سچو ڪلام انسان جي عالي ڪردار جو آئينو آھي. جنهن جي مطالعي سان ۽ زندگي جي شاھراھ ڪشادي ٿي پوي ٿي ۽ اُنجي ھر منزل آسان. شاھ جي شعر تي لکڻ وارا ڪي سندس ڪلام کي شيرين ۽ مٺين ٿا ٻڌائين. ڪي سندس فطرت نگاري جي تعريف ٿا ڪن، تہ ڪي سندس حب الوطني جي، مگر منهنجي نظر ۾ شاھ جو ڪلام سراسر ھدايت آھي. اڪثر بزرگن جو قول آھي تہ 'مثنوي رومي' جي پڙھڻ واري جو قلب زندہ رھي ٿو تہ ھن لکڻ ۾ ڪهڙو مبالغو آھي، تہ شاھ جو ڪلام قلب کي روشن ڪري ٿو. مگر ھن عارفانہ تجلي کي ڪو عارف ئي سمجهي سگهي ٿو. سندس مفڪرانہ بهار ۾ ڪڏھن بہ خزان اچي نہ ٿي سگهي.

حکایت بود بے پایاں بخاموشی ادا کردم

شاهه لطيف.

(جناب غلام محمد گرامي)

جيئن ته مون شاهه صاحب لاءِ هي شعر چوان ته غالباً صحيح حقيقت جي ترجماني ٿيندي:-

هزار بار بشويم، دهن زمشک و گلاب
هنوز نام تو گفتن کمال بي ادبي ست

جناب شاهه صاحب، هڪ اهل الله، عارف بالله، اهل دل ۽ اهل نظر هو، ڪيس اڄ ڪلهه شاعر ۽ اديب، مصور فطرت، فلسفي وغيره سڏي، ڪيس صحيح معيار ۽ حقيقي مقام، تان هٽايو وڃي ٿو. دراصل شاهه به انهن چند معزز ۽ بيمثال شخصيتن مان آهي، جن جهڙيون شخصيتون انساني تاريخ ۾ تمام ٿوريون پيدا ٿيون آهن.

شاهه رومي، عطار، محي الدين ابن العربي، شاهه ولي الله، جهڙن ڪاملن جي ساٿ جو ساٿي آهي انهن جي "سوز درون" ۽ "علم باطن" جو امين آهي ۽ هڪ "پيام جو پيغمبر" آهي. سندس لاءِ جيئن سگهجي ٿو ته:-

پيغمبري ڪرد، پيغمبر نه توان گفت

خود فرمائي ٿو ته:-

"راتي وٽان رات مونکي نئون نياهو آئيو"

هي هڪ برگزيده، پاڪباز، داناءِ راز، "معارف لدنيه" جو عارف ۽ "حقائق و بصيرت" جو حامل هئو ۽ هُن جي ماحول کان گهڻو "پاهر ۽ هٿي" وڃي چڪو هو

"وڃي تت پيا جت نهايت ناهه ڪا"

جن چند مفڪرن نظام عالم ۽ رموز زندگي تي غور ڪيو آهي، ماديات جي معاملي کان هٽي "وجداني ۽ روحاني" رنگ ۾ نظام ڪائنات کي مطالع ڪيو آهي، جن انسان جو صحيح مقام ۽ موقف لڌو آهي، تن مان اسان جو سنڌي عارف، لطيف گهوٽ ۾ آهي. لطيف هڪ فقير آهي، پر سندس فقر تان هزار سڪندر قربان!

دارا و سڪندر سے يه مرد فقير اولیٰ
هو جس کی فقیری میں بوئے اسداللهی

شاهه صاحب "اسد اللهي امانت" جو امين ۽ عالم لاهوت جو سياح هو. رسول ڪريم عليه الصلوٰة والسلام جي "علم باطن ۽ سوز درون" جو اويسي مريد هو. سندس ولايت، "ولايت ڪبريٰ" جي حدود تائين منتهي آهي.

شاهه پنهنجي ڪلام ۾ نهايت پڌرو آهي، سندس شخصيت ۽ مقام آفتاب عالمتاب وانگر ظاهر ۽ باهر آهي.

فلسفي عقل سان ۽ عالم علم سان، ڪائنات جو عقدو حل ڪرڻ گهري ٿو، ۽ سائنسدان طبعي تجربات سان ان "معما ۽ دام" کي پروڙڻ گهري ٿو، پر اهي سڀ "ڪاٺ جا پير"

Marfat.com

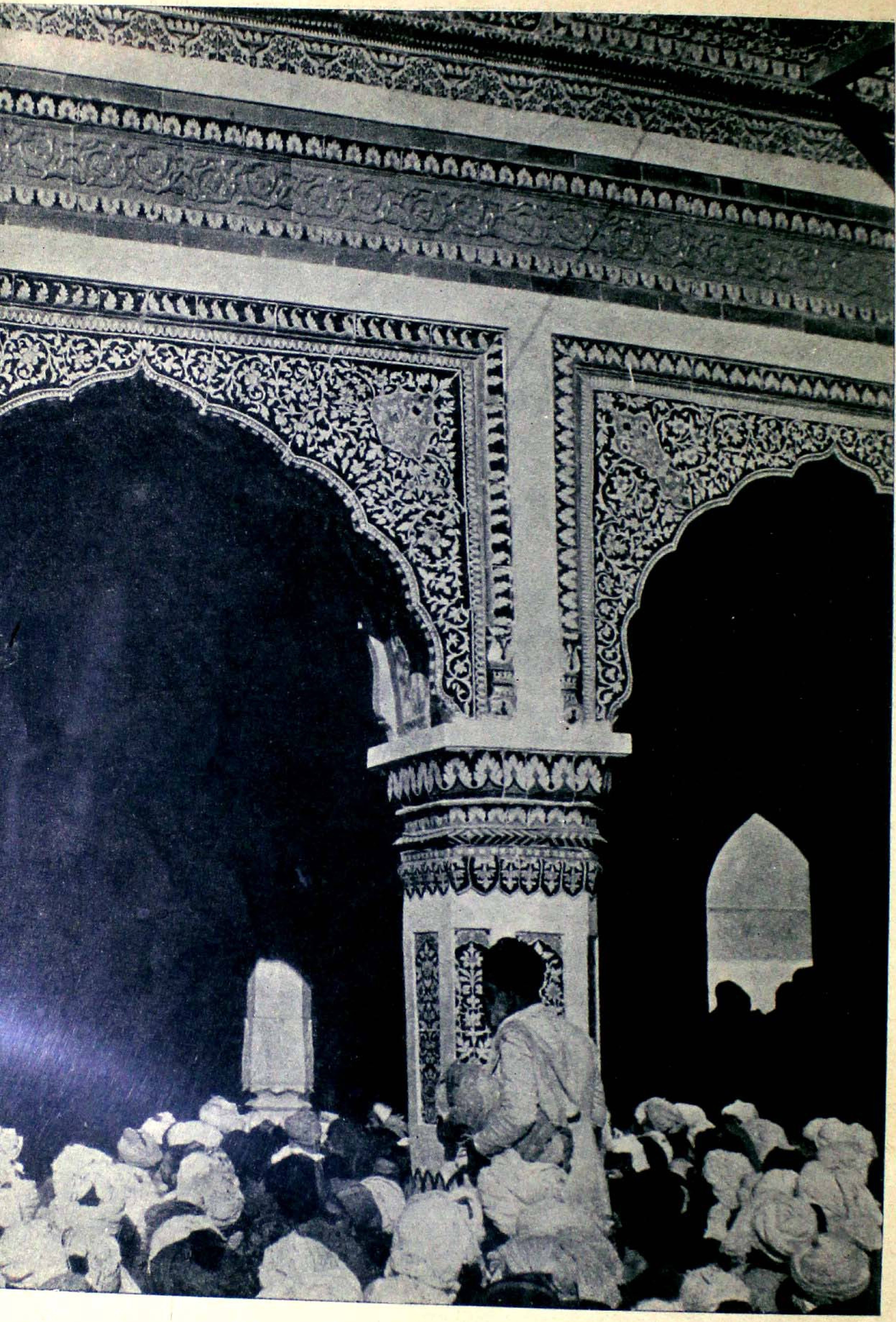

شاه جي روضه جو اندريون منظر.

Marfat.com

آهن جي ان سير ۾ ڪامياب نڪتا آهن. پر صوفي ذوق سليم، وجدان ڪامل، ادراڪ بالغ ۽ شعور صالح سان هن مابعدالطبعيات جي عالم کي مطالع ڪري ٿو.

زندگي ڇا آهي؟ موت ڇا آهي؟ ڪائنات ڇا آهي؟ تخليق عالم جو سبب ڇا آهي؟ انسان ڇا آهي؟ ۽ ڪائنات ۾ انسان جو صحيح مقام ڪهڙو آهي، اهي مسائل آهن جن کي صوفي ئي سمجهي ٿو، باقي فلسفي ۽ عالم فقط ظلال ۾ ”ڪڪڙي ۽ ماڪي“ رهيا آهن.

شاهه جنهن دور ۾ پيدا ٿيو، ان ۾ يورپ قرون وسطيٰ جي اونداهي مان نڪري رهيو هو.

علم و فن، تحقيق ۽ تنقيد جو دور شروع ٿيو هو، عالم موجد، سائنسدان، اديب ۽ فنڪار قطار اندر قطار پيدا ٿي رهيا هئا.

ان دور ۾ هيوم، ڪانٽ، نٽشي، هيگل، ڪومٽ، شلر، جهڙا فلسفي پيدا ٿيا، جن منطق، فلسفه اخلاقيات ۽ نفسيات ۽ علوم عقليه ۾ انقلاب پيدا ڪيو هو.

جرمني ۾ گوئٽي پيدا ٿيو ۽ فرانس ۾ روسو پيدا ٿيو ۽ والٽيئر پيدا ٿيو، جن مذهب، سياست ۽ عمرانيات ۾ انتهائي جرات ۽ بيباڪيءَ سان دنيائي قديم کي جهنجهوڙيو. پريس جي استعمال، اشاعت ڪتب جي ڪثرت، طبعيات ۽ سائنس جي ايجادات، يورپ جي تمدن ۽ سياست نظام تعليم، تهذيب ۽ ڪلچر، ثقافت ۽ نظريه حيات کي بدلائي ڇڏيو. ان دور ۾ فرانس ۾ انقلاب آيو. هندوستان ۾ شاهه ولي الله دهلوي پيدا ٿيو،

۽ ترڪستان ۾ محمد بن عبدالوهاب پيدا ٿيو، ۽ شام ۽ مصر ۾ ابن تيميه جا اثرات موجود هئا، ۽ سندس شاگرد سخت مذهبي تشدد ۾ مبتلا هئا. ان دور ۾ ايران شهر ۽ سندي فسادات جو مرڪز هو. عين ان زماني ۾ سر زمين سنڌ جو مرشد ڪامل حضرت شاهه عبداللطيف ڀٽائي گهوٽ ڇايو!

محبوب ۽ محجوب، سماڄي مورت، "امي ۽ اڻ پڙهيل" سيد زادو، سادي زندگي بسر ڪندي فقر و فاقه ۾ گذاريندي، واريءَ جي ڀٽن ۾ مراقبا ڪندي، اهي عقدا حل ڪيا، ۽ باطني بصيرت سان وهي اهڙا رهاڻ رچائي ۽ پنهنجي شعور باطن سان وهي اهي سوال جواب ڪيا، ۽ اشارات فطرت سان اهي روحاني رهاڻيون رچايون، جن لطيف کي لطيف ڀٽائي ڇڏيو!

ڪتاب زندگي:-

ڪتاب زندگي جي اوراق گرداني، انساني مطالع ڪان مٿي آهي، جو ته ڪتاب زندگي جا پهريان پنا قتل آهن، ۽ پويان پيچ د رپيچ! باقي وچ وارو مضمون، تنهن لاءِ حافظ چيو آهي:-

که کس نه کشود نه کشاید، به حکمت این معمارا

ان ڪتاب کي شاهه صاحب قال جي اکرن سان نه پر "حال جي حرفن" سان پڙهيو آهي ۽ پوءِ وهي "آدون ۽ داڻون" ڪيون اٿس، ۽ مختلف سرن ۾ ۽ مختلف استعارن ۾ بيان ڪيا اٿس- بقول رومي رح

خوشتر آن باشد، که دلبران
گفته آید، در حدیث- دیگران

Marfat.com

وانگر سسئي، سهڻي، سورٺ، ليلان، مارئي کي مستعار ورتو اٿس، ۽ بيان ڪيا اٿس زندگي جا مسائل!

افسوس آهي جو ان نقطهء نظر سان شاهه کي پڙهڻ ۽ سمجهڻ جي گهٽ ڪوشش ڪئي ويئي آهي، رڳو سندس ظاهري اکرن تي خلق حيران آهي.

"پر اکران دي وچ جو ئي اڙيا، عشق دي چاڙهي مول نه چڙهيا"! تي نظر آهي ئي ڪانه!

شاهه جو ماحول ڪهڙو هو؟

اڄ کان پر صديون اڳ سنڌ تي نظر ڪجي، جڏهن نه علوم فنون جي ڪثرت هئي، ۽ نه ايجادات ۽ طبعيات جو زور هئو، ۽ نه سائنس ۽ نيچر اسٽڊي متعلق ايتري معلومات هئي، نه وايرلس جو وجود هو ۽ نه ريڊيو هو، نه ريل هئي ۽ نه موٽر، نه جهاز، نه تار پيڄو، نه پريس، نه ٽائيپ ۽ يونيورسٽي، نه اليڪٽرڪسٽي ۽ نه آبزرويٽري! نه اهڙيون فلڪ پيما عمارتون هيون ۽ نه گردن توڙ بنگلا ۽ ماڙيون!

سادي سودي زندگي، پکن ۽ ڪکن ۾ گذارو هو، لباس ۾ تصنع ۽ تڪلف نه هو:-

ڪلهن ڦاٽو ڪنڌرو متو اگهاڙو
منهن جو ڪڄاڙو پيرن ۾ پيهور ۾.

وارو حال هو، اهڙي ماحول ۾ لطيف جائو ۽ پلي ڪري آيو، سنڌ ۾ هڪ اهو لطيف پيدا ٿيو. اڄ علوم و فنون ۽ ايجادات ۽ سائنس جي ڪثرت آهي، پر وري ڪو شاهه لطيف پيدا ڪونه ٿيو.

Marfat.com

ان سون ورهن ۾، مولانا، مولوي، ملا، پير، شيخ، مشائخ، معلم، فلسفي ۽ مدرس، ماستر ۽ ڊاڪٽر، هزارها پيدا ٿيا آهن پر شاهه لطيف وري ڪونه پيدا ٿيو!

دگر دانائي راز آيد ڪه نه آيد!

شاهه جو علم

شاهه عارفانه فڪر ۽ بصيرت جي عالم جو اهو در يڪتا هو، جو علوم اللهيه ۽ فيض يزدانيه مان مستفيد هو. هو جي موجوده تعليم ۽ تدريس جي طريقن سان پڙهيل هجي ها، ته هنن ٻن صدين ۾ سوين "شاهه لطيف" پيدا ٿين ها! شاهه ۾ واهه جو چيو آهي:

ساري رات سڄان، جاڳي جن ياد ڪيو
تن جي عبداللطيف چئي، سٿي لڌو مان
ڪوڙئين ڪن سلام، اچي آسڻ تن جي.

شاهه جو علم مڪتبي نه هو، پر وهبي هو، قلمي نه هو پر قلبي هو، ڪتابي نه هو پر لدني هو.

علم اهل - دل نه از مڪتب بود
علم اهل - دل ز خاصه رب بود

اهل دل، جو علم مڪتبن مان نٿو ٿئي، پر انهن کي خاص طور بلا واسطي رب تعالىٰ وٽان عنايت ٿو ٿئي - انهن جو قلب "جامع العلوم" ۽ "مخزن الاسرار" ٿو ٿئي ۽ سندن قلب لوح محفوظ آهي! جنهن ۾ ڪتاب حقيقت محفوظ آهي - في لوح محفوظ!

Marfat.com

اسان جي زندگي :-

اسان جي زندگي تصنع ۽ تڪلفات، غير حقيقي ۽ غير اصلي معيارن ۾ قابو آهي ۽ اسان جي زندگي حيوانن وانگر بلا مقصد گذري رهي آهي - تنهنڪري اسان ۾ ڪا حقيقت ۽ معنيٰ پيدا نه ٿي ٿئي ۽ اسان ڪنهن ۾ اهڙي شخصيت ۽ ڪلام کي سمجهڻ کان قاصر آهيون.

شاهه لطيف واري زندگي اسان کان گهڻو بلند ۽ دور آهي، تنهنڪري اسان جهڙن مان شاهه جو وري پيدا ٿيڻ مشڪل ۽ ناممڪن آهي.

اسان جو علم، دماغي، فڪر، قياس ۽ وهم تي مبني آهي ۽ "دل جي اندر" جا اڪيل ڪتاب اسان لاءِ مطالع جو سامان آهن - تنهنڪري دل، "نور ۽ زندگيءَ" کان محروم آهي. اهڙيءَ صورت ۾ اندر ۾ سچو ڪيئن پيدا ٿيندو؟

شاهه جو رسالو

شاهه جو "ڪلام ۽ ابيات" عشق الاهي جون "آيات بينات" آهن جي سندس قلب جي جذبات ۽ ڪيفيات جون حامل آهن - اهو ياد رکڻ گهرجي ته جيئن حق تعاليٰ جي تجلي کان طور سينا ٻچي نه سگهيو، ۽ نه موسيٰ عليه السلام! تيئن "خر موسيٰ صعقا ۽ جوڳي جنگ جهلن" وانگر خود شاهه صاحب جو "قلب زنده" جڏهين "تجلي گاهه حق" بڻيو، تڏهن تجليات الاهي جو تاب بي حساب نه جهلي سگهيو ۽ اهي "لمعات برق" وانگر چمڪندڙ ڪيفيتون سندس سيني کي لوڏي، زبان جي دروازي کان ٻاهر نڪري آيون. اگر ائين نه ٿئي ها

Marfat.com

ته هو سندس سيڌو ڦاٽي پوي ها. "حق تعاليٰ جي تجلين" ۽ "انوار رباني جي ڪيفيتن" ۽ "اسرار يزدانيءَ جي وهب ۽ عطا" کي اهڙي قلب سمجهي سگهندو جنهن تي انوار الاهيءَ جي ٻالوت تيل هوندي - اهڙين عشق الاهي جي باطل سوز، عارفانه "تجلين ۽ آيتن" کي اڄڪلهه جي شاعرن واري "شاعري ۽ تڪبندي" ۽ "بيت بازي" ۽ "قافيه پيمائي" سڏڻ ظلم آهي.

اها شاعري اها آهي، جنهن لاءِ رومي چيو آهي -

شاعري جزوي ست از پيغمبري،
۽ باقي شاعري کي چئجي، خري!

انا اللطيف :-

شاهه کي سمجهڻ لاءِ ڪو لطيف ذاتي گهرجي جو شاهه جي شخصيت ۾ فنا هجي، جو فنا ٿي شاهه جي "قلبي ڪيفيات" ۽ "حسيات باطني" مان لنگهي اچي - جو پنهنجي قلب جي تار لطيف جي تار سان ملائي! لطيف جي راز کي پنهنجي آواز ۾ بيان ڪري، شاهه کي وجدان، ذوق سليم ۽ حال جي اکين سان ڏسي - بصيرت ۽ جذب، عشق ۽ عرفان جي عينڪ سان ڏسي - باقي صاحب الڪلام کي ڇڏي ڪلام کي پروڙڻ ۽ پڙهڻ بي معني آهي. جيئن قرآن فهميءَ لاءِ رسول جي شخصيت کي سمجهڻ ضروري آهي، تيئن رسالي جو سمجهڻ مشروط ۽ مقيد آهي، شاهه جي شخصيت سان، ۽ اڄڪلهه شخصيت کي سمجهڻ کان اڳ، شاهه جي ڪلام کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪئي وڃي ٿي، جا صحيح نه آهي!

Marfat.com

قلم ۽ قلب

اڄ قلم ڏيئي قلب کسيو ويو آهي، ۽ اڄ قلم سان حال کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪئي ٿي وڃي. جا ناممڪن آهي. قلم "قال جي ڊائيڊال" کي لکي سگهي ٿو پر عشق جي برق جانسوز جي شدت، حرارت، گرمي ۽ روشني ۽ ڪيفيات کي قلم ڇا بيان ڪري سگهندو؟ قلم باهه جو لفظ لکي سگهي ٿو، پر گرمي کي نه ظاهر ڪري سگهي ٿو ۽ نه بيان ٿو ڪري سگهي!

ليڪن عشق الاهي ۾ "جليل دل" ۽ "قتيل دل" گهرجي، جا اڄ شاهه کي سمجهي! باقي همه هيچ!

يعني :- اگر به او نه رسيدي تمام بولهبي ست.

اڄوڪو انسان-

اڄوڪو انسان ٽنگن تي هلندڙ بي پڇڙن وارو حيوان آهي- ڪيس ڌڻي ڏي هلڻ لاءِ پيدا ڪيو ويو- "احسن تقويم" ۽ "ڪرمنا بني آدم" جا تاج پهرايا ويا. پر سندس دل اڄ به اونڌي اٽڪيل آهي. دل سنئين ڪرڻ جي ضرورت آهي، ۽ تڏهن شاهه کي سمجهي سگهندو. اڄ جايون اڇيون ۽ اوچيون آهن، پوشاڪ ۽ خوراڪ ۾ تازگي ۽ شايستگي آهي، پر دل ۾ مردگي آهي. اها مصنوعي تازگي ڪارگر نه آهي.

شاهه صاحب سڳورو ظاهر ۾ سادگي جو پيڪر هو، پر باطن ۾ تازگي جو مجسم هو. اڄ اسان ظاهر ۾ تازا ۽ توانا آهيون، پر باطن ۾ اندا ۽ نابينا آهيون، رڳو قال آهي. ڳالهيون وڏيون واريون آهن. پر آهيون ڏٺا مٺارا! هت ته اهو گهرجي جنهن جو اندر اڃ هجي!

"اندر جنهين جا اڃ، ڏونگر سي ڏوريندئون!"

اڄ سڀڪو شاهه شاهه ٿيو ڪري، پر ڪا ٿھر ڪانه آهي جا اسان کي ڪن ڪان وٺي "سبق سور" جو پڙهائي، ۽ سمجهائي ته اهو سور ڇو دستور اوهان ۽ اسان کان ٻري آهي.

اڪران دي وچ جوئي اڙيا،
عشق دي چاڙهي مول نه چڙهيا.

عشق اسلام آهي-

عشق اسلام آهي ۽ اسلام عشق آهي. عشق جو دشمن عقل آهي، ۽ اهوئي عقل ڪفر آهي. جيئن اقبال چيو آهي-

اگر ہے عشق تو ہے کفر بھی مسلمانی،
نہ ہو تو مرد مسلمان، بھی کافر و زندیق!

عشق آهي ته ٻوءِ ڪفر به مسلماني آهي. پر عشق نه آهي ته ٻوءِ ڏالي جي مسلماني به ڪفر آهي ۽ الحاد ۽ زندق آهي. اڄ به ڏالي جي مسلمانن ۾ رڳو ڪٿر آهي منجهن عشق الاهي ڪو نه آهي. ٻيا وري غلط علم تي مست ۽ ڏاران آهن ۽ عشق کان ٻري!

علم ڇا آهي-

اهو ظاهري علم ناڳ، آهي، جنهن ڪئين عالم فاضل ڪائي کپائي ڇڏيا آهن.

"علم را برتن زنی مارے بود"

اڄ علم کي هر ڪنهن پنهنجي پيٽ جو ذريعو بڻايو آهي تنهنڪري اهو علم ناڳ، ٿي پيو آهي، جو پيو ٿو ڊنگي ۽ ڪائي!

اڄ تہ الا ماشاءالله ھر ڪنھن کي علم جون "لنڊيون ۽ ڪپڙ" پيا ڏنا ڪائين. پچل تہ ڪو نہ ٿو ڏسجي. اھو علم جنھين عشق جي قبضي ۾ اچي ۽ دل جي بصيرت جي تابع ٿئي، تنھن :

علم را بر دل زني ياري بود

تنھن اھو علم يار ٿو بڻجي. قاضي قاضن چيو آھي تہ :-

سيئي سيلھ ٿيام، پڙھيام جي پاڻان
اکر اڳيان ايري واڳون ٿي ويام

قاضي قاضن "اکرن کي واڳو" سڏيو آھي. جو اھو ۾ تنھن سڏيو اٿس، جنھن عقل جي انڌ ۽ علم ظاھري جي انڌ جون پنبون لٿيون اٿس.

جوڳي ۽ جاڳايوس ستو ھوس ننڊ ۾
تھان ھوءَ ٿيوس سندي پريان پيچري.

اڄ ڪنھن عارف ۽ جوڳي جي زنده صحبت جي ضرورت آھي. رڳو لکين ڪتابن مان ڪجھ نہ ورندو! شاھ صاحب صاف صاف فرمايو آھي :

اکر پڙھ الف جو ٻيا ورق سڀ وسار
اندر تون اجار - پنا پڙھندين ڪيترا.

تمام سھڻو بيت آھي. سچ ۾ اھو آھي. ٻيا سڀ ورق وسارڻا آھن. ۽ ٻين پنن کي پڙھڻ مان پورت ڪا نہ ٿيندي "اندر جو اجر" گھرجي. اھا ساڳي ڳالھ رومي صاحب ڏني آھي :

صد كتاب وصد ورق درنار كن
روئے دل را جانب دلدار كن

L (IV) 642—16

پر اڄڪلهه ته انسان وٽ گهڻا ڍير آهن، دماغي ڏوڪيبازن جا سوين ڪتاب لائبريرين ۽ ڪتبخانن ۾ موجود آهن جي زهر ۽ ڏانگ، آهن. انهن کي هو مذهب سڪرٽ ڪانسواءِ هٿ نه لائجي. ڪنهن جوڳيءَ کان مذهب سکي، پوءِ انهن کي مٿهن ڏجي. اڄ ائين نه آهي، نه مذهب تا چاڙهن ۽ نه دلين ۾ نور آهي، دماغي ڏکن تي ويٺا زندگي صرف ڪن ۽ ڏانگن کان ڏنگجن.

کهڙو قلم گهرجي-

مان علم ۽ قلم ظاهريءَ جي خلاف نه آهيان. تنهن جو مطلب آهي ته اهو قلم جو قلب جي تصرف سان لکي، اهو "قابل مطالعه" آهي ۽ باقي باطل آهي جنهنکي ڇڏي ڏجي. اهڙي قام لاءِ شاهه چيو آهي:

کهڙي ڪاتب تو ڪرين مٿي پنن پيهه،
جي ورق وارين ويهه، ته اکر مڙوئي هڪڙو.

علم غير نافع-

اهو علم جو "غير نافع" آهي، تنهن کان رسول ڪريم صلعم پناهه گهري آهي. چيو آهي:

اللهم اني اعوذ بڪ من علم لا ينفع

غير نفع بخش اهو علم آهي جو "حقائق الاشياء" کان محروم ڪري ۽ الله تعاليٰ جي "محبت ۽ عرفان" کان غافل رکي، مجرد طور "في ذاته علم نه نافع آهي ۽ نه غير نافع،" نافع ۽ غير نافع علم جو نتيجو ۽ اثر آهي. حق تعاليٰ جي معرفت خود "جامع العلوم" ۽ "جامع المعارف" آهي. اهڙي علم

Marfat.com

واري لاءِ جائز آهي، تہ هو ڪتاب بہ پڙهي، ۽ مختلف علوم ۽ فنون بہ مطالع ڪري. درياءَ بہ گهرڻ لاءِ تارو ڪي اجازت آهي باقي اڻ تارو تہ ٻڏي مرندو!

دنيا سڀ درياءُ، ڪوڪو تارو تنهن ۾

تارو مان مطلب آهي، "راسخون في العلم،" يعني اهي جن کي دنيا جي معاملات ۽ تعلقات ۽ ظاهري علوم ۽ فنون، غافل نہ ڪن، ۽ علم حقيقي ۾ راسخ هجن.

باقي رڳو ظاهري علم وارا ڀلي تہ قرآن جا حافظ هجن يا عالم هجن، شارح هجن يا ڪاتب هجن، حق تعاليٰ جي محبت کان دور آهن. انهن مان هڪڙا ڪنز، قدوري ۽ ڪافيا، ۾ "نحو ۽ غرق" آهن تہ ٻيا "جاميٽري ۽ الجبرا" "رياضي، ۽ جاگرافي" ۾ غافل ۽ مدهوش آهن. حقيقت تہ ڪنهن ٽئين هنڌ اچي ٿي!

ڪنز قدوري ڪافيا ڪڏهن ڪو نہ پڙهيوم

۽:- لوڪان نحو صرف مون مطالع سپرين

غم عشق گهرجي-

اڄ دماغي عيش نہ گهرجي، بہ "غم عشق" گهرجي ۽ اها نعمت هر ڪنهن کي ڪانہ ٿي ملي.

سرمد غم عشق بوالهوس رانہ دهند
سوز دل پروانہ، مگس رانہ دهند
عمر بايد کہ يار آيد بہ کنار
اين دولت سرمد، همہ کس رانہ دهند

عشق جو ڦر پرواني لاءِ خاص آهي. اهو مکين کي ڪو نه ٿو ملي! مکيون آهن سڏڙيا ۽ بوالهوس!

سڏڙيا شراب جون ڪوهه پچارون ڪن
جڏهن ڪات ڪلالن ڪڍيا، موٽيو پوءِ وڃن
ڦڪون مي پين، سر جنين جا سٽ ۾.
(شاهه)

آخر ۾ ايترو عرض ڪندس ته اسان جي زندگي اسان کي هلائي رهي آهي. يعني اسان مجبوراً زندگي گذاري رهيا آهيون. اسان کي پنهنجي زندگي کي پنهن جي قبضي ۾ رکڻ گهرجي، جيئن زندگي اسان جي چوڻ تي هلي ۽ نه اسين زندگي جي اشاري تي مجبور ٿي هلون.

لهوارو لوڪ وهي، تون اپو وڃ اوڀار!
اهو آهي، شاهه کي سمجهڻ جو هڪ اصول!

Marfat.com

شاھ جو شاھاڻو سخن!

معرفت ۽ حڪمت جو بي بها خزانو!!

(مولوي حڪيم عبدالڪريم چشتي)

اسان جي سنڌ جي شاعرن جو شاهه والا جاهه ڪامل ولي الله، حضرت سيد عبداللطيف ڀٽائي گهوٽ عليہ الرحمہ اهڙو وجود مسعود آهي ۽ اهڙي محترم ۽ مڪرم شخصيت آهي جنهن تي سنڌ وارن کي بجا طور فخر ۽ ناز آهي. هو نہ رڳو ادب ۽ سخن جو سرتاج آهي پر عملن جي مد نظر پڻ اعليٰ انسان آهي جو نہ رڳو دماغي نقطہ نظر موجب وڏو حڪيم ۽ فيلسوف هو، مگر باطن جي لحاظ کان پڻ صاحب دل و باڪمال ۽ نسورو نور جو ظهور هو، هو نہ رڳو هڪ سچو پڪو پورو دينداراسلام جو معتقد آهي پر انسان ذات جو سچو ۽ محب وطن سياست دان پڻ آهي، جنهن جي ڪلام بلاغت نظام ۾ دين ۽ دنيا جي بهترين تعليم موجود آهي، جنهن ۾ خالق ۽ خلق جي حقن جي تلقين ڪيل آهي، جنهن ۾ معرفت (الاهي) ۽ حڪمت (انساني) جو بي بها ۽ اڻ کٽ ۽ اڻ ڇڙ ۾ وجهندڙ خزانو آهي. سندس سخن هر لحاظ سان فصيح ۽ بليغ، مقبول ۽ معقول، عمده ۽ سنجيده آهي جنهن ۾ ظاهري خوبيون نہ بيحد ڪثرت سان آهن پر باطني ڀلايون ۾ بي شمار آهن. شاهه صاحب سنڌ جو سعدي آهي - جنهن

حضرت مولانا شيخ سعدي عليہ الرحمتہ جو ڪلام نثر خواہ نظم بي نظير آهي ۽ همہ گير حڪمتن جو حامل ۽ هرهڪ انسان کي سندس زندگيءَ جي هرهڪ منزل ۽ دور ۾ رهبري ڪندڙ، تيئن ۽ تهڙي طرح شاہ والا جاہ ڀٽائي گهوٽ عليہ الرحمتہ جو ڪلام ۾ هر انسان جو رهنما ۽ هر مجلس ۾ ڪار آمد ۽ هر وقت مفيد آهي - ڀلا ڇا آهي جو شاہ وٽ نہ آهي؟ سڀ ڪجهہ آهي! هي تہ محال آهي جو ڪنهن هڪ مضمون ۾ خود انکي ڪيترو بہ طويل ڪجي شاہ جي ڪلام تي تبصرہ ڪري سگهجي ۽ جامع طرح سندس نزاڪتون ۽ لطافتون، حسن ۽ جمال، خوبي ۽ ڪمال پيش ڪري سگهجي. تنهن ڪري رڳو چند ڳالهين کي نهايت ئي اختصار سان پيش نظر رکي ڪجهہ لکيو وڃي ٿو:-

توحيد باري تعاليٰ ۽ شاہ صاحب.

جيتوڻيڪ حضرت شاہ صاحب هرهڪ سر ۾ توحيد رباني ۽ معرفت يزداني تي تمام گهڻو چيو آهي، پر ان ڀنڊار مان ڪي پورڙائي اسان لاءِ ڪافي ۽ شافي آهن! حضرت فرمائي ٿو تہ:-

١- اول الله عليم اعليٰ عالم جو ڌڻي،
قادر پنهنجي قدرت سين قائم آهي قديم،
والي واحد وحدہ رازق رب رحيم،
سو ساراہ سچو ڌڻي چئي حمد حڪيم،
ڪري پاڻ ڪريم، جوڙون جوڙ جهان جي.

Marfat.com

٢- الله جيئن نالو، تيئن مون وڏو آسرو،
خالق تنهنجي ڪاڻ جو، پرو پاند نه ڪوءِ،
نالو رب سندوءِ، رهيو آهيم روح ۾.

٣- ڏاتار ته تون، پيا مڙئي منگتا،
ميهن مدائتا وسڻا، سدا وسين تون،
جي گهرا ڄين مون، ته ميرايئين مان لهان.

٤- تون حبيب تون طبيب، تون ڏُکن جو ڏيپ،
تون ڏئين تون لاهين تون هين هادي رب،
آهم اي عجب، جن وارئو ويڄ وهارين.

٥- تون حبيب تون طبيب، تون دارون ڪي دردن،
تون ڏئين تون لاهين ڏاتر ڪي ڏکندن،
تڏهن ڏکيون فرق ڪن، جڏهن امر ڪريو انڪي.

٦- جيڪي منجهه جهان، سو تارئي تڳي تهجي،
لطف جي لطيف چوي تووٽ ڪي ڪانه،
عدل جتان نه آءُ ڪو ڦيرو ڪج فضل جو.

٢- شاه صاحب ڌڻي جي دربار ۾ ڪهڙيءَ ريت پاڏائي
تو ۽ پنهنجي مالڪ کي ريجهائي ٿو! سندس مناجات ۽ دعا
جو طريقو ڏسو! سندس آه و زاري پڙو!

١- پائي پاند ڳچيءَ ۾، اڳڻ جي اچن،
اوڳڻ، عيب، ڪچايون ڍڪڻ تي ڍڪجن،
تو ڏي لڪر هجن، ته ٻه معاف ڪجن ميندرا.

٢- مٺو جيئن ڌاڳو، تيئن مون وڏو آسرو،
ڪو ڌر ناهه ڇهوءِ، مون پيا ڌر گهڻا نهاريا.

٣- جيڏو تنهنجو نانءُ، پاڄهه ۾ اوڏيائي مڱان،
رتيءَ ڏهين رهيءَ ڏوڙهين، تون ڇپر تون ڄاڻ،
کڄاڙو کاڻو، توکي معلوم سڀ ڪا.

٤- ڄاڻ تون جيڏو، آهين شان شعور سان،
مون تي ڪر مهنجا پرين، توهه تسي تيڏو،
اِيءُ ڪامل ڪم ڪيڏو، جيئن نواز پڻم نگاهه سان.

٥- ۾ ڪر ڏول ڏلو، ڦالو نماڻين سين،
ڪوڻهي ڪميڻين جو، بڪر تو بلو،
تنهنجو نانءُ نلو، وڻيو ويٺي آهيان.

٦- ستر ڪر ستار، آءٌ اگهاڙي آهيان،
ڏکين ڏکوڙهار، ڏيئي پاند پناهه جو.

٣- پڇائي گهوٽ اعتماد ۽ اعتقاد ۾ پهاڙ جهڙو پختو آهي. سندس مضبوط ارادو، سندس پالڻهار ۾ آسون ۽ اميدون ته ڏسو! سندس استقلال تي ته نظر ڪريو!! رضا ۽ تسليم جي ڪيڏي نه بلند مقام تي شاهه سرفراز آهي! سبحان الله!!

١- سپيئي سپحان جي، ڪر حوالي ڪم،
ٿئي تحقيق تسليم ۾، لاهي غم و هم،
ڪادر ساڻ ڪرم، حاصل ڪري هاڃ تو.

Marfat.com

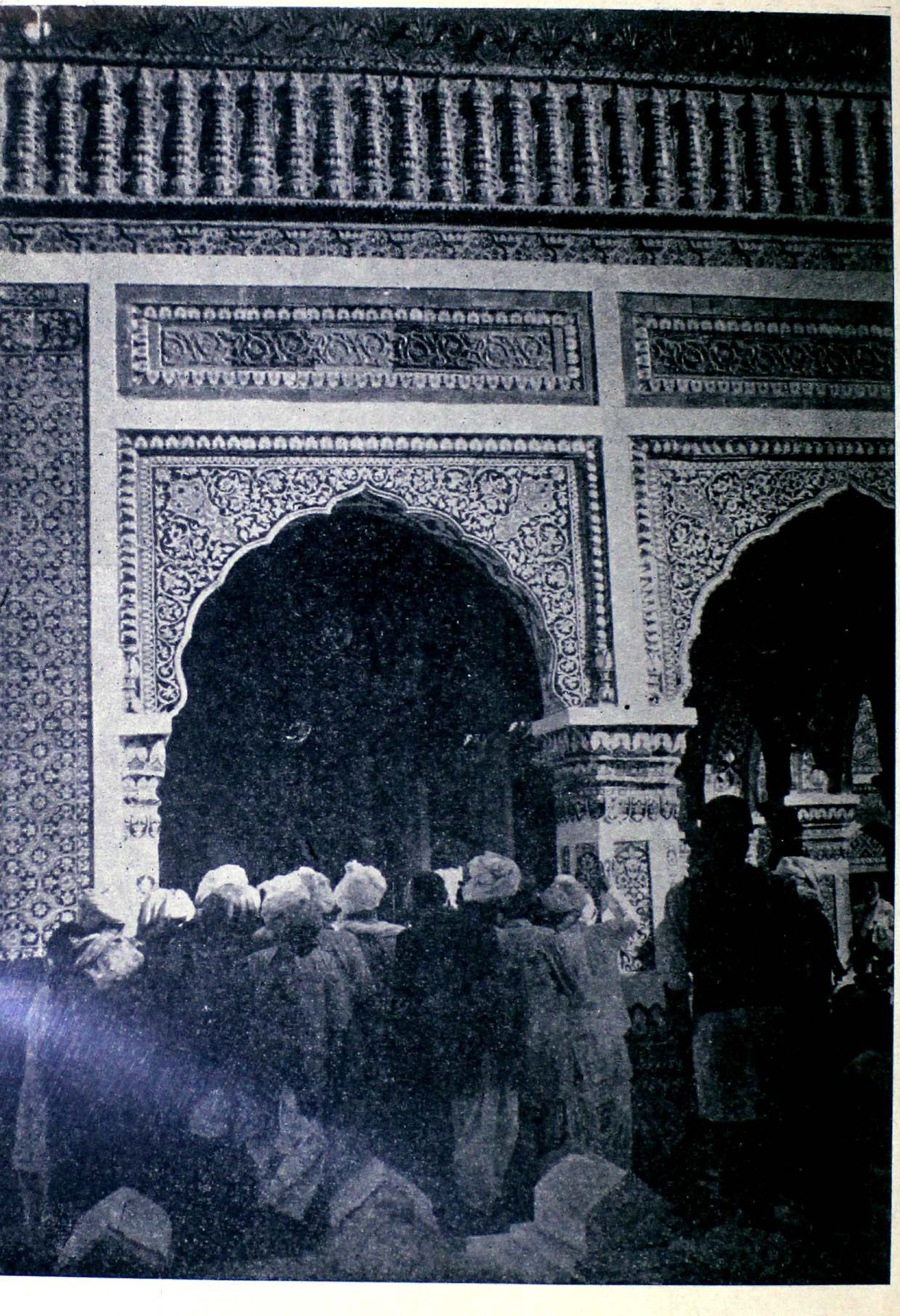

محفل سماع جو هڪ ٻيو منظر.

Marfat.com

Marfat.com

٢- جي ايلائي نہ لهين، تہ ٻڙ ايلائيج،
آسرو م لاهيج، سڄڻ ٻاجهيندڙ گهڻو.

٣- اي دل مڃان ماندي ٿئين، الله ٻي آهي،
سون و رهن جا سورڙا، هڪ لهڻي ۾ لاهي،
اهڙوئي آهي، صاحب منهنجو سپرين.

٤- شاه صاحب جو رسالت محمدي ۾ ايمان ڏسو! سندس
حضور انور رسول اڪرم تاجدار مدينہ صلي الله عليہ وسلم سان عقيدت
مندي ڏسو! ڏسو شاه صاحب ڪيڏي حب مان حضرت حبيب
حق جو ذڪر ٿو ڪري!

(١) جوڙي جوڙ جهان جي جڏهن جوڙيائين،
خاوند خاص خلقي، محمد مڪائين،
ڪلمو تنهن ڪريم تي، چئو چايائين،
"انا مولاڪ انت محبوبي"، ايهہ اتائين،
ڏکي ڏنائين، ٻئي سرائون سيد چئي.

(٢) جوڙي جوڙ جهان جي، ٻارڻ ڪيائين پروار،
حامي - هادي - هاشمي سردارين سردار،
سونهين صحابن سٿ ۾، منجهہ مسجد مٽيا دار،
جاري جڳا جوڏار، هوا هيڪاندا حبيب سين.

(٣) وحده لا شريڪ لہ، جڏهن چيو جن!
تن محمد ڪارڻي هيجان ساڻ هنئين،
تڏهن منجهان تن، اوتڙ ڪونہ اوليو.

Marfat.com

٥. شاھ صاحب انسان کي الله ۽ رسول جي اطاعت ۽ فرمان برداري بابت ڪهڙي نہ سهڻي نموني هدايت ڪري رهيو آهي ۽ ڪيس عمل جو پيغام ڏئي رهيو آهي؟

(١) وحده لا شريڪ لہ چؤ چوندو آءٌ
فرض، واجب، سنتون، تنئون ترڪ م پاءِ،
توبہ سندي تسبيح، پڙهي سا پچاءِ،
نـڱا پنهنجي نفس کي، ڪا سنئين راھ سونهاءِ،
سپيرين جي ڳالهڙي، هئي هنئين سين لاءِ،
تہ سندي دوزخ باھ، تو اوڏيائي نہ اچي.

(٢) وحده لا شريڪ لہ، اي وهائج ويءُ،
گڏين جي هارائين، تہ هنڌ تنهنجو هيءُ،
پاڻ چوندءِ پيءُ، پري جام جنت جو.

(٣) جا سنهون ڪتڻ نہ سڪي،
سا مر رنبائي روڙي،
صراف ان سٽ کي پڻ نيندا توري،
ٿهلي ۽ ٿوري، ويچارئي وڙ ڪندا.

(٤) جي پائين جوڳي ٿيان تہ سڳ سيپئي ڇڏ،
اوڏو ٿيءُ الف کي، من ميم سين گڏ،
هتان لاهوتي لڏ، تہ گرسان گڏجين ڪاپڙي.

(٥) پوڪٽي ٿي تہ پوکر، نہ تہ مند وينديءِ گذري،
جڏهن لڻندو سڀ ڪو، تڏهن سڪنديءُ سنگ ڪاڻ.

Marfat.com

٦. جيئن عرض ڪري چڪو آهيان ته شاه صاحب جو ڪلام اڻ کٽ حڪمتن جو خزانو آهي ۽ ان ۾ سڀ ڪجهه آهي ۽ شاه صاحب جي ڪلام تي هن مضمون جي ذريعه ڪيترو تبصره ڪري سگهبو؟ رڳو سعادت حاصل ڪرڻ جي نيت سان ۽ ڀاڳ ڪي حضرت ڀٽائي جي عقيدت مندن ۾ ڳڻائڻ خاطر هي ٿورڙو بيان لکي رهيو آهيان، تنهن ڪري هيٺئن مان اعلي حضرت شاه عبداللطيف جي ڪلام مان رڳو اهي ڪي مصرع ڳولي عرض رکان ٿو جي هروقت ۽ روز مره محفلن ۽ مجلسن ۾ ڀهاڪن ۽ ضرب المثال طور ڪم اچن ٿا. اوهان انهن جي چستي، بندش، عمدگي، شگفتگي، حسن ڪشش ۽ حڪمت تي نظر ڪريو! هڪ هڪ مصرع ڪهڙو نه دلچسپ ۽ روح پرور آهي؟

(١) جن کي حب هنئين ۾ آه، ساهڙ ساڻي تن جو.

(٢) ڪين ماڻيندا من ۾ خودي ۽ خدا.

(٣) پاڻي مٿان جهوپڙا مورک اچ مرن.

(٤) پيرين پند وسار، هل هنئين سين هوت ڏي.

(٥) هوت توکان هڏ پرين پراهون ڪينڪي.

(٦) اڳهي جن لوري ڏونگر سي ڏوريندئون.

(٧) جي مٿان هوت مرن، هوت تنهين جي هنج ۾.

(٨) ور پنهون سان ٻلڪ، ٻن ٻارنهه ماه ٻين سين.

(٩) مري جيئين ته ماڻئين جانب جو جمال.

(١٠) مرڻا اڳي جي مئا، سي مري ٿين نه مات.

(١١) سمر جن نه ساڻ، هوت حمائتي تن جو.

(١٢) واکا منهنجي وس، پڌر ڪم پروچ جو.

(١٣) ڏکن پنيان سک-، سگهو ملندء سسئي.

(١٤) تيڏي پسي تي، هوت آهي هڪڙو.

(١٥) واريء سندو ڪوٽ، اڏي اڏ پيندي ڪيترو.

(١٦) ڏات نہ آهي ذات تي، جو وهي سولهي.

(١٧) سي ڪيئن پرين پسن، ڪنڌ جن اکين ۾.

(١٨) سوکي پائي سپ کي، اوڪئ تون هين تون.

(١٩) تو جنهين جي تات، تن پڻ آهي تنهن جي.

(٢٠) ماڻهو گهرن مال، آءَ سپ ڏيڻهن گهران سپرين.

٧. آخر ۾ مضمون کي حسرت سان ختم ڪندي عرض ڪندس تہ بيشڪ ڀٽائي صاحب جي ملڪ ۽ ملت ۾ عزت ۽ توقير جهجهي آهي، پر جيئن عام طرح خلق، اصلي شئي کي وساري ويندي آهي ۽ رڳو رسم، رواج جي پرسش ڪيندي رهندي آهي، تيئن شاه جو ڪلام جيو ۽ پڙو تہ گهڻوئي ٿو وڃي، پر ان جي حقيقت کان عام طرح خلق پري پيل آهي. "ڪاڏي منهن مريم جو، ڪاڏي الهہ يار". ڪاڏي شاه عبداللطيف ۽ ڪاڏي عام خلق جو خيال! شال الله پاڪ اسان کي حق شناس ۽ حقيقت آگاه بنائي.

(آمين)

Marfat.com

شاه جي رسالي جي تصحيح.

(جناب سيد لطف علي شاهه منظور)

تحقيق جي تقاضا آهي ته جنهن شيءِ جي تحقيق ڪئي وڃي ان کي هر زاويءِ نظر کان چڱيءَ طرح ڏٺو وڃي، تاڪ سندس ڪو اهڙو جزو رهجي نه وڃي، جيڪو ظاهر نه ٿيو هجي. ان تحقيقي نظر سان ڏسبو ته سنڌ جي بلند پايه شاعر شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ جو شايع ٿيل ڪلام جڙ ته هزارن غلطين جو مجموعو آهي. ائين هرگز نه آهي ته ڪو اهي غلطيون شاه صاحب جن کان سرزد ٿيون آهن، بلڪ اهي غلطيون شاه صاحب جن جي ڪلام کي غلط پڙهڻ وارن ۽ غلط شايع ڪرائڻ وارن جون لغزشون آهن. انهن ۾ مولفن جي وڏي ۾ وڏي غلطي هي آهي جو ڪين جيڪي ڪجهه گنج مان مليو آهي سو بي ڪم و ڪاست يا معموليءَ ڪميءَ سان شايع ڪيو اٿن. سندن نازڪ طبيعتن ڪڏهن به اها تڪليف گوارا نه فرمائي آهي ته تحقيق ڪري ڏسن ته آيا شاه جو ڪلام رڳو اهو آهي جيڪو اسانکي گنج مان مليو آهي يا ان کان وڌيڪ به آهي؟ حتيٰ ڪ ڊاڪٽر گربخشاڻي به هن غلطيءَ جو فريبه شڪار نظر اچي ٿو. پاڻ هڪ هنڌ چاڙهيو اٿس ته ”ڪرار ڏنل ۾ شاه صاحب جي ڪلام پڙهڻ کان پوءِ جيڪو

ڪلام تمر فقير ۽ مائي نعمت کي ياد هو اهو گڏ ڪيو ويو ۽ اهو ئي شاه صاحب جن جو ڪلام آهي."

انهي مختصر لکت کي غور سان ڏسبو ته معلوم ٿيندو ته شايد شاه صاحب جن هرڪو ڪلام ڇوڙ ڪان پوءِ تمر فقير ۽ مائي نعمت کي پڻ ياد ڪرايو يا شايد تمر فقير ۽ مائي نعمت شاه صاحب جن سان هر سفر ۾ شرڪت پڻ ڪئي. ائين ۾ هرگز نه آهي ته شاه صاحب جن سير و سياحت ڪري قدرت جو مطالعہ ڪري وري واپس اچي ڪلام چيو هجي. حقيقت ۾ شاه صاحب جن تقريباً هر سفر ۾ ڪنهن نه فقير يا فقيرياڻيءَ کي شريڪ نه ڪيو هو ۽ شاه صاحب جن سنڌ جي جنهن به حصي ۾ ويا ٿي اتي جي ماحول مان واقف ٿي انهن ماڻهن جي لهجي ۾ ڪلام ڪري اهو ڪلام انهن ماڻهن کي بخش ڪريو ٿي آيا. ان ڪري شاه صاحب جن جيڪو ڪلام لاڙ ۾ چيوءِ اهو لاڙ ۾ رهيو، جيڪو ٿر ۾ چيو اهو ٿر ۾، ۽ جيڪو جبل ۾ چيو اهو جبل ۾. اهڙي ڪلام جي خبر نه تمر فقير کي هئي نه مائي نعمت کي ۽ نه وري هاڻوڪي صديءَ جي مولفن کي. ان ڪري اهو ڪلام گنج جي شموليت کان رهجي ويو ۽ اڄوڪن رسالن ۾ به عدم موجود آهي. اهو ڪلام به اهڙوئي شيرين آهي جهڙو شايع ٿيل ڪلام، پر ان ڪلام ۾ خوبي اها آهي جو منهنجس اصليت آهي ڪاب خامي يا گهٽ وڌائي نه آهي. حقيقت ۾ هن صديءَ جي مؤلفن کان ناڱ ــ نڪري ويو آهي رڳو ليکو پيا ڪتين. رڳو گنج ڏان واڻون ۽ بيت ڪسب ڪري اهي کي ئي شاه صاحب جو مڪمل ڪلام سمجهو شايع ڪرايو ڇڏين.

ان کان سواءِ بيون بہ ڪيئي اهڙيون غلطيون ڪريو ڇا وڃن جن جو تدارڪ ئي مشڪل. مثلاً ڪٿي حرف "ميم" جو اضافو يا ڪمي، ڪٿي "تہ"، "ھڻ"، "بہ" وغيره جي ڪمي يا واڌارو، ڪٿي هڪ سر جو بيت ٻئي سر ۾، تہ ڪٿي بيتن مان سٽن جون سٽون غائب، ڪٿي تہ سنگهرن جون سنگهرون ئي ڪونہ. مثلاً شاه صاحب جي سر مارئيءَ وارو "زمرز خرف" وارو داستان ۽ ٻئي هنڌ "ڪت ماڇر الخ" وارو داستان آهيئي ڪونہ.

هونءَ تہ هر مؤلف جنهن شاه جو ڪلام شايع ڪرايو آهي، تنهن چئي تہ شاه صاحب جن تي ۽ سنڌ تي هڪ وڏو احسان ڪري ڇڏيو آهي، پر ڪنهن بہ مؤلف ڪڏهن بہ اهو نہ سوچيو تہ شاه صاحب جن جو ڪلام جيڪو اسين شايع ڪرائي رهيا آهيون سو واقعي شاه صاحب جن جو ڪلام آهي يا نہ؟ جي اهو ڪلام شاه صاحب جن جو آهي تہ مڪمل آهي يا ڪٽيل؟ يا ڪٿي ڪنهن بيت جي سنگهر مان ڪا ڪڙي وڃايل تہ نہ آهي؟ ان کان سواءِ معنيٰ وارن رسالن ۾ تہ معنيٰ جون اهڙيون فاش غلطيون ٿيل آهن جو ڏسيو حيرت وٺيو وڃي. ائين بہ آهي تہ شهرن ۾ رهڻ وارن کي ڪهڙي خبر تہ ٻهراڙيءَ ۾ فلاڻي مستعمل لفظ جي معني ڇا آهي؟ جي اهڙي لفظ جي معنيٰ ٻاڻ ڏنئون بہ تہ بلڪل قياسي، جنهن يقينن شاه صاحب جن جي بيت جو مفهوم ڦيرائي ڇڏيو هوندو، نہ تہ بہ اهڙو تہ خراب ڪري ڇڏيو هوندو جو شاه صاحب جن جو روح خود هڪ ڪرب ۽ بي چيني ۾ مبتلا ٿي ويو هوندو. ان جي مثال ۾ شاهہ صاحب جن جو هڪ بيت پيش ڪريان ٿو جو سيني رسالن ۾ هيئن ڏنل آهي:-

گند جنهين جي گوڏ ۾ مٿي تي موڙيون
اڇن سنهپوڙيون سمي جي سلام تي.

آنجهاني گربخشاڻي لفظ گند جي معنيٰ ڪچرو ڏيکاري آهي ۽ جنت نصيب شهواڻيءَ گند هڪ عام لفظ ۽ معنيٰ ڪچري جي سمجهي معنيٰ نه ڏني آهي. اها آهي سندن سخن فهمي ۽ سخن شناسي. جو لفظ گند جي معنيٰ ظني ڏني اٿن. پاڻ ڪڏهن ۽ بيت جي معنيٰ تي نظر نه ڪياون ته جي ڪنهن وڏي ماڻهوءَ جي سلام تي وڃبو آهي ته ڪا سٺي سوکڙي کڻي وڃبي آهي. جي ڪا سٺي سوکڙي نه هوندي آهي ته هروڀرو چيٿاڙ پٽر نه کڻي وڃبو آهي. ۽ اهو هڪ وڏو دليل آهي ته شهري زندگيءَ جي لطافتن جا آشنا شاه صاحب جن جي قديم دهقاني زبان مان ڇا ڄاڻن؟ جي مؤلف حضرات ڊائين جي زبان مان واقف هجن ها ته کين خبر پئي ها ته لفظ گند جي معنيٰ ڇا آهي؟. گند ڪم جي پاڙ کي چوندا آهن جا ڪچي ۽ کائبي آهي ته رڌي ۾. اهو آهي نيلوفر جنهن ۾ ڪم، ڪوڏيون، گند، لوڙهه سڀ ٿين. هاڻي لفظ گند جي معنيٰ ظاهر ٿيڻ سان بيت کهڙو نه عمدو ٿي پيو آهي جنهن جي معنيٰ تي ته سمي جي سلام پرڻ لاءِ ساڻيهه جي سوکڙي گند (ڪم جي پاڙ) گوڏ جي جهوليءَ ۾ وجهي کڻي ويون.

اڃان اهو بيت اڻ پورو آهي جنهن جو ذڪر اڳتي ايندو. ان کان سواءِ پيا ۾ هزارين الفاظ اهڙا آهن جن مؤلفن لاءِ عقده لاينحل بڻجي رهجي ويا آهن.

Marfat.com

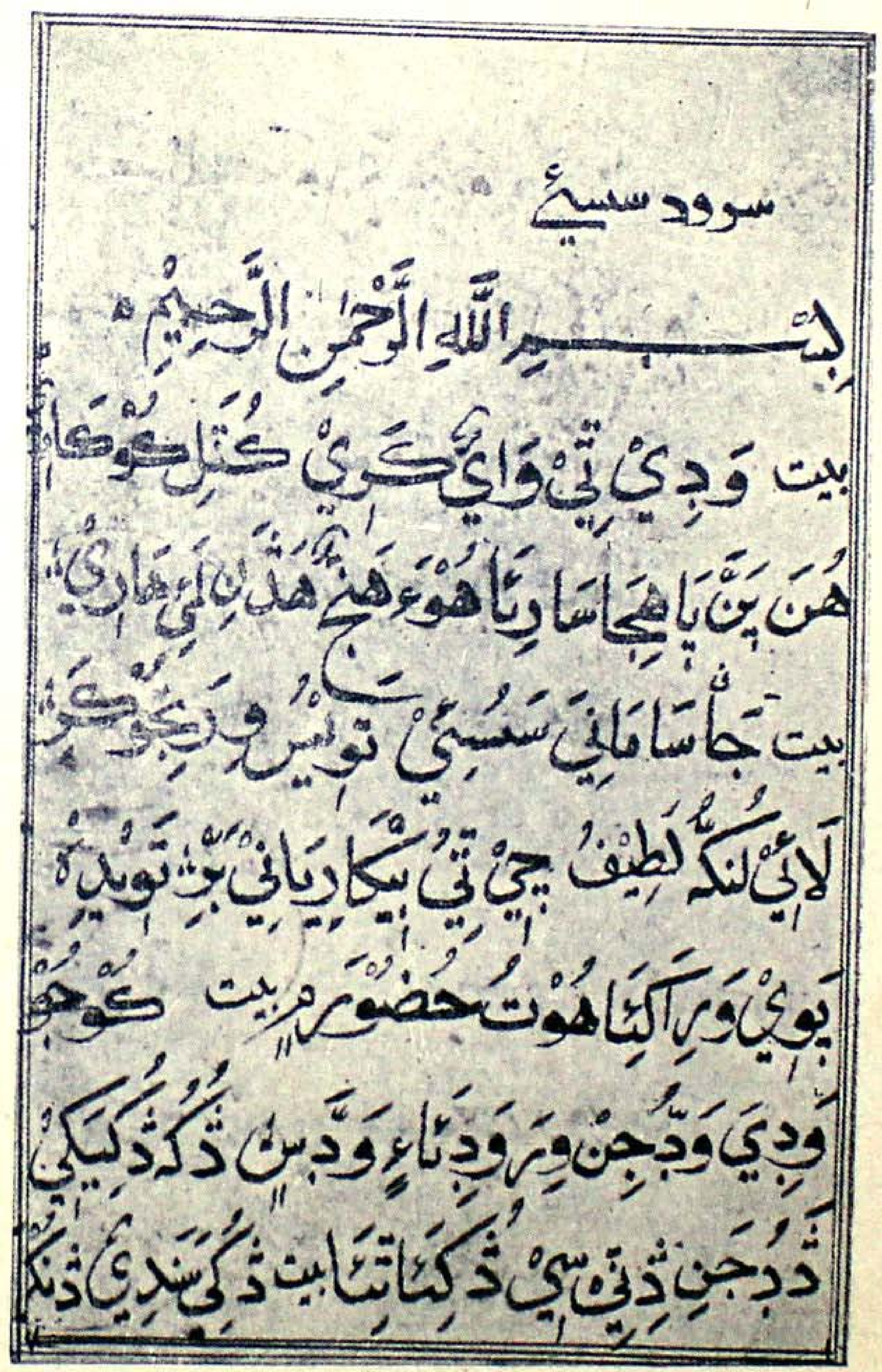
سُر سسئي

بسم الله الرحمن الرحيم

شاه جي رسالي پٽ واري نسخه ”گنج“ جي پهرئين صفحه جو عڪس.

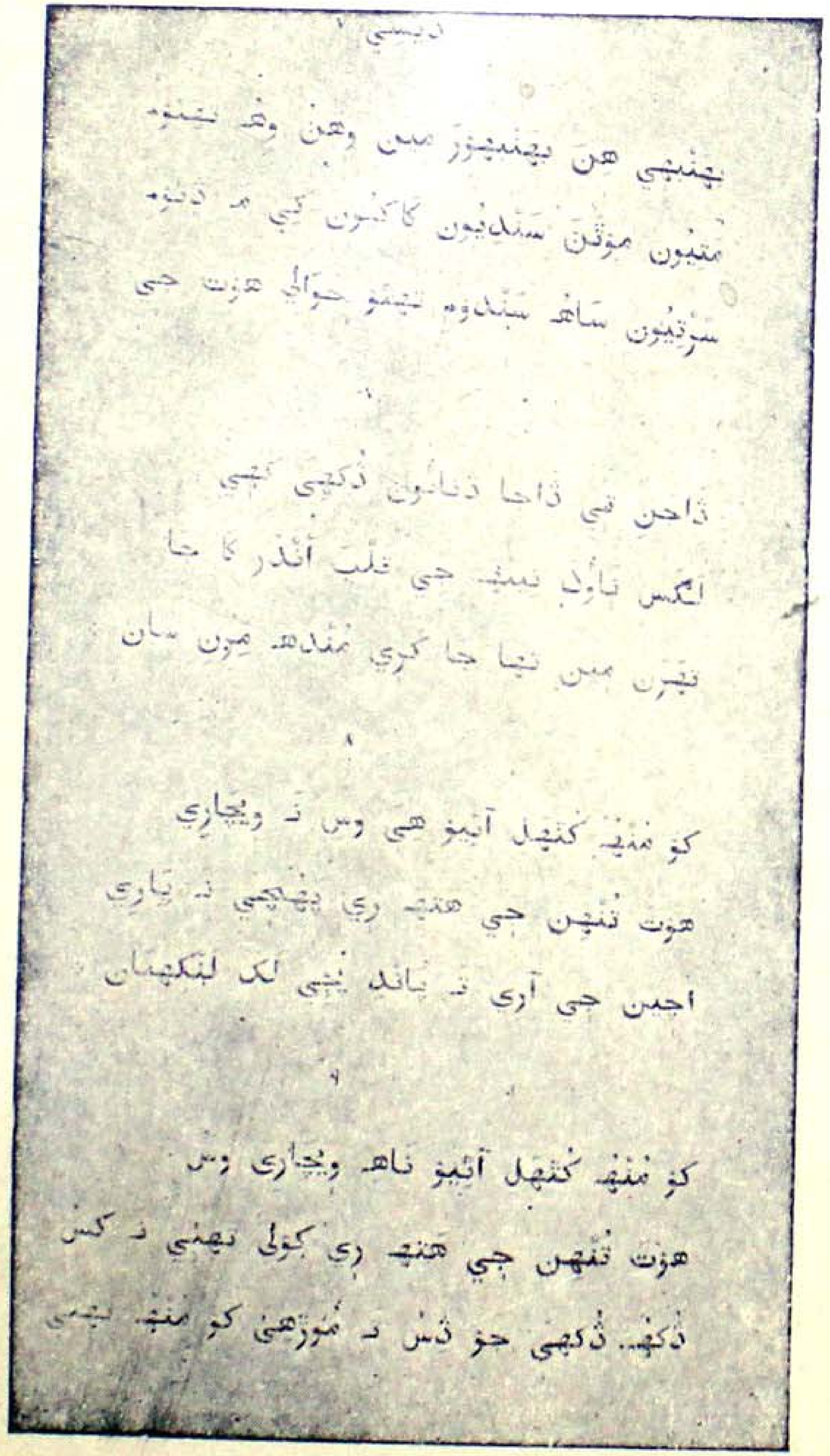

مشهور جرمن عالم ڊاڪٽر ٽرمپ جي مرتب ڪيل شاه جي رسالہ جي جرمني ڇاپي جي صفحه جو عڪس.

هتي آءٌ ڪي بيت اهي پيش ٿو ڪريان جيڪي سيٺي رسالن ۾ اڻپورا ڏنل آهن ۽ ڪي بيت اهي اُڪان ٿو جيڪي شاهه صاحب جن جا آهن پر رسالن ۾ شايع ٿيل نه آهن. مثلاً هيٺيون بيت سيٺي رسالن ۾ سُر ڪاموڏ ۾ ٻن سٽن ۾ هيٺئن آيل آهي ته

گند جنين جي گوڏ ۾ مٿي تي موڙيون
اڄن سنهپوڙيون سمي جي سلام تي.

پر اهو بيت اصل ٽن سٽن جو آهي. رسالن ۾ ڪنهن جو اڌ ڪٽيو ته ڪنهن جو اڌ ڪٽي ڏئي مڙئي ڪن گهٽائي ڇڏيو اٿن. اهو بيت هيٺئن آهي ته

گند جنين جي گوڏ ۾ ڪلهن تي ڪوٺيون
اپاڙي جي ان جون مٿي تي موڙيون
اڄن سنهپوڙيون سمي جي سلام تي.

انهي مختصر صحت سان بيت کهڙو نه واضح ۽ عمدو ٿي پيو آهي ته گندريون سمي جي سلام تي اڄن ٿيون ته گند (نيلوفر جي پاڙ) گوڏ جي جهوليءَ ۾ وجهيو، ڪلهن تي ڪوٺيون (نيلوفر جون مکڙيون) ۽ مٿي تي اپاڙي (ڪم جي ان) جون موڙيون سوکڙي ڪنيو اڄن ٿيو ته سنڌن ساٿيهر ۾ انهن کان سٺيون سوکڙيون آهن ئي ڪونه.

وري سرديسيءَ جي جهين داستان ۾ سيٺي رسالن ۾ هڪ بيت ٽن سٽن جو هيٺئن آيل آهي ته

ڪرڙا ڏونگر کهر گهٽي جت واٽن تي واري
آڏا لڪ لطيف چئي پر سڄڻ ڀاري
جا منزل جي ماري سا ڦادر ڪيچ رسائيين.

L (IV) 642—18

هن بيت ۾ صحيح اول ست ۾ "جت" جي بدران لفظ "ٻي" آهي آخرين ست ۾ "رساڻيين" غير فصيح آهي أني لفظ "رسائين" آهي ان کان سواءِ اهو بيت حقيقت ۾ چئن سٽن جو آهي جو هيٺئن آهي ته

کرڙا ڏونگر ڪھ گهڻي ٻي واٽن تي واري
آڏا اڪ لطيف چڙهي پيا برسڄن ٻاري
برهمڻ بلوچ لڳ ڪڙهي تي ڪاري
جا منزلن ماري سا ڪاوڙ ڪيچ رسائيين.

حقيقت ۾ اهائي هڪ ست "برهمڻ بلوچ لڳ ڪڙهي تي ڪاري" بيت جي جان آهي. ڪو ماڻهو گهڻي تڪليف ڪندو آهي ته سندس منهن مان ئي ظاهر ٿي پوندو آهي. شاه صاحب جن سسئي جي تڪليفن جو ذڪر ڪندي چون ٿا ته پنهونءَ جي ڳولا ڪندي جهنگ، جبل جهاڳيندي اس ۾ سڙندي سسئيءَ جو رنگ ئي ادامجي ويو آهي، هاڻي اي جامع المتفرقين انهي منزلن جي ماري کي ڪرم سان ڪيچ پهڙو ڪر.

انهن مختصر درستين کان پوءِ آءٌ ڪجھ اهي بيت پيش ڪريانٿو جيڪي اڄ ڪلھ جي رسالن ۾ ڪين آهن بلڪ ماڻهن جي سينن تي اڪريل آهن، جن تائين مؤلفن جو هٿ رسي نه سگهيو آهي. هي سر معذوريءَ جي سٽين داستان جو هڪ بيت آهي جو ڪنهن به رسالي ۾ ڪونهي شاه صاحب جن فرمائين ٿا ته

ولاڙيو وٽين چڙهي ڏسڪيو جهلي ڏار
پيلائي پهڪي آئيا ڪري ڪانيوءِ مان قطار

ڏيو شيهن شڪر ڪري ۔ پانئين ڪرڻ جا ڪپار
اڪن مان لطيف چئي ۔ نميو ڪري نهار
هو جي گڙيا منجهه گيندوار ۔ سي پانئيين ات پلوچ جا.

قدرت بيان ۽ طرز ڪلام پڌائي رهيا آهن ته يقيناً اهو بيت شاه صاحب جن جو آهي ۽ ان کان سواءِ سندن نالو خود پڌائي رهيو آهي ته اهو بيت سندن آهي. ان کان سواءِ هڪ ٻيو بيت جو ديسي سرجي سڀين داستان جو آهي پر ڪنهن به رسالي ۾ شايع ٿيل نه آهي سو هيٺئن آهي ته

اٿيس آءٌ اوير ۔ هوت سنجهي مان سنج ڪري ويا
لائي جو لطيف چئي ۔ پرهه نهاريان پير
پلي ڏمريا ڏير ۔ جو وري نينهن نئون ٿيون.

ڪهڙو نه عمدو بيت مؤلفن جي نظر کان رهجي ويو آهي. آخر ۾ هي ٿيون بيت پيش ڪريان ٿو جو حسيني سر جي ڇهين داستان جو آهي، پر غير مطبوع آهي. شاه صاحب جن فرمائين ٿا ته

تن سورن کي شاباس ۔ جن گهنگهر موسان گهاريو
هو تن ڏي نا هڪڙي ۔ سڀ هماري پاس
جڏهن آءٌ ميياس ۔ تڏهن هو ويچارا وري ويا.

آخر ۾ آءٌ شاه صاحب جن جي رسالي کي وري ڇپرائڻ وارن کي عرض ڪريان ٿو ته جي شاه جو ڪلام هٿ ڪرڻو اٿو ته تن آسانين کي ڇڏي، پهاڙين ۾ گهمو ته اهو خزانو هٿ اچيو، ورنه انهي رسالي جو به اهوئي حشر ٿيندو جو ٻين رسالن جو ٿئي پيو.

شاهه عبداللطيف ڀٽائي عليہ الرحمة جي شاعرانه عظمت.

(ڊاڪٽر شيخ محمد ابراهيم خليل)

هر ڪنهن ملڪ، هر ڪنهن ٻولي ۽ هر ڪنهن طبقي ۾ شاعريءَ جو مذاق جدا هوندو آهي. ايشيا ۽ يورپ جو مذاق جيترو مختلف ۽ متضاد واقع ٿيو آهي اهو ڪنهن کان ڳجهو ڪونهي. رڊيارڊ ڪپلنگ، انگلستان جي هڪ مغربي شاعر ته صاف لفظن ۾ چئي ڏنو آهي ته مشرق مشرق آهي ۽ مغرب مغرب، ٻنهي جو پاڻ ۾ ڪڏهن به ميلاپ ٿي نٿو سگهي. ساڳئي طرح عربي، فارسي، اردو، سنڌي ۽ انگريزي جي شاعرانه رنگ ۾ اختلاف آهي، بلڪ ساڳئي زبان جي سخنورن، شاعرن ۽ سخن جي استادن جي ادبي ۽ شاعرانه مذاق ۾ به نمايان فرق نظر ايندو. تنهنڪري سنڌي شاعريءَ کي انگريزي شاعريءَ جي معيار تي پرکڻ سراسر غلط آهي. هتي هڪڙو نڪتو غور طلب آهي ته اسانجي تعليمي نظام جي خوبي ته ڏسو ته جيڪي ماڻهو پنهنجيون حياتيون علم حاصل ڪرڻ جي پٺيان وڃائي، يونيورسٽي جون ڊگريون حاصل ٿا ڪن تنهن ۾ ڪيترا پنهنجي ٻولي کان ناواقف ۽ پنهنجي ادب کان نا آشنا آهن.

اسان ڀيرين ڀيرين، پنهنجي زبان سنڌي ۾ ئي ڪولي ۽ سنڌي ئي پنهنجي امڙ جي هنج ۾ سکي، پر جڏهن ڪنهن معمولي

کان معمولي ڳالهه تي بحث ڪرڻ جو موقعو اچي ٿو ته انگريزيءَ جي سهاري وٺڻ ڪانسواءِ اسانجي زبان اٿلي ئي نٿي.

لفظن جو زور ۽ اثر، ڪلام جون خوبيون، طرز ادا جون باريڪيون، شاعرانه انداز بيان جون خصوصيتون، جيتريون انگريزي ۾ چاهون ٿا اوتريون سنڌي ۾ ڪونه ٿا چاهون. جڏهن اسانجو اهو حال آهي ته پوءِ نتيجو ڇا ٿيندو؟ اهوئي، ته ڪڏهن ٻنهن جي ٻولي تنگ نظر ايندي ته ڪڏهن ٻنهنجي شاعري ناقص معلوم ٿيندي!

انهه شڪ نه آهي ته اسڪولن ۽ ڪاليجن جي شاگردن اڳيان گهڻو ڪري انگريزي شاعري سامهون رهي آهي ۽ انگريزي جي نقادن جي تنقيد انهن جي ذوق تي پنهنجو رنگ ڏينهون ڏينهن چاڙهيندي رهي ٿي تنهنڪري اهي سنڌي شاعرن ۾ به انگريزن جي دل ۽ دماغ ۽ سنڌي شاعري ۾ به انگريزي شاعري جي طرز ادا ڳولين ٿا. پر جڏهن انهن جي اها سڌ پوري نٿي ٿئي ۽ سندن سعي جو ڪو خاطر خواه نتيجو نٿو نڪري تڏهن سنڌي شاعري کان بدظن ٿي انتي اعتراض ٿا ڪن. ڀلا انهن جي اهڙي سمجهه ۽ بي امتيازي جو ڪهڙو نڪاڻو! ياد رکڻ گهرجي ته رڳو سڌ ڪرڻ سان اصول ٽوڙي نٿا سگهجن، يا اُدم ڪرڻ سان فطرت ڦيرائي نٿي سگهجي. هر ڪنهن قوم جا خيالات ۽ جذبات جدا هوندا آهن ۽ جدا رهندا. هر ڪنهن ٻولي جو انداز بيان الڳ هوندو آهي ۽ الڳ رهندو.

مغرب وارن جيڪي اعتراض مشرق جي شاعريءَ تي ڪيا آهن، جنهن ۾ اسانجي سنڌي شاعري به اچي وڃي ٿي، سي گهڻا آهن، جنجي اُپٽار اڳتي هلي ڪنداسون! پر هتي ايترو چوڻ ڪان رهي

Marfat.com

۽ سگهبو ته جيڪڏهن شاهه عبداللطيف ڀٽائي عليہ الرحمة جي ڪلام سان انهنکي روشناس ڪرائجي ها ته هو اهڙا اعتراض گهٽ ۾ گهٽ سنڌي شاعريءَ تي اُٺاري ڪين سگهن ها ۽ ڪين معلوم ٿئي ها ۽ پوءِ ثابت ٿي وڃي ها ته مشرق جي هڪڙي شاعر شاهه ڀٽائي جو شمار ۾ دنيا جي سڀني مشهور ۽ معروف شاعرن ۾ ڪري سگهجي ٿو.

افسوس سان چوڻو ٿو پوي ته سنڌين جي اها بدقسمتي ڇئبي جو هيترن سارن مسلمان اديبن هوندي، ۾ جن صاحبن شاهه ڀٽائي عليہ الرحمة تي قلم کنيو ۽ مفصل تفصيل سان لکيو آهي سي گهڻو ڪري غير قوم جا آهن. جيتوڻيڪ انهن پنهنجي زور قلم سان شاهه کي زنده جاويد ته بنائي ڇڏيو پر تنهن هوندي ۾ جيڪي ڪي انهن لکيو سو تعصب جي عينڪ پائي، جنهن جو اهو نتيجو نڪتو جو مسلمانن کي ۽ مسلمانن جي ادب ۽ تهذيب کي نقصان رسائڻ کان رهي ڪين سگهيا. اهو اشارو آنجهاني ڊاڪٽر گربخشاڻي ۽ ڊاڪٽر سارلي ڏانهن آهي.

ڊاڪٽر گربخشاڻي، شاهه جي مذهب، ويدانت ۽ تصوف، شاهه جي سنڌي ۽ شاهه جون نحوي بناوتون، انهن ۾ جيڪي لغزشون ڪاڍيون آهن سي ڏسڻ وٽان آهن. پر اسانجو موضوع هتي ڪو ٻيو آهي، تنهنڪري انهنکي اتيئي ڇڏڻو پوندو. ڊاڪٽر سارلي ۾ تعصب کان ڪم ونديِ، مغرب ۽ مشرق جي شاعري جي فرق بابت ڊيل لفظن ۾ شاهه جي شاعريءَ تي عربي، فارسي ۽ هندي جي اثر ۽ انهن سان موازنو ۽ پيٽ ڪندي ڏيکاريو آهي ته گويا شاهه جي شاعري ۾ اصليت ڪانهي يعني هن ۾ اهائي روش اختيار ڪئي آهي جا اڪثر مغرب جا اديب مشرق جي اديبن سان زماني کان ڪندا آيا آهن.

ايترو ياد رکڻ گهرجي ته يورپ جي دماغي تعليم ايشيا جي دل کي زنده رکڻ واري ٿي نٿي سگهي جيسين تائين ڪ ايشيا پنهنجي روحاني تعليم سان خود پنهنجي دل کي جيئري رکڻ جو ويچار نه ڪيو آهي. ايشيا پنهنجي ترقي جي زماني ۾ دل ۽ دماغ ٻنهي جي زندگي جا ساز ۽ سامان گڏ ڪيا هئا، باقي يورپ اڄ ڏينهن تائين رڳو دماغ کي روشن ڪري سگهيو آهي. ايشيا جو هر نموني جو مذاق پوءِ اهو عربي، فارسي، اردو يا سنڌي نموني جو هجي، فلسفي جو هڪ وڏو دفتر پاڻ سان گڏ رکي ٿو. هي ته اساڻجي فهم ۽ سمجهه جو قصور آهي جو هر ڪنهن ڳالهه جي تهه ۾ پهچي دريافت نٿا ڪريون. يورپ اساڻجي هر ڪنهن ڳالهه مان فائدو پرائيندو رهيو آهي، باقي اسانکي دنيا جي ڪنهن به ڳالهه مان رهنمائي حاصل نه ٿي سگهي آهي. ٻين جي چوڻ تي اساڻجو مذاق پنهنجي گهر جي هرهڪ شئي کي برو سڏڻ ۽ برو سمجهڻ جو عادي ٿي چڪو آهي ۽ ٻين جي هر ڪنهن ڳالهه کي چڱو سڏڻ ۽ سٺو سمجهڻ جو خوگر بڻجي ويو آهي. جڏهن اسان ۾ اهو خيال پيدا ٿيندو ته اساڻجي ڪا شئي جو خراب آهي ۽ ٻين جي جو سٺي آهي، پيا اساڻجي شئي کي جو خراب چون ٿا ۽ پنهنجي شئي کي سٺو سمجهن ٿا، تڏهين اسين پاڻ کي انهي اونداهي مان ٻاهر ڪڍي هڪ نئين روشنيءَ ۾ آڻي سگهنداسين. نئين فيشن جي سڄي سوسائٽي ۾ ايشيا جي شاعري کي قابل قدر سمجهڻ وارو شايد ڪو هجي، پر پنا ڏسڻ جي انکي خراب چوڻ وارا ۽ پنا سمجهڻ جي انکي ناپسند ڪرڻ وارا گهڻا ئي آهن. اُهي ماڻهو ايترو به نٿا ڄاڻن ته ڪهڙي زبان ۾ شاعري جي ايجاد ٿي، ڪڏهن

تي ۽ ڇو تي ۽ ايشيائي شاعري جو موضوع ڇا آهي ؟ ۽ ڪهڙي ٻوليءَ جي شاعريءَ پنهنجي ملڪي يا قومي مذاق جو نمونو پيش ڪيو آهي جو عام ماڻهن لاءِ دلچسپي پيدا ڪندڙ ثابت ٿيو هجي.

هونءَ ته هر ملڪ جا قدرتي نظارا جدا ٿين ٿا ۽ اُنجو مذاق ۽ طريقو پنهنجي نموني جو هوندو آهي، تنهن هوندي به جيڪڏهن شاهه جي ڪلام کي غائر نظر وجهي ڏسبو ته معلوم ٿيندو ته شاهه صاحب جو ڪلام نه رڳو مشرقي معيار تي پورو بيٺل آهي پر عجب جهڙي ڳالهه آهي ته اهو مغربي معيار تي به ساڳيوئي نظر ايندو، جنهنجو مطلب اهو ٿيو ته شاهه ڀٽائي عليه الرحمة جي شاعري عالمگير حيثيت رکي ٿي.

عرب شاعر اصمعي جو چوڻ آهي ته ”شعر اهو آهي جنهنجي معنيٰ لفظن کان پهرين سمجهه ۾ اچي وڃي“. خليل ابن احمد جو چوڻ آهي ته ”پڙهندڙ کي شعر شروع ٿيندي ئي خبر پئجي وڃي ته انجو فلاڻو قافيو ٿيندو“.

صاحب عقد الفريد فرمائين ٿا :-

و ان احسن بيت انت قائله ‏ ‏ ‏ بيت يقال اذا انشد ته صدقا

(سهڻي کان سهڻو شعر جو تون چئي سگهين ٿو اهو آهي جو جڏهن پڙهيو وڃي ته ماڻهو چون ته سچ چيو اٿس)

ابن رشيق جي نگاهه ۾ بهترين شعر اهو آهي جو :-

فاذا قيل اطمع الناس طراً ‏ ‏ ‏ و اذا ريم اعجز المعجزينا

(يعني جڏهن شعر پڙهيو وڃي ته سڀڪو ماڻهو طمع رکي ته اسين به هونئن اهڙو شعر چئي سگهون پر جڏهن ڪوشش ڪن ته معجز بيان عاجز ٿي پون).

Marfat.com

ماڻهو ڏسو ته اصمعي جي نظر رڳو سادگي تي ٻڌي هئي ۽
صاحب عقدالفريد فقط اصليت کي شعر لاءِ ضروري سمجهي
ٿو. ابن رشيق بهترين شعر سان شرط ٻه معيار ٻڌائي ٿو. ٻه
ملٽن مغرب جو هڪ شاعر جو انگلنڊ ۾ پيدا ٿيو هو سو سادگي
اصليت ۽ جوش ٽنهي صفتن کي گڏي هڪ جامع تعريف
پيش ڪري ٿو. منهنجو چوڻ آهي ته هڪ شاعر جي ڪلام
۾ مٿيون ٽيئي خوبيون هئڻ گهرجن.

سادگي جو اهو مطلب هرگز نه آهي ته لفظ رڳو اهڙا
سولا ۽ سادا هجن جو عام ماڻهو به سمجهي سگهن، بلڪ خيال
به ڪيترائي بلند هجن نه هجن پر پيچيده ۽ دقيق نه هجن.
جيڪڏهن بلند خيالي سادگي جي حدن کان خارج سمجهي
وڃي ها ته هومر ۽ شيڪسپيئر جو ڪلام جنهن جون ڪيترين
شرحون لکيل آهن انهيءَ صفت سان ڀريل نه هجي ها. شاهه ڀٽائي
جو ڪلام به انهي صفت سان تمام گهڻو سينگاريل آهي - مثلاً

(١) تون جئو الله هيڪڙو وائي ٻي وسار
تن ۾ تند تنوار سدا سپرين جي

(٢) عاشق زهر پياڪ وه ڏسي وهسن گهڻو
ڪڙي ۽ قاتل جا هميشه هيراڪ
لکين لنءِ لطيف چئي فنا ڪيا فراق
توڙي ڇڪن چاڪ ته به آهه نه سلن عام کي

(٣) پائي ڪان ڪمان ۾ ميان مار م مون
مون ۾ آهين تون، متان تنهنجوئي توکي لڳي.

ڏسو مٿيان بيت ڪيترا نه سادا، سولا، سليس، روان ۽ عام
فهم آهن مگر عاميانه بيت نه آهن. منجهن جيڪا بلند خيالي

Marfat.com

رکيل آهي سا اهڙي پيچيده ۽ منجهيل نہ آهي جو سمجهڻ ڏکيو ٿي پوي. شاھ صاحب جي ڪلام مان اهڙا مثال هزارن جي تعداد ۾ ڏيئي سگهجن ٿا. پر هتي فقط ٿورن مثالن تي اڪتفا ڪجي ٿي.

شعر جي لاءِ ملٽن جيڪا ٻي خوبي مقرر ڪئي آهي سا آهي تہ شعر جو بنياد اصليت تي هجي. انجو مطلب آهي تہ تخيئل جو بنياد اهڙي ڳالھ تي پڌل هجي جا حقيقت ۾ ڪجھ وجود رکندي هجي، رڳو ڏوڪي جو ٻوتو يا خواب جو تماشو نہ هجي جو اکر کلڻ تي ڪجھ بہ نہ هجي. اصليت مان جيڪدهن ڏيڻهن کي ڏينهن چوڻ ۽ رات کي رات بيان ڪرڻ مراد هجي ها تہ:-

چشمان – تو زير ابر – وانند

دندان تو جمله در هانند.

بهترين شعر سمجهيو وڃي ها. ۽ اهڙي حالت ۾ مبالغو ۽ تعلي تہ پري رهيا پر اشارا، ڪنايا، تشبيهون ۽ استعارا سڀ ناجائز سمجهيا وڃن ها. تنهنڪري شعر جو بنياد جنهن ڳالھ تي رکيل هجي سا حقيقت ۾ ماڻهن جي عقيدي يا شاعر جي ذاتي راءِ ۾ موجود هئڻ گهرجي. فرض ڪيل ڳالهين جي دنيا ۾ شاعر جو تخيئل سڀني بندشن کان آزاد آهي پر واقعات جي دنيا ۾ شاعر تي اصليت جي پابندي لازم آهي، نہ تہ انجو ڪلام دل تي ڪو بہ اثر نہ ڪندو. خيال ۾ اصليت تڏهن پيدا ٿي سگهندي جڏهن شاعر فطرت جو ۽ انساني طبيعتن جو گوڙهو اڀياس وقت پوقت ڪندو رهندو.

شاه صاحب جي ڪلام کي جيڪڏهن انهيءَ ڪسوٽي تي پرکبو تہ انھ اصليت تمام گهڻي نظر ايندي جاڪاڻ تہ قرآن حڪيم جي

Marfat.com

جوڻ موجب شاهه صاحب فطرت جو گهڻو اڀياس ڪيو هو ۽ انساني طبيعتن جو چڱو مطالعو ڪيو هئائين، تنهنڪري مغربي شاعرن جي طرز مطابق اهو پورو لهڪي ٿي آيو. هاڻي اصليت جا مثال پيش ڪجن ٿا:-

(١) تانگهي ۾ تاڙي پڌ پنهنجو ترهو
اُونهي ۾ آڏي ڪو نه ڏيندءِ ڪو پيو!

(٢) نيهائيءَ ڪان نينهن، سڪ منهنجا سڄڻين
سڙي سارو ڏينهن، پور پاڻ نه نڪري.

(٣) آدمين اخلاص، متائي مانو ڪيو
ڪو نه ڪائي ڪڏهين، سندو ماڻهو ماس،
دلبر هن دنيا ۾ وڻو آهي واس
پيو سڀ لوڪ لباس، ڪوهڪ هوندو هيڪڙو.

شاهه صاحب جي طرز بيان ۽ حسن ادا ۾ اصليت ڏسڻي هجي ته سامين، سنياسين، صرافن، وينجهرن، سونارن، لوهارن، ڪاتبن، ملاحن، سوداگرن وغيره جي سيرت، سهڻي جي همت ۽ جرئت، ليلان جي گهيلائي ۽ پڇتاءُ، سسئي جو سوز، مومل جي عيش مزاجي، گندري جي خوش نصيبي جا بيان پڙهي ڏسو ته معلوم ٿيندو ته ڪلام ۾ اصليت چاڪي جنجي ٿو.

شعر جي ٽين خوبي ملٽن جي نظر ۾ جوش آهي يعني انهجو اهو مطلب نه آهي ته شعر ۾ جوشيلا لفظ هجن بلڪ شعر سامعين جي دلين ۾ جوش پيدا ڪرڻ ۽ ڪيف طاري ڪرڻ جي خاصيت رکندو هجي. اصليت ڪانسواءِ شعر ۾ جوش جو هجڻ ناممڪن

آهي. جوش کي شعر سان اهو لاڳاپو آهي جيڪو تندرستيءَ جي نبض رت سان آهي.

جدت ۽ بلند خيالي، نزاڪت ۽ باريڪي، سوز ۽ تڙپ شعر ۾ جوش پيدا ڪن ٿا. انهيءَ نقطئه نظر سان جيڪڏهن شاه جو ڪلام ڏسبو ته اُنجي ڪلام ۾ اهي سڀ خوبيون تمام گهڻيون موجود نظر اينديون ۽ شاه صاحب ڪيترن مشرقي ۽ مغربي شاعرن کان اڳتي وڌيل نظر ايندو.

جوش جا مثال:-

١- گهڙو ڀڳو ته گهوريو، ڀڃي ته ۾ گهڙي
محبتي ميهار سين اٿم جيءُ جڙي.
دل ۾ تنهن دوست جي چٽڪي نت چڙي
ڪڏي ڀئس ڪن جيءَ آرن منجهه اڙي
موجن ۾ مهراڻ جي لڏيس ڪين لڙي
ساهڙ ڪاڻ سڙي، لڪان لهرين وچ ۾.

٢- هل منهين سين هوت ڏي جيڏ چل ۾ تون
منجهان لڏو مون، ڪوهيارو ڪيچ ڏٺي.

٣- ڪاري رات، ڪچو گهڙو، اُٿيهه اونداهي،
چند نالو ناهه ڪو، درياه دڙ لائي،
ساهڙ ڪارڻ سوهڻي آڏي تي آئي،
اي ڪم الاهي، نات ڪنهن ۾ ڪير گهڙي؟

اسان مٿي چئي آيا آهيون ته جدت شعر ۾ جوش پيدا ڪري ٿي. جدت جو مطلب آهي ته شاعر ڪنهن خيال کي پنهن

ڪان وڌيڪ زوردار ۽ اثرائتي نموني سان پڌي منتشر خيالات کي هڪ خاص ترتيب سان پيش ڪري، پڻ ڍي پوشيده ۽ مجهيل خيالات کي واضح ۽ چٽو ڪري ڏيکاري، ڪا ڳالهه اهڙي طرح پيش ڪري جو انجو اثر پڻ جي بيان کان جدا نموني جو ٿي پوي، پراڻي خيالات کي اهڙي طرح ادا ڪري جو اُهي نوان معلوم ٿين، فرسوده مضمون کي اهڙي طرح آڻي جو ان ۾ تازگي جي ڪيفيت پيدا ٿي پوي، اهڙين حالتن ۾ انجي ڪلام کي جدت جي صفت سان پر سمجهڻ گهرجي.

شاهه صاحب پنهنجي ڪلام ۾ عجيب قسم جون جدتون پيدا ڪيون آهن. جهڙوڪ ڪلام کي سرن جي نموني ۾ پيش ڪرڻ ۽ اُهي سروري سازن تي ڳائي سگهجن. ڪارلائل جو چوڻ آهي ته جنهن شاعر جو ڪلام ڳائي نه سگهبو سو ڪلام شاعري نه آهي بلڪ اهڙو ڪلام لکڻ ئي اجايو آهي. هاڻي ڏيکڻ دنيا جي مشهور شاعرن جو ڪلام ڪارلائل جي انهيءَ معيار تي پرکبو ته مشڪل سان ڪو اهڙو شاعر لڀندو جو انهيءَ امتحان ۾ ڪامياب ثابت ٿئي، ڇاڪاڻ ته شاعرن جو ڪلام مختلف قسمن جو ٿئي ٿو ۽ هر ڪلام غنائي نٿو ٿئي جو ڳائي سگهجي. مگر شاهه لطيف ئي اهو يگانو شاعر آهي جنهنجي ڪلام جي هر سٽ ڳائي وڃي آهي، جنهنکي پڙهيل توڻي اڻ پڙهيل، ننڍ ۽ توڙي وڏ، مرد توڙي ضعفا، جهر جهنگ ۽ بحر ۾ ڳائيندا ۽ جهونگاريندا ٿا وتن. شاهه صاحب ڪيترين آکاڻين جون سرخيون يا سرا سورمين جي نالن سان شروع ڪيا آهن مثلاً سر سسئي آبري، سر سهڻي، سر ليلا چنيسر، سر مومل راڻو، سر مارئي، سر هيررانجهو وغيره. پراڻن قصن ۽ آکاڻين جا جونبد پاڳا وٺي، انهن کي روحاني

رنگ ۾ پيش ڪرڻ يا ساڳي ترتيب، جهڙڪ قرآن شريف ۾ آهي، اختيار ڪرڻ جتي ڪو به قصو پورو نه لکيو ويو آهي بلڪ رڳي تمثيل پيش ڪيل آهي؛ هر قسم جي ڏندي ۽ رسم رواج مان روحاني سبق سمجهائڻ، شاهه صاحب جي جدت جا ڪي ٿورا مثال آهن.

(١) رچي جي ريٽو ٿيا، ڪين اپاتجن اوءِ،
ٻجي نه ڪاري ٽنهنکي جو هالاري هوءِ،
توڙي ڌوپي ڌوءِ، ته به لالي تنهن نه لهي.

ڏسو رنگريزن جي هنر کي جاچي ڪيئن نه سبق ٿو سيکاري. اڳي گهوٽ کي ريٽو ڍڪائڻ جي رسم هوندي هئي. اهو ريٽو رنگريز ڳاڙهي رنگ ۾ اهڙي طرح رڱيندا هئا جو اصل ڦٽندو ئي ڪين هو. هالاري به رڱيل ڪپڙو هوندو هو جو سو ڪڙي ۽ طور ڪم ايندو هو. اهي ٻئي ڪپڙا ڌوٻڻ کي ڌاتيو ويندا هئا پر سندن رنگ ڪين لهندو هو. شاهه صاحب ٿو چوي ته جيڪي سچي سڪ ۾ پختا ٿي ويا آهن تنهنجو حقيقي عشق تڪليفن ۽ ڏاڪوڙن پيش اچڻ سان به دل جي ڌرهي تان نٿو ڍهي سگهي.

٢. ڪڙو منجهه ڪڙي، جيئن لهار لپيٽيو
منهنجو جيءُ جڙي، سپريان سو گهو ڪيو

عاشق جو جيءُ معشوق سان اهڙي طرح ڳنڍيل آهي جيئن لهار ڪڙو ڪڙي سان ڳنڍي. ڏسو تشبيهه جي خوبي ۽ مشاهدي جي اصليت ۽ ڪلام جو دل تي اثر.

(١) چڻن توءِ م چڻن پاءِ اميري اُن سڻن
جي هو اوگڻ ڪنئي، آسنهين! ته تون ڳنائي ڳڻ
پاند جهليو تون ٻن، هن سنهاري سگ ۾.

ڪورين جي ڏندي مان ڪيئن نہ شاھ صاحب سبق ڏنو ٿي.
اميري اھا ڳنڍ آھي جا اڻٽر مھل جڏھين ڪا ٽنڊ ٽٽي پوندي آھي
تڏھين ڪوري ڇپٽيءَ سان ڳنڍي ڇڏيندو آھي. ان مان معلوم
ٿيندو تہ شاھہ صاحب ھميشہ ڪائنات ۽ فطرت جو گھرو مطالعہ
ڪندو ٿي رھيو ۽ ان مان عجيب روحاني سبق ڏيندو ٿي رھيو.
بلنديءَ خيال، نزاڪت ۽ باريڪيءَ جو مثال ڏسو جو ڪپڙي سبڻ
جي سئي مان بہ سبق ٿو پرائي:-

پاڇا ھي نہ ٻاڙيان، سر تئين سئيءَ ساڻ؛
ڍڪي اگھاڙن کي، ڪين ڍڪيائين پاڻ.

سوز، درد، تڙپ جيڪا شاھہ صاحب سھڻي، سسئي ۽ مارئي
جي بيتن ۾ ڪتب آندي آھي سا ٻئي ڪنھن بہ سنڌي شاعر پنھنجي
ڪلام ۾ نہ آندي ھوندي.

(١) ڏونگر ڏوراھو؛ پھرين جونديس پري ڪي؛
پھڻ پير پٿون ڪيا، ترپون ڇنيون تو،
رحم نہ ھئيءَ روح ۾، قدر منھنجو ڪو،
واڪو ڪنديس: ''وا! مون سين جبل ٿو جاڙون ڪري''

(٢) واجھائي وطن کي ساري ڏيان ساھہ
بت منھنجو بند ۾، قيد م ڪريجاھہ
پوڏ پھاڻي پريءَ ري، ڏار م ڏريجاھہ
ٿڌي وسائجاھہ ٿرن جي، مٽي مٿيءَ مٿاھہ
جي پويون ٿئي پساھہ، تہ نجاھہ مڙھ ملير ڏي.

(٣) ڪانڌي ڪنگ ٿياس، وھڻ جنازو سوھڻي،
ڳچھا جي پيتن جا، ڪلا تن ڏناس،
اڪيين ملڪ ڏناس، توءِ من ڪاڇ و مھار ڏي.

انگلنڊ جي مشهور شاعر ملٽن جي نظريه مطابق اسان شاهه صاحب جو ڪلام پيش ڪري ڏيکاريو آهي، جيتوڻيڪ مثالن ڏيڻ ۾ اختصار کان ڪم ورتو ويو آهي. شاهه جو ڪلام يورپ جي ڪنهن به شاعر جي ڀيٽ ۾ مغربي نظريه مطابق پيش ڪري سگهجي ٿو.

فريڊرڪ رابرٽسن چوي ٿو ته "جذبات جي زبان جو نالو شاعري آهي يا ٻين لفظن ۾ ائين چئجي ته جڏهن جذبات لفظن جو ويس ڍڪين ٿا ته شعر ٺهيو پون. شاعري جو Imagination يعني تخيئل جي تصنيف آهي جنهنکي ڪاريگري، هستيءَ جي وڳي سان سينگاري ٿي".

دل جي جذبات جو ترجمو ڪري ڏيکارڻ ئي ته شاعر جو ڪم آهي. جيڪو خيال اڀاجي دل ۾ اچي ٿو يا جيڪو اثر اڀاجي دل تي ٿئي ٿو تنهنجي سچي تصوير لفظن جي ذريعي ڇڏي ٿو. شاعر جي نظر ڏاڍي باريڪ ٿئي ٿي. هنجو احساس تمام نازڪ ۽ لطيف هوندو آهي ۽ هنجي جذبات هڪ اشاري سان ڀڙڪو کائي اٿي ٿي. حالتن جو معمولي کان معمولي ڦيرو هنجي جذبات ۾ هلچل پيدا ڪريو ڇڏي. جذبات جي طوفان ۾ بلا جو زور هوندو آهي.

ليلان جي طبعيت جو شروعات ۾ هلڪي هوندي هئي. شاهه جهڙي شاعر ڪهڙو نه منجهس ڦيرو آندو آهي جو سندس مکه مان هيري جهڙا ٻول چوايا اٿس:-

الا! ڏاهي م ٿيان، ڏاهيون ڏکه ڏسن
مون سين مون ٻرين، پورائي ۾ پال ڪئا

بسم الله الرحمن الرحيم

اول الله عليم اعلى عالم جو ڌڻي قادر پنهنجي
قدرت قائم آهه قديم والي واحد وحده رازق رب
رحيم سو ساراهه سچو ڌڻي چئي حمد حكيم كري
پان كريم جوڙ جوڙ جهان جي بيت وحده لا شريك له
جا سڃاڻي ائين تان منجهه محمد كارڻ نور تو منجهانئه
تان تون مڃو كين نانهي سر پيٽنگي بيت وحده لا شريك له

مير عبدالحسين سانگي واري قلمي نسخه شاه جي رسالي
جي پهرئين صفحه جو عڪس.

Marfat.com

شاه صاحب جي هيٺين جذباتي بيتن تي غور ڪريو ۽ داد ڏيو:-

۱- مَنيس جهل مهار، ڪنيس ڪاهه م ڪرهو،
مون نماڻيءَ جي نجهري ٻيرو ڪج ٻار،
ساڄن توهان ڌار، ڏنم ڏينهن قيام جو.

۲- ٻاچي ٻاڙي واريون، ڪوه ڪريندو ڏم،
ڪاري رات ڪنن ۾، آه ڪاٺيارن ڪم،
هيءُ هڏ ۽ چم، گهورئو محب مهار تان.

۳- ڍولا! ڍيل م مون، ڪانڌ! ڪميڻي آهيان،
مڪ تنهنجي سپرين! ٻيري وڏيس ٻون،
مون ور تهين تون، تو، ور! وهون ڪيتريون.

شيڪسپيئر جو به قول آهي ته "ديوانو، عاشق ۽ شاعر تيئي تخيل جي قوت مان مرڪب آهن. هڪڙي جنهن کي ايترا شيطان نظر اچن ٿا جنجي وسيع دوزخ ۾ به گنجايش ڪانهي تنهن کي مجنون چون ٿا."

"عاشق اهڙو ديوانو آهي جنهنکي هيلان جو حسن، مصر جي ابرو ۾ نظر ٿو اچي". "شاعر جي اک هڪ مستانه گردش ۾ عرش کان فرش ۽ زمين کان آسمان تائين ڏسي ٿي ۽ جيئن جيئن تخيئل انهن شين کي پيدا ڪري ٿو جنجون شڪليون معلوم نه هيون تيئن تيئن شاعر جو قلم به کين هستيءَ جو لباس ڍڪائي کين عدم مان وجود ۾ آڻي ٿو."

ساد گي، اصليت ۽ جوش جي ڀلين جي چمڪات جو مدار زياده تر تخيل، مطالعہ ڪائنات ۽ فطرت انساني تي آهي جي تخيل شاعري جو روح روان آهي ته مطالعہء ڪائنات ۽ فطرت انساني شاعريء جي بدن ۾ جو ڏاري ڦرندڙ خالص رت. تخيل جي قوت دماغ پيدا ڪندڙ عطيہ آهي ته مطالعہء ڪائنات ۽ فطرت انساني، سڀ ذاتي عمل تي ٻڌل آهن. مطالعہء ڪائنات ڪنهن معقول حد تائين تخيل جي قوت ۾ جودت يا تيزي پيدا ڪري سگهي ٿو.

شاهه صاحب نه رڳو سڄي ڪائنات جو اڀياس ڪيو هو بلڪ انساني طبيعتن جو به ڳوڙهو مطالعہ ڪيو هئائين، تنهنڪري پنهنجي ڪلام ۾ جا بجا فطرت نگاري يا منظر نگاري کان ڪم ورتو اٿس. سر سهڻي ۾ ڏسندا ته دريا جي هيبتناڪ منظر ڏيکارڻ ۾ انجو مطلب آهي ته سهڻي جي سيرت جي اها مکيہ خوبي ڏيکاري جنهنجو واسطو دليري سان آهي. دريا جي خوفناڪ حالتن ۾ پيا مهاڻا وغيره ڊپ کان پاڻيء ۾ گهڙڻ ڇڏي ٿا ڏين ۾ سهڻي بي ڊپائي، همت ۽ دليري کان ڪم وٺي پنهنجي انجام تي پوري پهچي ٿي. شاهه صاحب کي سهڻي جي اها سيرت ڏيکارڻي هئي جا هو نهايت خوش اسلوبي سان چٽي ويو آهي. سهڻيء جي مستقل مزاجي تي به غور ڪرڻ جو مقام آهي.

دريا جو منظر:-

١- دهشت ڏوم درياهه ۾ جت سنهاڙا سيسار،
بيحد ٻاگو بحر ۾ هيبت ناڪ هزار،

Marfat.com

ساريان کان سوير ۾ طاقت توهان ڏار،
ساهڙ چام ستار، سگهو رسج سير ۾.

٢- دهشت ڏوم درياه ۾ جت ڪڙڪا ڪن ڪرين،
پڇل پانڌي پار ۾ لهريون لوڏا ڏين،
ستاور ساميا جت سيٽاهيانر سنديون،
جت ويريون وات نه ڏين اُت ساهڙ سير لنگهائين.

وري جتي سسئيءَ جي سيرت ڏيکارڻي اٿس اُتي روح ۽ راڙي کان ڪم ورتو اٿس ۽ اهوئي نقشو چٽيو اٿس. شاه صاحب جي جدت پسند طبيعت کي جاچيو ته ڪيئن نه پرزور ۽ اثرائتي نموني ۾ خيالن جي اندر تازگيءَ جي ڪيفيت پيدا ڪئي اٿس.

١- ڏونگر! تون ڏاڍو، ڏاڍا! ڏاڍايون ڪرين،
مون تن اندر تيئن وهين، جئن وڻ وڍي واڍو.

٢- آئون نه گڏي پرينءَ کي، تون ٿو لهين سڄ،
آئون جي ڏينءَ سنيها، نيئي پريان ڏج،
وڃي ڪيچ چئج ته "ويچاري وات مئي."

٣- حقيقت هن حال جي، جي ظاهر ڪريان ذري،
لڳي مات مرن کي، ڏونگر پون ڏري،
وڃن وڻ پري، اوير اُپري ڪين ڪي.

سسئي جي طبيعت ۾ سهڻي وانگر مستقل مزاجي نه آهي. ڪڏهن ڪوڪن ۽ ورلاپن واري حالت آهي ته ڪڏهن سهڻ جي طاقت ڏيکاري ٿي -

١- اڄ اُت رڙن، مون ڀيري ماٺ ٿي،
پلاڻيندي، پاڻ ۾، ڪڇئو ڪين ڪنن،
ڪاڄا مام مٿن، هن ڀڙ هئي هن سين.

٢- ڏونگر! ڏکوئين کي، دلاسا ڏجن،
گهڻو ڀاڃهي تن کي، جن وٽان هوت وڃن،
تون ڪنءِ سندا تن، ڀڻ! پير ڏکوئين.

٣- ڏاگهن، ڏيرن، ڏونگرن، تنهين ڏنم ڏک،
سي سڀ پائيم سک، هيڪاند ڪارڻ هوت جي.

شاهه صاحب جيڪي جهر جهنگ، جبل ۽ ماڙيون، ميدان ۽ ڪوهستان، گل ڦل، وڻ ٽڻ، پوتا ۽ گاهه پاڻ گهمي ۽ جاچي ڏٺا هئا تنهجو اهڙو ته نقشو چٽيو اٿس جهڙو سر والٽر سڪاٽ پنهنجي نظم راڪبي ۾ ڪڍيو آهي. ڪٿي به هن اصليت کي هٿان نه ڇڏيو آهي، جا سندس امتيازي خصوصيت آهي جنهن کيس دنيا جي عظيم شاعرن جي صف ۾ بيهاريو آهي. جيڪڏهن سندس منظر نگاري ۽ فطرت نگاري ڏسڻي هجي ته ڏسو سر سارنگ ۾ برساتي نظارا، سر مارئي ۾ پٽن، ميدانن ۽ برسات جا منظر، سر سامونڊيءَ ۾ دريا جو نظارو، سر سهڻي ۾ دريا جون لهرون ۽ ڪنن جا ڪڙڪا، سر آبري، معذوري، ديسي ۽ ڪوهياري ۾ جبلن ۽ ڪوهستان جو نقشو، سر ڪاموڏ ۾ ڍنڍن ۽ ڍورن جي رونق وغيره —

جيتوڻيڪ هومر به پنهنجيءَ شاعريءَ ۾ فطرت جو نقشو خوب چٽيو آهي مگر شاهه جي فطرت نگاري ته ڏسڻ وٽان آهي. يورپ

وارا مشرقي شاعرن تي اهو الزام ٿا ڏين ته انهنجي شاعري ۾ نيچرل شاعري ڪانه هوندي آهي پر جيڪڏهن شاهه جي شاعري کان روشناس هجن ها ته کين معلوم ٿئي ها ته ڪيئن نه سنڌ جي شاعرن جو سرتاج اعليٰ درجي جي نيچرل شاعري ڪري ويو آهي جا يورپ جي ان قسم ۽ ٻي هر ڪنهن قسم جي شاعري کان ڪنهن به طرح گهٽ نه آهي. اسان مٿي منظر نگاري جا ڪيترا مثال ڏيئي آيا آهيون هتي ڪي ٿورا ڏجن ٿا.

برسات جو منظر

(١) اڄ پڻ اتر پار ڏي تاڙي ڪئي تنوار،
هارين هر سنباهيا سرها ٿيا سنگهار،
اڄ پڻ منهنجي يار وسڻ جا ويس ڪيا.

(٢) اڄ پڻ اتر پار ڏي ڪڪريون ڪاريون،
وسي ٿو وڏ ڦڙو ٿهڪن ٽيون تاريون،
لٿيون لڪ، لطيف چئي ڍايون ٿا ساريون،
پاڇنديون پتاريون وري وٿاڻ آئيون.

(٣) ٻر وٺا ٿر وٺا ونيون ترايون،
ٻوهر جا ٻٽن تي ڪن ولوڙا وايون،
مکڻ ٻيرين هنڌڙا سنگهاريون سايون،
ساري ڏهن ساهيون ٻولاهيون رايون،
پانهيون ۽ پايون پکي سونهن پانهنجي.

وڻڪار جو نظارو:-

(١) وڏا وڻ وڻڪار جا جت چتون چانگارين،
منزلون مين جيون معذور کي مارين،
واڳون شل وارين هوت سلامت سپرين

(٢) وڏا وڻ وڻڪار جا جيون جت جيهان،
منزل دور، من تنها اُت ٻوليون ڪن ٻيهان،
رائي ٻير رت ڪيا لڳي اڪ ڏينهان،
اڪن جيون ليهان، لوڙيان لال لطيف چئي.

(٣) وڏا وڻ وڻڪار جا، جت جائو جمر جر،
ڪوسا تپن ڪڪرا، ٻي دمدم تپي ڌر،
ويچاري ڏئي ور ٻير نہ لهي ٻرپن جو.

سهڻي جو ٻنڌڻ :-

(١) گهڙي گهڙو هٿ ڪري الله تهار،
چنگهہ چرڪي وات ۾ سسي ڪي سهسار،
جوڙا ٻيڙا چڪ ۾ لڙ ۾ لڙهيس وار،
لڪين ڇهنيس لوهڻيون ٽيلهيون ٽرنئون ڏار،
مڙيا مڇ هزار، ٻاڳا ٽيندي سهڻي.

رچيسٽر جي راءِ آهي تہ "گهڻا نازڪ ۽ پاڪ جذبات اهڙا بہ آهن جيڪي جسماني ويس ۾ ظاهر نہ ٿا ٿين پر فرشتن جي وجود وانگر اسانجي باطني دنيا ۾ لين ٿا ۽ گهڻا خوبصورت ۽ خوش رنگ گل آهن جنهنجو ٻج نٿو ٿئي ۽ اهي سڀ، اسانجي خوش قسمتي آهي جو نظم ايجاد ٿيڻ سببان انجي وسيلي هستي جي لباس ۾ نظر اچن ٿا ۽ انهن گلن جي خوشبو سان اسانجا دماغ ترو تازه ٿين ٿا".

شاهہ ٻنهنجي ڪلام ۾ انسان ذات جي طبيعت، هر نموني جي سيرت ۽ جذبات، کي موقعي ۽ محل جي مطابق اهڙي خوبي ۽

Marfat.com

حسن سان بيان تو ڪري جو هنن جو جواب نٿو رکي ۽ يورپ جي اعلي شاعرن کي به مات ڪريو ڇڏي. حقيقت ۾ مشاهدات، احساسات ۽ جذبات جي نقاشي لفظن جي ذريعي ڪرڻ ئي ته شاعري آهي.

شاهه صاحب جي مختلف سرن ۾ جيڪي عورتون اداڪاريءَ جو فرض بجا آڻي رهيون آهن جهڙوڪ سهڻي، سسئي، مومل، ليلان، نوري، مارئي وغيره سي سڀ شاهه صاحب جي دل جون ترجمان آهن. سندس شخصيت انهن عورتن ۾ پلتيل آهي يا ائين کڻي چئجي ته انهن عورتن جي اندر شاهه صاحب پاڻ کي جدا جدا روپن ۾ نروار ڪيو آهي. شاهه صاحب پنهنجي سڄي ڪلام ۾ جابجا عورتن جو رتبو بلند ڪري ڏيکارڻ ۾ ڪمال ڪيو آهي؛ اُنجي ڀيٽ ۾ يورپ جي اڪثر شاعرن، عورتن جو مرتبو ڪيرائي ڇڏيو آهي ڇاڪاڻ ته انهن جو مذهبي عقيدو ئي اهڙو آهي ته مرد جي مصيبت جو سبب عورت بڻي آهي تنهن ڪري زال ذات کي هو هميشه شڪي نظر سان ڏسن ٿا. شيڪسپيئر ته صاف لفظن ۾ چئي ڏنو آهي ته ”اي عورت تنهنجو نالو ئي خطا پذيري آهي.“ اهوئي سبب آهي جو شيڪسپيئر جي ڪيترن ڪيان ۾ عورت جو ڪردار پست ڏيکاريو ويو آهي. پر شاهه صاحب اسلامي عقيدي موجب عورتن کي ڪڏهن به گهٽ نه سمجهيو آهي بلڪ پنهنجي قصه جي راڻي (هيروئن) جي سيرت کي بلند ڪري ڏيکاريو اٿس ۽ انهن جي ذريعي پنهنجا جذبات ظاهر ڪيا اٿس:-

سيرت نگاري ۽ جذبات نگاري ڏسو:-

(١) ڪنڊا مون پيرن ۾ توڏي لڪر لڳن،
اگر آڳوڻي نه مڙي، ڇپون پير ڇڏن،
ويندي ڏانهن پرين، جتي ذات نه پائيان.

(٢) ڏئي ڏينهن تمام، ڪهڙا چاڪان ڪهڙا پرين؟
سهسين سچ اُهي، واجهائيندي ونام،
تنين سال تمام، جنين ساعت نه سهان.

(٣) گهڙو ڀڳو ته گهوريو، پاٽا هو حجاب،
واڄٽ وڃي وجود ۾، رهيو روح رباب،
ساهڙ رءَ صواب، آئون گهٽوئي گهوريان.

(٤) مٽيو وڃان مچ ۾، هائي هٽان هار،
پري جي پچار ته ميريائي مان لهان.

(٥) ميان ميندڙا! موت! بخش ڪر بڇايون،
تون گهٽڻ جو گهوٽ، مون وٽ ور توکهين هيڪڙو.

(٦) جي اوٽ لڳن لائيين، ڇيري ڇيري ڇم،
مون ڪر اڳي نه ڪئو، اهڙو ڪو جهوڪم،
جان جان دعوي دم، تان تان پرت پهنوارسين.

مغربي شاعرن شعر ۽ شاعري بابت ڪي نظريه قائم ڪيا آهن جهڙوڪ شعر ۾ سادگي، اصليت ۽ جوش جو هجڻ، شعر ۾ تخيئل، منظرنگاري، فطرت نگاري، سيرت نگاري ۽ جذبات ڏيکارڻ، شاعر ۾ ڪائنات ۽ فطرت جي مطالع ڪرڻ جو مادو هجڻ، شاعر ۾ جذبات، نزاڪت ۽ ڪلام تي قدرت هجڻ.

اهي سڀئي ڳالهيون هڪ شاعر جي شاعرانه عظمت برقرار رکڻ
لاءِ انهن هجڻ تمام ضروري آهن. اسان پنهنجي مٿين مضمون
۾ شاهه ڀٽائي عليه الرحمة کي مغربي شاعرن جي انهيءَ نظريه مطابق
پيش ڪيو آهي ۽ ثابت ڪري ڏيکاريو آهي ته شاهه صاحب
۾ نه صرف مٿيون سڀئي لياقتون موجود آهن پر منجهس اهي
مغربي شاعرن کان گهٽيون ۽ ڪانئن اعليٰ درجي جون آهن. اهي خصوصيتون
ئي شاهه ڀٽائي عليه الرحمة جي شاعرانه عظمت ثابت ڪرڻ لاءِ
ڪافي آهن ۽ يورپ جي اديبن جي انهن اعتراضن ٽوڙڻ لاءِ
پوريون آهن جي هنن مشرقي شاعري تي ڪيا آهن. جيتوڻيڪ
سندن اعتراضن کي ٽوڙڻ لاءِ شاهه صاحب جي ڪلام مان اجا
پيا گهڻائي ثبوت پيش ڪري سگهجن ٿا پر طوالت جي ڊپ کان
هتي انهن کي ملتوي ڪرڻو ٿو پوي.

L (IV) 642—21

Marfat.com

شاهه جي نازڪ خيالي

(جناب عطا محمد حامي خيرپوري)

ڪنهن به فطرت شناس ۽ حقيقي شاعر جي شعر ۾ اصليت ۽ سادگي خواهه جوش ۽ اثر سان گڏ، تخيل جي بلند پروازي جو هجڻ به لازمي آهي، جو ته تخيل کان سواءِ شعر رواجي ۽ پست رهجي ٿو وڃي. حقيقت ۾ تخيل ئي شعر جو اصلي ۽ حقيقي جوهر آهي. شاعر جي فڪر جو پکي جيترو مٿي اڏامندو اوترو سندس شعر جو درجو به ارفع ۽ اعليٰ ٿيندو. شاهه صاحب، جو سنڌ جي شاعرن جو سرتاج ٿو ليکجي، سو به انهي ئي خصوصيت جي ڪري. سندس شعر ۾ تخيل جو دائره ايترو ته وسيع آهي جو جيترا دفعا ان کي پڙهبو اوترا نوان نوان خيال منجهس نظر ايندا، جو ته هو خيالات جي درياهه ۾ غواص جان ٽٻيون هڻي بالڪل نوان ۽ نادر موتي هٿ ڪري ڪين بديع و معاني جي سئي سان سخن جي سڳي ۾ پوئي هڪ من موهيندڙ معنيٰ جي مالها جي صورت ۾ پيش ٿو ڪري. هو فڪر و نظر جي عام معيار کي ڇڏي ڪائنات جي هر اعليٰ خواهه ادنيٰ شئي جا حقيقي اسباب ۽ عوامل دريافت ڪري انهن مان بالڪل اعليٰ ۽ حڪيمانه نتيجا پيدا ٿو ڪري - هن موقعي تي مان شاهه صاحب جي تخيل جي بلند پروازي ۽ نازڪ خيالي جا ڪجهه مثال پيش ڪري، پنهنجي دعويٰ کي ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪندس.

Marfat.com

دنيا جي مشهور ۽ نامور شاعرن مان اهڙو ڪو ورلي ملندو ، جنهن انساني زندگي جي فلسفي تي ، ڪجهه نه ڪجهه خامه فرسائي نه ڪئي هجي . ليڪن ڪنهن بي ثباتي جو پهلو پيش ڪيو آهي ، ته ڪنهن وري سندس قرار و ثبات جي ڳالهه ڏني آهي . اهو شاهه ئي آهي ، جنهن صرف ٻن سٽن ۾ هڪ ئي وقت فنا ۽ بقا جي فلسفه جا سمورا پهلو پيش ڪيا آهن . جڏهين هو هن انقلابي جانور جي هستي ڏيکاري ٿو ، تڏهين لفظ ۾ انقلابي ادا ٿو ڪري ، ۽ ڪيئن نه فقط "گهوٽ" ۾ "ڳاڙهو گهوٽ" چئي ، هن جي شوخي ۽ بيباڪي جو اظهار ٿو ڪري . وري جڏهن سندس فنا جو منظر ٿو پيش ڪري ، تڏهن تمثيل لاءِ ساري ڪائنات مان صرف "واريءَ جو ڪوٽ" تلاش ڪري ، اُن جي اوٽ ٿو ڏئي . اهو خيال شاهه جي لفظن ۾ ادا ٿيل ڏسو :-

ڪڏهن ڳاڙهو گهوٽ ، ڪڏهن مڙهه مقام ۾ ،
واريءَ سندو ڪوٽ ، اڏي اڏيو ڪيترو .

وري جڏهن محبت جو تذڪرو ٿو ڇيڙي تڏهن ته سندس فڪر جي رسائي عام شاعرن کان گهڻي اڳتي ٿي رهي ، ۽ هر منزل تي سندس رفتار نرالي ۽ نياري نظر ٿي اچي . هتي فقط محبوب جي تير جفا ۽ عاشق جي طرز - وفا جي مضمون جو معائنو ڪنداسون .

شاهه صاحب پنهنجي محبوب کي هڪ خوني ۽ بي باڪ تير انداز جي صورت ۾ پيش ٿو ڪري ، ۽ ڏيکاري ٿو ته اهو تير انداز پنهنجي شڪار جي سامهون ڪمان ۾ قسمت جو تير وجهي ڪيئن نخچير پٺايو بيٺو آهي . هو پنهنجو موت اکين

آڏو ڏسندي ۾ پنهنجي جان جي ڪا پرواهه نٿو ڪري، ۾ خيال ٿو ڪري ته مبادا اهو تير شڪار جي بدران شڪاريءَ کي نه لڳي وڃي، جو ته ان جي جاءِ سندس دل ۾ آهي. مطالع ڪيو:-

پائي ڪان ڪمان ۾ ميان مار ۾ مون،
مون ۾ آهين تون متان تنهنجو ئي توکي لڳي.

مٿين بيت ۾ شاهه جي محبوب جي قهاري ۽ جباري ڏسو، جو پنهنجي چاهيندڙ جي سامهون قسمت جو تير ڪشيون بيٺو آهي. وري سندس شان- ڪريمي ۽ قرب- ذاتي ته ڏسو، جو دل جي ديري ۾ گهر ڪيون ويٺو آهي:-

هيٺئين بيت ۾ ساڳئي تير انداز جي تصوير جو ٻيو پهلو ۾ ڏسو. کيس حبيب سڏي چوي ٿو ته "هرو ڀرو تير کي ترسائي ٿورو نه ٿڪ، مگر ڪان ڪڙڪائي احسان ڪر، جو ته جي تنهنجي تير سان شڪار ٿيندس ته منهنجو مان مڙيوئي مٿي ٿيندو". ڪنهن شهيد ناز جي تڪميل- آرزو جو نقشو، هن کان وڌيڪ ڪهڙن لفظن ۾ ادا ٿي سگهندو:-

هڻ حبيب هٿ ڪڍي، ٽيڪ ۾ ٿورو لاءِ،
ٻرين تنهنجي گهاءِ، مران ته مان لهان.

يا وري ساڳئي صياد کي حبيب جي نالي سان پڪاري، پتن پاڻ هڻڻ جي التجا ٿو ڪري، ۽ ان جو نتيجو ۾ عجيب و غريب پيرايه سان پڌائي ٿو، ته جيڪڏهن نازنين نگاهن جا تڪا تير لڳندا، ته کيس يار جي آغوش ۾ اچڻ جو موقعو ملندو، جو ته

Marfat.com

فطرتاً شڪاري شڪار کي ڪرندو ڏسي وڃي ...
نموني محبوب جي مشاهدي ماڻڻ جو سنئو سبب بڻجي پوندو. پڙهي ڏسو:-

هڻ حبيب هٿ ڪٽي، ٻنگا لهي پاڻ،
ماڳهين مون منهن ٿئي، جهولي وجهان پاڻ،
ان پر ساڃن ساڻ، مان مقابلو مون ٿئي.

هاڻي وري ساڳئي تير جو تاثير ڏسو. عاشق جانباز کي نازنين تير انداز پنهنجي ناز و ادا جو ڦهري ڪان تي ڪڙڪائي، جيڪو اهڙي زور سان اڇلايل آهي جو ڪڙ ڪڙ ڪندو وجود کي چيريندو ٻاهر نڪري ٿو وڃي. انهيءَ حالت ۾ به عاشق آهه وزاري جي بدران اڳتي وڌي پنهنجي حبيب سان همڪلام ٿو ٿئي ۽ پڇي ٿو ته منهنجي مارڻ مان محبوب کي ڪو مزو آيو يا نه؟ يعني شڪار ڪندي سندس شڪارڻ جو هٿ تريو يا اڃا ڪا ڪسر باقي آهي؟ ڏسو ته ڪهڙي نه عجيب آرزو آهي؟ ۽ ڪهڙن نه لطيف لفظن ۾ ادا ڪئي وئي آهي. انهي سلسلي ۾ هيٺيون بيت ملاحظه ڪيو:-

سر جو سچيو سڄڻين، ٻنگا پاڻ پري،
ويو وجودان نڪري، ڪڙڪڙ ڪان ڪري،
پڇيو پير پري، ته ڪي تريو هٿ حبيب جو.

اهو دستور آهي ته شڪاري شڪار کي تير هڻي، وري وڃي تکي ڪاتيءَ سان ڪهي حلال ڪندو آهي. انهيءَ حالت جو نقشو هيٺئين بيت ۾ ڏسو، ۽ خيال ڪري ڏسو ته، ڪيئن عاشق ادائن جي تير

Marfat.com

جو شڪار بڻجي، پنهنجي ڪنڌ تي قرب جي ڪاتي وهندي ڏسي، ته اها تقاضا ٿو ڪري، ته شل اها ڪاتي تکي نه ٿئي، مبادا يڪدم سندس سسي ڌڙ کان ڌار ٿي وڃي ۽ محبوب جي هٿن کي مزو نه اچي. هو چاهي ٿو ته مر اها ڪاتي مٺي ئي رهي ۽ دير تائين وهندي رهي، جئن قاتل جي ظلم ۾ اضافو ٿيندو رهي، ۽ سندس هٿ دير تائين مقتول جي ذبح مان مزو وٺندا رهن:-

ڪاتي تکي م ٿئي، مر مٺيائي هوءِ،
مان ورمن ڪوءِ، مون پريان جا هٿڙا.

شاهه صاحب صرف پنهنجي شعر جي ٽيرن سان، سخن جي ملڪ تي قبضو نٿو ڪري، مگر وٽس پيو به گهڻو سامان آهي، جنهن جي ذريعي هو مذاق- سليم وارن کي، پنهن جو مطيع بڻائي ٿو ڇڏي. سندس ترڪش جي ٻن ٽن تيرن ڏسڻ بعد، سندس نماڻن نيڻن جو نهايت نزاڪت ڀريو نقشو ڏسو:-

اکڙين آرام ڪڏهن تان ڪون ڪيو،
هنيون منجهه حمام ڪاٽيون ڪوري وچ ۾.

انهيءَ بيت ۾ عاشق جي اکين جي نفسيات نروار ڪئي وئي آهي جن کي هميشه حمام ۾ رهندي به آرام نصيب نٿو ٿئي. اکين جي آلاڻ کي حمام سان تعبير ڪري، وري گريه جي گرمي کي ڪوري جي ڪامڻ سان ياد ڪيو ويو آهي، حالانڪ اکيون پاڻيءَ ۾ آهن پرسوز- فراق ۾ هميشه اهڙيون بيقرار آهن، جو گويا ڪوري ۾ ڪامي رهيون آهن. ائين پاڻيءَ ۾ باهه پيدا ڪري ڏيکارڻ، سڀ ڪنهن شاعر جو ڪم نه آهي.

Marfat.com

وري ٻئي هنڌ شاهه جي اکين جا احسان ڏسو:-

موٽڪي اکڙين، وڏا ٽورا لائيا،
ته ٻڙ ٻرين ٻسن، ڪٽان جي ڪر سامهون.

فقط اکين جي اشاري سان "اينما تولوا فثم وجهه الله" جو تفسير پيش ڪيو ويو آهي، حالانڪ اهو خيال "جيڏانهن ڪيان پرک، تيڏانهن صاحب سامهون" ۾ اڳ ۾ ئي آيل آهي، مگر هتي رعايت لفظي جو شان بالڪل نرالو آهي. ڪو به عاشق پنهنجي رقيب جو منهن ڏسڻ گوارا نه ڪندو آهي، مگر هي شاهه صاحب جو ڪمال آهي، جو هو اهي معجز نما اکيون پيش ٿو ڪري، جي يار جي صورت سان اهڙيون ته مانوس ٿي ويون آهن، جو رقيب جي منهن ۾ به پنهنجي قريب جو قرب ماڻي ٿيون وٺن.

شاهه صاحب پنهنجي اکين کان تمام گهڻا ڪم ٿو وٺي. مثال طور سنڌس هڪ ڪم جو نمونو هن بيت ۾ ڏسو:-

وتين ۾ ٿي ويهه، ته آءٌ واري ڍڪيان،
توکي ڏسي نه ڏيهه، آءٌ نه ڏسان ڪي ٻيو.

پنهنجي ٻرين کي ٻاڻ وت رهائڻ لاءِ ٻي ڪا جڳهه موزون نٿو سمجهي. آخرڪار ڪٻس اکين ۾ آڻي ويهارڻ جي آڇ ٿو ڪري. ڪيس وتين ۾ ويهاري ڇپرن ۾ جهپائي ٿو ڇڏي، جئن ڪو به سندس پرده نشين ٻرينءَ کي ڏسي نه سگهي. وري ٻاڻ به سندس پاڪ پيشاني پسڻ کان پوءِ ڪنهن ٻي شيءِ ڏانهن ڏسڻ

گوارا نه ٿو ڪري. غور ڪري ڏسو، ته انهيءَ بيت ۾ ڪيڏ نه نازڪ خيالي سمايل آهي. پنهنجي نازڪ بدن يار لاءِ اکين جهڙي ڪهڙي نه نفيس ۽ نازڪ جاءِ ٿو ڳولهي. رقابت ايتري جو ڪنهن کي ڏسڻ نه ٿو ڏئي! غيرت اها جو غير کي ڏسڻ جي بدران پنهنجون اکيون هميشه لاءِ پوري ٿو ڇڏي!!

مٿئين بيت ۾ پنهنجي جانيءَ کي پنهنجي اکين ۾ جاءِ ٿو ڏئي. هيٺئين بيت ۾ وري ڏسو ته ڪئن پنهنجي پرينءَ جي اکين ۾ پنهنجي جاءِ جوڙڻ ٿو گهري، ۽ انهيءَ مڪان جي مکين ٽيڻ لاءِ ڪهڙو شرط ٿو لڳائي:-

جان تن ڪيٽي نه تئن، سٽي ريان ئي سنهڙو،
پرين پائيندا ڪئن، توکي اکڙين ۾.

هتي پنهنجي سرير کي سٽي ڪٽن ۽ سنهي ڪرڻ مان مراد آهي سالڪ جو هستي ۽ هوڏ وارو وجود وڃائڻ. وري پرينءَ جو (سرمي وانگر) اکين ۾ پائڻ آهي حقيقي محبوب جي رضامندي حاصل ڪرڻ. ڏسو ته شاهه صاحب جو فڪر- بليغ، ڪهڙا نه نازڪ ۽ نفيس الفاظ استعمال ڪري، هڪ عام خيال ۾ خاص حال پيدا ڪري ٿو وجي.

اسان شاهه صاحب جي طالب خواهه مطلوب جي چشمن جون هڪ ٻه چاليون ڏنيون. هاڻي ڏسون ته هو پنهنجي رقيب لاءِ ڇا ٿو چوي. دنيا جو اهڙو عاشق ڪو ورلي هوندو، جو پنهنجي رقيبن لاءِ چڱائي جي چاهنا رکندو هجي. ليڪن شاهه اهو عاشق شاعر آهي، جو رقيبن کي به دل سان دعا ٿو ڏئي ۽ چوي ٿو:-

Marfat.com

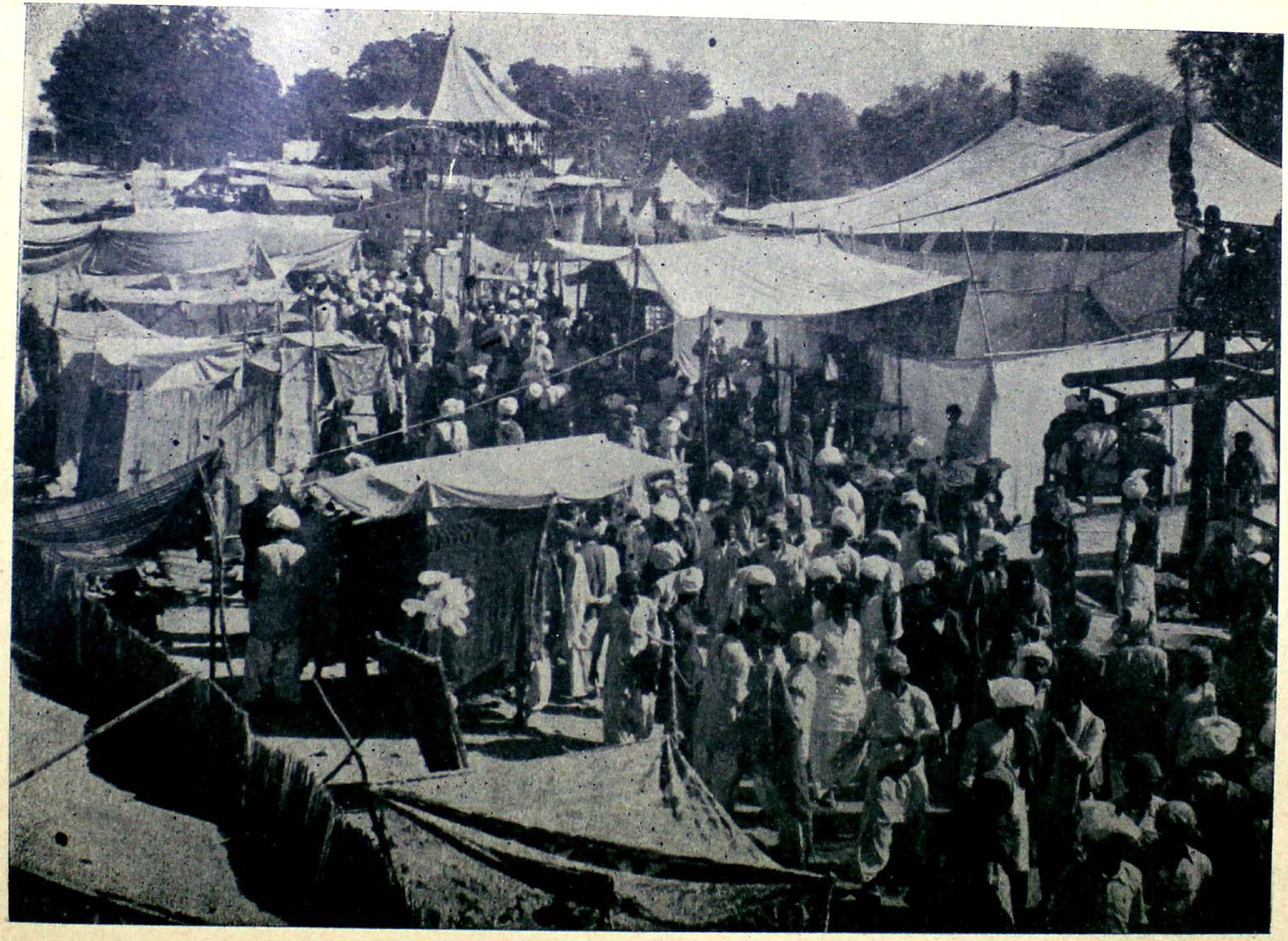

ڀٽ شاهه جي ميلي جو هڪ منظر.

Marfat.com

Marfat.com

الله ڪرجين، مدي جن جي من ۾،
اسان ۽ پرينءَ جون، اميدون پسن،
تهان پوءِ مرن، سڙي انهيءَ سور ۾.

شاعر جي خيال جي نزاڪت ڏسو! دعا گهرڻ جو سبب ڇا آهي ۽ ان جو نتيجو ڪهڙو ٿو چاهي؟ جيئن ڪدورت ۽ ڪيني کي، سيني ۾ سانديندڙ از خود پنهنجي نيت جي مار کائي خوار و خراب ٿي مرن.

محبت جي تذڪره ۾ تير- جفا، اکين جي ادا ۽ رقيبن جي دعا، جا ڪجهه مثال ملاحظه ڪياسون. هاڻي ڏسون ته شاهه صاحب عشق جي آزار جو عنوان ڪيئن ٿو بيان ڪري. ڪيترن ئي شاعرن، محبت جي مريض جي ترجماني ڪئي آهي، مگر مضمون گهڻو ڪري سيني جو ساڳيوئي رهيو آهي، ته جنهن درد ڏنو آهي سو دوا به ڏيندو، يا درد جي دوا يار جي ديدار ۾ آهي وغيره وغيره. مگر شاهه صاحب هڪ اهڙو مريض پيش ٿو ڪري، جيڪو دوا ڪي ڳنڍڻ کان سواءِ، ويڄن کي ورائي ٿو ڇڏي، ۽ هميشه مرض ۾ مبتلا رهڻ ٿو چاهي. هو تقاضا ٿو ڪري، ته شايد انهيءَ بيماريءَ جي بهاني،
سندس ساڄڻ اچي خبرگيري ڪن ۽ حال ڏسن :-

ويڄ م پڪي ڏي، الا ڇڳي م ٿيان،
سڄڻ مان اچي، ڪرلاهو ٿي ڪڏهين.

جهڙيءَ طرح شاهه صاحب برهه جي بيماريءَ جو بچاءُ نٿو ڳولي، تهڙيءَ طرح هو جدائي کان جدا ٿيڻ به نٿو چاهي، ڇو ته هو فرقت کان اهو فيض حاصل ٿو ڪري جو پنهنجي پرينءَ جي پچار ۾ لڳاتار لڳو ٿو رهي ۽ پنهنجي طلب جي تار ٽٽڻ نٿو ڏئي. مطلب ته

L (IV) 642—22

سالڪ پنهنجي سڪ جو سڳو سوريندو سدائين تمنا ۽ تلاش ۾ تڙڦندو رهڻ ٿو چاهي.

ڏوريان ڏوريان م لهان، شال م ملان هوت،
من اندر جا لوچ، متان ماڻ سان ماٺي ٿئي.

آخر ۾ اسان سهڻي سيد جي سر سهڻيءَ مان، هڪ بيت ڏئي بس ڪنداسون. انهيءَ بيت ۾ شاهه صاحب سهڻيءَ جي ميهار وٽ پهچڻ کان اڳ ۾ ئي ٻڏي مرڻ جو اهو سبب ٿو ٻڌائي، ته هوءَ ڏينهن جو ڏم وٽ رهندي هئي ۽ فقط رات جو ميهار سان ملڻ ويندي هئي، يعني ٻه گهڙا هڪ مٽ ۾ ڪرڻ چاهيندي هئي. حقيقت ۾ اها روش عشق جي آداب جي بالڪل برعڪس ۽ خلاف هئي، تنهن ڪري محبت جي جاوداني حياتي حاصل ڪري نه سگهي ۽ منزل - مقصد تي پهچڻ کان اڳ ۾ ئي مري وئي. جيڪڏهن سمورو وقت ساجن وٽ صرف ڪري ها ته هوند ڪڏهن به ڦس ڪال نه ڪڙڪي ها. بيت پڙهو:-

ڏينهان گهاريئين ڏم سان، راتيان سان ميهار،
ورتائين ٻه ٻار، تيلهه مئي سونهڻي.

شاهه صاحب جا مٿيان چوڏهن نڪتا، فقط نموني طور پيش ڪيا ويا آهن ۽ ورنه اهڙا ٻيا هزارين مثال ملندا، جن ۾ انهن کان به وڌيڪ لطافت ۽ نزاڪت نظر ايندي. جيڪڏهن ڪو به غواص پٽاڻي، هن بحر ذخار ۾ غوطه زن ٿيندو، ته اهڙا لکين لعل لهندو، جي ادب جي محبوب جي ڳچيءَ ۾ چمڪي، چوڏس چٽاڻو ڪندا. جيڪو به شاهه جي ڪلام کي غائر نظر سان ڏسندو، اهو بلا مبالغه چئي سگهندو ته واقعي لطيف جو ڪلام لطيف آهي، ۽ منجهس ڪا به ڪثيف شيءِ ڪا نه آهي.

شاه ناصح جي حيثيت ۾

(خانصاحب آغا تاج محمد خان)

اگھ بسم الله پڙھ ۽ ياد ڪر الله کي،
پڙھ صلاتون مصطفيٰ تي، تازگي ڏي ساھ کي،
جيڪڏهن چاهين تو جڳ ۾، قلب حق آگاھ کي،
پيش ڪر ناصح جي حيثيت ۾، سهڻي شاھ کي،
شاھ جي تبليغ کي، دنيا سڄيءَ ۾ عام ڪر،
شاھ جي نقطن ۾ ظاهر شاھ جو پيغام ڪر.

هر صحيح شاعر ۽ مفڪر جي اظهار خيالات جو، ظاهر يا پوشيده مقصد هميشه اهو هوندو آهي ته اولاد آدم جنهن کي "پيدائش" کان ئي شرف - اشرف المخلوقات حاصل آهي، يعني جنهن کي خلاق عالم پنهنجي لطف و ڪرم سان پيدا ئي دائره انسانيت ۾ ڪيو آهي، تنهن کي انسانيت جي شان ۽ شرف، ذميدارين ۽ جوابدارين کان آگاھ ڪيو وڃي ۽ کيس (حضرت انسان) باخبر ڪيو وڃي ته سندس سپرد اها الاهي امانت آهي، جنهن کي بقول حافظ آسمان به بار- گران سمجهي کڻڻ جي همت نه ساري:-

آسمان بار امانت نه توانست کشيد،
قرعه فال بنام- من ديوانه زدند.

دنيا جي يگانہ مفڪرن وانگر، مگر هڪ پياري ۽ پسنديده پيرايہ سان، اسانجي مايہ ناز شاه بہ پهرين تعليم اها ڏني آهي تہ "اي انسان، تون پنهنجي زندگي اهڙي اعليٰ ۽ اڪمل نموني سان بسر ڪر، جو اهو انسانيت ۾ پيدا ٿيڻ جو شان ۽ شرف ، جيڪو توکي عطا ٿيو آهي، تنهنجو توکي صحيح طور سان لائق ۽ مستحق سمجهيو وڃي. اي انسان، تون عملي طور سان ثابت ڪر، تہ تون حيوانيت کان بلند ۽ بالا آهين ۽ تنهنجي زندگي جانورن وانگر فقط "خورد و نوش تائين محدود نہ آهي". ظاهر آهي تہ هر اولاد آدم جو هر عمل اهڙو نہ آهي جنهن کي انسانيت لاءِ موزون سمجهيو وڃي، تنهن ڪري مفڪرن جي نگاه ۾ اهو تصور هڪ غلط تصور آهي تہ هر آدمي صحيح طور سان انسان آهي. تنهن ڪري ئي علامہ اقبال بہ فرمائي ٿو تہ:-

بہ آدمي نہ رسيدي خدا چہ مي‌جوئي

ز خود گريختہ آشنا چہ مي‌جوئي؟

شاه صاحب جي نصيحت تمثيلي طور سان، مختلف موقعن تي بہ عين اها رهي تہ "اي بنده تون پاڻ کي صحيح انسان ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ۾ فقط تڏهين ڪامياب ٿيندين ، جڏهين پهريائين پاڻ کي صحيح طور سان سڃاڻيندين". شاه صاحب جي تعليم هي آهي تہ انسان کي ڏسڻ گهرجي تہ مان آهيان ڇا ۽ مونکي ڪرڻو ڇا آهي ۽ انهي ڪرڻ لاءِ ڪيترو وقت مليو اٿم؟ يعني ڪيس پنهنجي ذميوارين جي احساس سان گڏ و گڏ پنهنجي حدود (Limitations) جو بہ جائزه وٺڻ گهرجي.

Marfat.com

ڪيس ڏسڻ گهرجي ته سندس حياتي ڪيتري آهي ۽ ڇا آهي؟
هن بيت ۾ شاهه انساني ”ناپائدار عمر“ جي صحيح تصوير چٽي آهي :-

جر ۾ ڦوٽو جيئن، لهرن لڳي اڀ ٿئي؛
تون پڻ آهين تيئن، دنيا ۾ ڪو ڏينهڙو.

ڪڏهين ڳاڙهو گهوٽ، ڪڏهين مڙهه مقام ۾،
واريءَ سندو ڪوٽ، اڏي اڏيندي ڪيترو.

زندگيءَ جي مٿين تصوير چٽڻ بعد، شاهه صاحب جي اها هدايت آهي، ته اي انسان پنهنجي حياتيءَ کي مقام رهگذري سمجهي متان مايوس ٿيو آهين. تنهنجي ڪوشش اها هئڻ گهرجي ته انهيءَ مختصر حياتي کي غنيمت سمجهيءَ ڪو اهڙو نمايان ڪارنامون ڪرين جو هي عارضي عمر تو لاءِ حيات جاويد ٿئي ۽ هن دنيا ئي ناپائدار ۾ تنهنجي لاءِ پائداري پيدا ٿي پوي، ڇا لاءِ ته:

قارون هلاک شد که چهل خانه گنج داشت
نو شیروان نه مرد که نام نکو گذاشت (سعدی)

”نام نکو“ يعني ”نيڪ نالو“ پيدا ڪرڻ لاءِ شاهه صاحب جي هدايت ڪئي آهي:-

ڌاڳهي ۾ ڌاڳي، پڌ پنهنجو تورهو،
اوڀي ۾ آڳي، ڪونه ڏيندءِ ڪو پيو.

وري فرمائي ٿو ته:-

تن تنيندو آءُ، مک ڏيهاڙي مکڙي،
سنباهي سيد چئي، مٿي ڌائون نيئنس،
وڻائي وڏا ندڙا لاڄو لڳائيئنس،
آخر اهڙائيئنس، ته جو کو ٿئي ٿو جهاز کي.

وري هڪ ٻئي هنڌ ساڳي نصيحت هڪ ٻئي نموني ۾ ڏيئي رهيو آهي:-

ڪتڻ جي ڪان ڪريئين، سٺي ساهين هٿ،
صباح ايندي اوچتي، عيد اگهاڙن گڏ،
جني سرتيون ڪندء سڌ، اُت سڪندئين سينگار کي.

انهي ساڳئي سلسلي ۾ اڳتي هلي فرمائي ٿو:

سي تو وبهي وڃائيا، جي ڪتڻ سندا ڏينهن،
ارٽ اوڏي نه ٿئين، پوري پوري سيئن،
هنڌ ڪڍنديئن ڪيئن، اگڻ عجيبن جي.

پڻائي بزرگ فرمائي ٿو ته اي انسان ڪت ۾ ڪنب ۾ ڪت انهي لاء ته ڪم اچيئي، ڪنب انهي لاء ته قبول پوئي. ياد رک ته:-

چائت پائي چت ۾، سنهو ڪتيو جن،
تن جو صرافن، ڏڪو داخل نه ڪيو.

هر جي محنت ڪري محبت سان ڪتيندين ته بزرگ فرمائي ٿو ته:-

محبت پائي من ۾، رنديا روڙيا جن،
تن جو صرافن، اڻ توريو اگهائيو.

شاه صاحب جو زور هن ڳالهه تي آهي، ته عمل نيت جو محتاج آهي. جنهن عمل ۾ خلوص نيت موجود نه آهي، سو عمل منافقت ۾ داخل آهي. منافق اهو آهي جنهن جي زبان تي اعتراف ۽ اقرار آهي، مگر دل ۾ انڪار. اهي منافق پاڻ سان ئي سچا نه

آهن، جو دل تي هڪ اٿن ۽ زبان تي ٻي. اها منافقي بدترين جرم آهي جنهن جي مذمت ڪندي ڀٽائي صاحب صاف چيو آهي:-

آيل آءُ نه وسهان، هنجون جي هارين،
اٽيو اب اکين ۾، ڏيهه ڪي ڏيکارين،
ساجن جي سارين، نه ڪي روئن، نه چون ڪي.

شاهه جي نصيحت فقط منافقت تائين محدود نه آهي چا لاءِ ته فقط ائين چوڻ ته هي عمل غلط ۽ غليظ آهي ۽ هن کان نفرت ڪريو سو ٿيو نفي امر (Negative). شاهه جهڙي يگانه ناصح کي ڪو (Positive) ڪم ڪرڻ جو طريقو ڏسڻ گهرجي. هي آهي سندس ڏسيل نسخو:-

هو جوئي تو م چؤ، واتان ورائي،
اڳ اڳرائي جو ڪري، خطا سو کائي،
پاند ۾ پائي، ويو ڪيئي وارو ڪينڪي.

اڻ چوندن ڪيم چؤ، چوندن جيو وسار،
اٿي پهر ادب سين ٻر ٻاهائي ٻار،
پاپو منهن مونن ۾، غربت ساڻ گذار،
مفتي منجهه وهار، ته قاضي ڪا نيارو نه ٿئين.

شاهه صاحب هت ظاهر ڪري ٿو ته بديءَ کان ٻري ٽيڻ ۽ نيڪيءَ جي اوڏو اچڻ، جو آسان طريقو فقط هي آهي، ته ٻيرپائين پنهنجي لاءِ ”خود بين“ نه ٿيءُ ۽ ٻوءِ ٻين جي لاءِ ”بد بين“ نه ٿيءُ. انسان جڏهين مفتي پنهنجي اندر ۾ وهاري ٿو ته ڪيس ائين چوڻو پوندو ته:-

هرچه برخود نمي پسندي- بر ديگران هم مپسند.

يعني ماڻهن جيڪڏهن ائين چاهيانٿو تہ منهنجا حق حقوق محفوظ رهن، ۽ مونکي ڪو بہ مالي يا جاني نقصان نہ رسي، تہ منهنجو مفتي مونکي اها هدايت ڪندو، تہ ٻين جا بہ حق حقوق قائم رهڻ گهرجن ۽ ٻين کي بہ مالي يا جاني نقصان ڪو نہ رسڻ گهرجي. هڪ شرطيہ نسخو، جو شاهہ صاحب زندگيءَ کي سڌي ۽ سڦلي بڻائڻ لاءِ ڏسيو آهي سو هي آهي:-

نمي ڪمي نهار تون ڏمر ڀاسو ڏکا،
منجهان صبر سڳا؛ جي سنواريا سمجهين.

سبحان الله! هي شاهہ صاحب جو ڏسيل نسخو اهڙو تہ ڪامياب آهي، جو موجوده اقوام متحده جو سمورو پروگرام انهي اصول تي ٻڌل آهي جو آهي (Promotion and Preservation of World Peace)

هي آهي شاهہ جي صلح بابت نصيحت، جنهن کي موجوده ملڪي تصادم جو بہ يقيني علاج سمجهيو وڃي ٿو. ڏسو تہ شاهہ صاحب هي نصيحت ڪهڙن نہ مٺن سلوڻن ۽ سولن لفظن ۾ ادا ڪئي آهي! چي، "صلح ۾ سڀ سڳا جي سنواريان تون سمجهين".

اڳتي هلي، شاهہ صاحب فرمائي ٿو تہ، جنهن وقت حق ۽ سچ جي راهہ ۾، انسان دلي خلوص ۽ محڪم ارادي سان قائم رهي ٿو، ۽ سوريءَ کي سيج ۽ مرڻ کي مشاهدو سمجهي ٿو، تنهن وقت هنجو حيات عارضي بدلجي حيات ابدي ٿئي ٿو. ٻوءِ اهڙن خاص ٻندن جو موت باعث فنا نہ مگر باعث بقا ٿيو پوي، ورنہ گهڙي جو ڇڄڻ، وسيلن جو هٿان وڃڻ، منڊ جو مرڻ ۽ انهي بعد بہ ميهار جا سڏڙا سڻڻ هڪ بي معني تخيل يا انتهائي مبالغو نظر اچي ٿو. جيئن شاهہ صاحب فرمائي ٿو:-

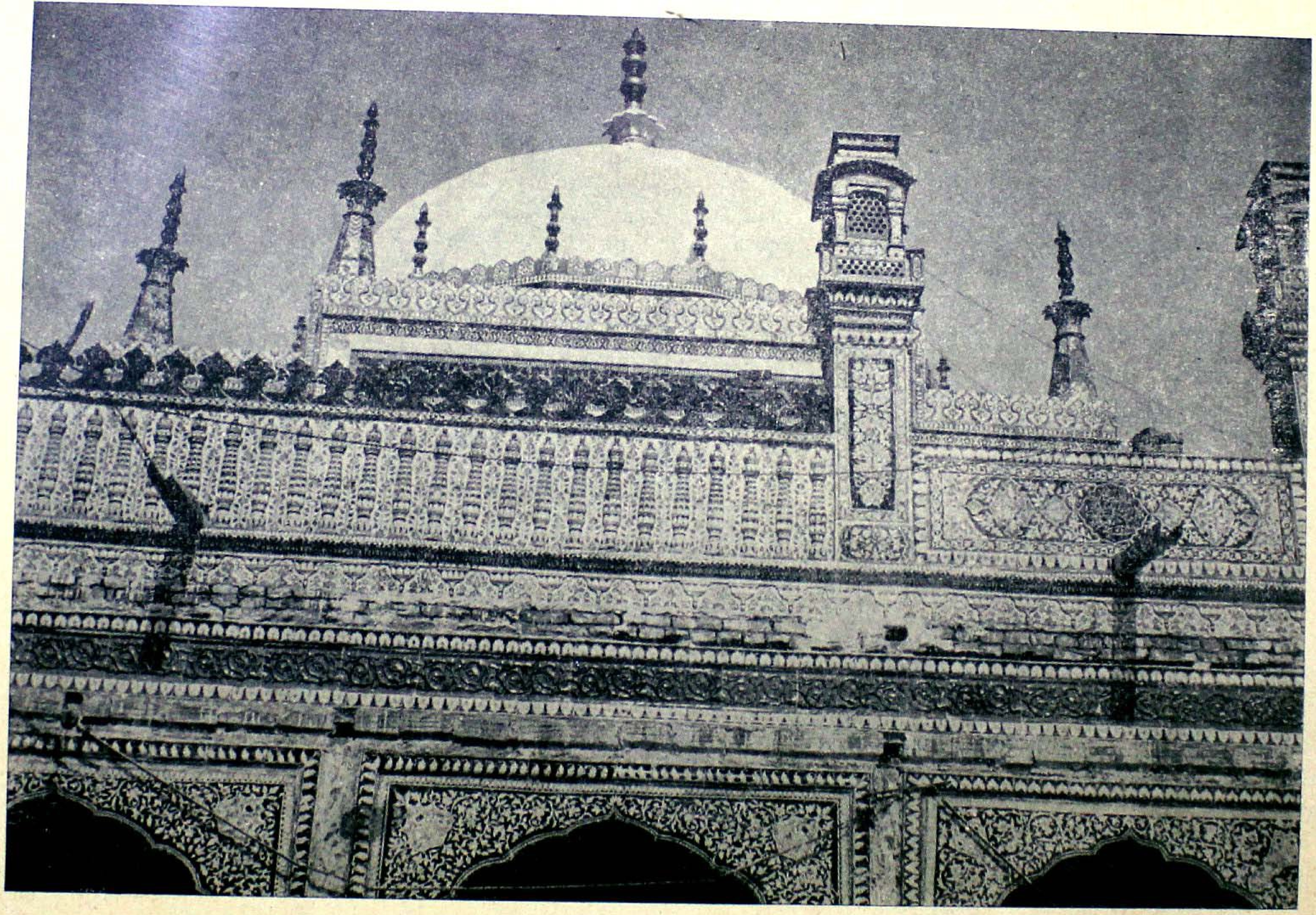

شاھ جي روضہ جي گنبذ جو نظارو.

Marfat.com

گهڙو ڀڳو منڊ مٿي، وسيلا ويا،
تهان هوءِ سڏا، سهڻي سڏ ميهار جا.

نه فقط ايترو مگر هن منزل تي پهچڻ بعد، بنده جو مرتبو اهڙو ته بلند نظر اچي ٿو، جو ڪائنات جون ٻيون ذي روح خواه غير ذي روح شيون به، اهڙي بنده جي طاعت ۽ حڪم ۾ حاضر رهن ٿيون. سچي بنده جي موت بعد منزل ڪهڙي آهي، سا شاهه سر سهڻيءَ ۾ بيان فرمائي آهي:-

ڪانڌي ڪڍ ٿياس، وهڻ جنازو سهڻي،
ڀڳها جي پيٽن جا، ڪلها تن ڏناس،
اکين ملڪ ڏناس، توءِ من ڪاڏو ميهار ڏي.

هتي پڄائي گهوٽ جو هڪ ٻيو ناصحانه نقطو پيش ڪيان ٿو، جنهن مان جوانان قوم سبق پرائي سگهن ٿا. هي نقطو هي آهي ته جيئڻ هيءَ زندگي مسلسل جدوجهد آهي ۽ هي مقام جنبش و حرڪت جو آهي، تنهن ڪري هن ۾ خاموشي ۽ سستي بلڪل بي محل ۽ بي موقعي آهي. هن کي علامه اقبال ڪهڙي نموني سان بيان ڪيو آهي سو پهريائين پڙهو، تنهن کان پوءِ پڄائي گهوٽ جي ادا ڏسو. علامه اقبال فرمائي ٿو:-

ہے دوڑتا اشہب - زمانہ،
کھا کھا کے طلب کا آشیانہ -

اس رہ میں مقام بے محل ہے
پوشیدہ قرار میں اجل ہے -

Marfat.com

هن نقطي تي علامه اقبال جو هيٺيون شعر اردو دان حضرات لاءِ وڌائو اثر رکيٿو، سو به پڙهو ۽ پوءِ شاهه صاحب جو شعر پيش ڪندس:-

يه زور بازو ضربت کاری کا هے مقام
میدان جنگ میں نه طلب کر نوائے جنگ
خون۔ دل و جگر سے هے سرمایهٔ حیات
فطرت لهو ترنگ هے غافل نه جل ترنگ.

اچو ته هاڻي ڏسون ته اها ساڳي نصيحت اڄ کان ڪيترو عرصو اڳي، سنڌ ۾ هالن جي ويجهو هڪ ننڍڙيءَ ڀٽ ۾ مدفون ٿيل بزرگ، ڪهڙن نه ساده مگر متاثر الفاظ ۾ ڏني آهي، جنهن جي نه فقط پولي عام فهم آهي پر انجو هڪ هڪ لفظ به بجليءَ جو اثر رکيٿو.

جان جيئين تان جل، ڪانهي جاءِ جلڻ ريءَ،
ٿڌيءَ ڪوسيءَ هل، ڪانهي ويل وهڻ جي.

شاهه جي نصيحت جي اِها خوبي وري هي آهي، ته هو ڪابه نصيحت نتيجي ڏسڻ کان سواءِ نه ٿو ڏئي. هي آهي صحيح معلمانه طريقئه نصيحت. پر هند هي ساڳيو معلم اخلاق فرمائي ٿو اي بنده جي ڪڏهين هن ڪشمڪش (Struggle) ۾ هن تلاطم ۾ هن دنيائي رزم گاهه کي بزم گاهه سمجهي نواءِ جنگ جي طلب ڪندين يعني سستي ۽ راحت جو در پئي رهندين ته سلطاني سهاڳ کان هميشه لاءِ محروم رهندين:-

ستا اٿي جاڳ، ننڊ نه ڪجي ايتري،
سلطاني سهاڳ، ننڊن ڪندي نه ملي.

شاهه صاحب جتي ۽ جڏهين جڏهين، ناصحاڻا نقطا پيش ڪيا آهن اتي هميشه معلماڻا نموني سان، صاف صاف الفاظ ۾ هادي هدايت ڏيندو رهيو آهي ۽ فرمائيندو رهيو آهي ته اي انسان جيڪڏهن تون سستي ۽ ڪاهلي ڇڏي، چاهه ۽ چستيءَ کان ڪم نه وٺندين ته دين ۽ دنيا جي مقصد ۾ هميشه ناڪام رهندين ۽ زندگيءَ جي حقيقي مقصد کان ڪوهين دور رهندين. فرمائي ٿو:-

ويهه م منڊ پنهور ۾، ڪر ڪو وارو وس،
ليڙن جو لطيف چئي ڏونگر ڏينده ڏس،
پنهون اُتي پس، پير پر هلي سسئي.

وري فرمائي ٿو:-

ڪر ڪو واڪو وس، ويهه م منڊ پنهور ۾،
چڙهي ڏاڍين ڏونگرين، پير پنهون جو پس،
ڏورڻ منجهان ڏس، پونده هوت پنهون جو.

طالب ۽ مطلوب جو مثال پيش ڪندي هڪ اعليٰ تمثيلي نموني شاهه صاحب هدايت ڏيئي رهيو آهي ته:-

اِئي ڪم ڪميڻن، جيئن ستي پير ڏگها ڪري
ننڊان نماڻن کي اوپالا اچن،
لوچين ڪوه نه لطيف چئي هاريءَ لاءِ هوتن،
سي پنهون ڪوه پائين، جي سنڌجهي رهن سمهي.

طالب کي مطلوب جي مشاهدي ماڻڻ جي يڪتا مراد حاصل ڪرڻ جو بي پناهه اشتياق رهندو آهي ۽ انهيءَ مقصد حاصل ڪرڻ لاءِ جا ناياب نصيحت پڙهائي بزرگ ڏئي ٿو سا هي آهي ته

Marfat.com

زماني ۾ جيڪي به سور ۽ سختيون، مصيبتون ۽ مشقتون در پيش اچن ٿيون تن سورن کي سڪائون سمجهي سرهائي ۽ صبر سان سيني ۾ سانڍڻ گهرجي :-

جي تون سڪڻ سکيو، ته ڪاتيءَ هيٺ م ڪنجهه،
سپيريان جي سور جو، ماڻهن ڏجي نه منجهه،
اندر ايءَ اهنج، سانڍج سڪائون ڪري.

وري هيٺين هنڌ فرمائي ٿو ته-

ڏاگهن ڏيرن ڏونگرن، ڏنهين ڏنم ڏک،
سي سڀ پاتيم سک، هيڪاند ڪارڻ هوت جي.

مطلب ته سڪڻ جي سڌ ته سڀڪنهن سالڪ وٽ نظر اچي ٿي؛ مگر سکن واريءَ جي سڌ فقط سڌئي رهجي وڃي ٿي- سڌ رکي ٿي سڀڪا ٻڪ نه ٻاسي ڪا، جيستائين ڏونگر جي ڏورڻ لاءِ سالڪ تيار ڪونه آهي، ۽ جيستائين پتنگ وانگر پچڻ کي پچائڻ لاءِ پاڻ تيار ڪونه آهي، تيستائين محبت هڪ دعوي بي دليل آهي. سالڪ کي معلوم هئڻ گهرجي ته صحيح سڪ جي پهرين علامت آهي ”خود قرباني“.

ٻري پتنگ آئيا، سري وٽ ساهي،
اچي پيا آگ ۾، ڪڏي سڀ ڪاهي،
لاڳاپا لاهي، ڪاڻا ڪوري وڃم.

ٻي لوڙ خود قربانيءَ جو مثال پيش ڪندي بزرگ فرمائي ٿو:-

ڪنديءَ اهيون ڪيتريون، ساهڙ ساهڙ ڪن،
ڪڏين سانگو ساهه جو، ڪي گهوريس ڪيو گهڙن،
ساهڙ سندو تن، سر سهائي گهڙن جي.

Marfat.com

آخر ۾ مان ائين چوندس تہ اسان جو ڀٽائي بزرگ، دنيائي مشرق جو نہ فقط هڪ يگانو مفڪر هو، پر هڪ غير معمولي تخليقي قوت رکندڙ ناصح پڻ. جا بہ نصيحت پيش ڪيائين سا تمثيلي طريقي سان ۽ انهي ناصحاڻي نقطي کي سمجهائڻ لاءِ جا بہ تصوير چٽيائين سا لاجواب چٽيائين، اهڙي چٽياءَ جو سنڌي سمجهڻ واري دنيا قيامت تائين ان کي ساهہ ۾ سانڍيندي رهندي.

آءٌ مضمون کي ختم ڪندي، مسدس جو هڪ بند عرض ڪريان ٿو:-

شاهہ جا ابيات آهن، آيتون قرآن جون،
جن سان ٿين ٿيون آشڪارا، منزلون عرفان جون،
جو بہ پڙهندو تنهن تي وسنديون رحمتون رحمان جون،
جا چوان "آغا" ڀلايون شاهہ عاليشان جون.
فيض پنهنجي سان ڪيائين، سنڌ سونهاريءَ کي شاد،
شاهہ صاحب، زنده باد و زنده باد.

مومل راڻو!

(جناب رحمداد خان مولائي شيدائي)

شاه عبداللطيف ڀٽائي رح جا هنوقت تائين ٽي رسالا معني سان شايع ٿيا آهن (١) ڊاڪٽر گربخشاڻي آنجهاني جا ٣ جلد (٢) مرحوم غلام محمد صاحب شاهواڻي جو رسالو (٣) مولوي غلام مصطفي قاسمي جا ٤ جلد. انهن نسخن ۾ آکاڻين سان گڏ ٻين ۾ مسايل روحاني راز ۾ بيان ڪيل آهي. رسالي جون آکاڻيون نه رڳو هن رومان آفرين سرزمين جي حسن ۽ عشق کي آشڪار ڪن ٿيون، پر منجهن سنڌ جي تاريخ ۽ سنڌين جي تمدني شعور جي جهڪا تصوير پيش ڪيل آهي، سو اسانجي انقلابي شاعر جو ڪمال آهي. مان اجا ايڏي ولايت کي ڪونه پهتو آهيان، جو مومل راڻي جي اونهي اسرار کي بيان ڪري سگهان، مگر هن آکاڻي جي تاريخي ڪيفيت، سنڌ سونهاري جي طبعي دلاويز ڏيکن، سنڌونڊي جي قديم وهڪرن ۽ ان زماني جي تمدن جي جهلڪ کي خدمت ۾ پيش ڪيانٿو.

تاريخي پهلو:- هن آکاڻي جي هيروئن مومل گوجر قوم جي راجا نند جي ڌيءَ هئي، جنهن جي رياست ميرپور ماٿيلي کان ولي جيسلمير تائين سنڌ جي سري ۾ هئي. گوجر هڪ وڏي هندو قوم آهي، جنهنجو وجود پنجاب (سنڌ ۽ ماڙري) راجپوتانا

۽ گجرات تائين موجود آهي. راجپوتن جي ساڪائن مان پتو پوي ٿو ته گوجر سورج بنسي نسل مان راجا رامچندر جي وڏي پٽ لو جي اولاد مان آهن. مالوه ۾ ڏوڻيدار سندن رياست هئي، جنهن جو تختگاهه راجپور هو جو الور رياست جي شهر راجگڙهه کان ١٥ ميل الهندي ۾ هو. الور ۾ ڏوڻيدار رياست ۾ هو.[1] ٨٥ هه = ٨٠٨ع ۾ چالو ڪيا راجائن ڪانپوءِ گوجرن جي ڇهن راجائن:- ١- دود، ٢- جئي ڀٽ، ٣- دود ثاني، ٤- جئي ڀٽ ثاني، ٥- دود ثالث ٦- جئي ڀٽ ثالث اٽڪل ١٦٦ ورهه سوراشٽر تي حڪومت ڪئي. سندن ڏينهن ۾ سوراشٽر تي گجرات نالو پيو. ڀڙوچ ۽ نادوت نربدا سندس چوڙ وت وسندڙ تجارتي شهر هئا - گوجر راجائن جي ڏينهن ۾ هوئن تسانگ جيڪي سياح ڀڙوچ جي بندر جي واپار ۽ دولت جي تعريف ڪري ٿو. جئن راجپوتن ۾ سٿين، هن ۽ ٻين وچ ايشيا جون قومون گڏجي ويون تئن گجرات جي اتهاس ۾ لکيل آهي ته گوجر قوم جو اصل وطن جارجيا هو، جتان نڪري پنجاب، گنگا، راجپوتانا ۽ گجرات تائين پکڙجي ويئي ۽ رياستون قائم ڪيائين.[2]

---

١ مولوي نجم الغني رامپوري: وقائع راجستان ج ١ ص ٧٢ همدم پريس لکنؤ ١٩٢٠ع.

٢ شيخ غلام محمد: مرات احمدي ص ٧ - ١٣ مصطفائي پريس بمبئي ١٣٤٢ع.

مان آڪاڙي ۽ جو هيرو راٺو ميندرو ذات جو سوڍو ۽ عمرڪوٽ (امرڪوٽ) جو حاڪم همير سومرو اڳڏي ڪل نسل مان "پرمار" هئا جن ٢ صديون ق-م هندوستان ۾ پنهنجون رياستون قائم ڪيون هيون. ستلج کان وٺي سمنڊ تائين سنڌن ٣٥ شاخون ۽ ١٤ تختگاه هئا، جن مان سنڌن ٩ تختگاه مارواڙ ۾ هئا ؛ جنجي ڪري "نوڪوٽي مارو ستل" سڏبا هئا يونانين کين "شوگده"[١] اڪيو آهي. بکر ۽ ديبل تي ۾ سوڍن راٺن جي حڪومت هئي. طبقات ناصري موجب ديبل تي جڏهن جلال الدين خوارزمي ڪاه ڪئي هئي تڏهن ملڪ سنان الدين چنيسر (٢٨-١٢٢١) ديبل جو راٺو[٢] هو. سوڍن ٺڪرن جي وطن ڍٽ جون حدون ننگرپارڪر کان وٺي امرڪوٽ تائين هيون. هي پرڳڻو ڪڏهن ڪڇ، ڪڏهن گجرات، ڪڏهن مارواڙ ۽ ڪڏهن سنڌي حاڪمن جي ماتحت رهيو. مگر سوڍن جون جاگيرون هر صدي قائم رهيون[٣]. تن ڏينهن ۾ هاڪڙه ۽ سندس شاخن جهنگ، گهگهر، سرسوتي ۽ ستلج ڪري جيسلمير، بيڪانير، پٽ نير ۽ ڍٽ آباد پرڳڻا هئا. پنڊبدا، ولهر ميرت، موج ڳڙه، ڏراور، ڪپرو، امرڪوٽ، ونگا بازار، ليداٺو وغيره مشهور پٽڻ هئا. جهم جو قلعو جنهن تي محمد بن قاسم حملو

---

١ وقائع راجستان ج ١ ص ٤٨-٤٩.

٢ Raverty, H. G: The Mihran of Sind and its tributries, PP. 494-96, Calcutta, 1892.

٣ علامہ دائود پوٽو ص ٢٩١-٢٩٢ معصومي، مطبع قيمه بمبئي ١٩٣٨ع.

Marfat.com

ڪيو هو سو ڏٺ ۾ هو. هاڪڙه جي سڪي وڃڻ ڪري ٿر ويران ٿي ويو. جيسلمير ۾ هاڪڙه جي شاخن جا نشان ١٣٢ ميلن ۾ آهن. خيرپور جو ماٿوڪو ڪوٽ ڏيجي ۽ سومرن جو قلعو احمد آباد هاڪڙه تي هو. انهن ڏينهن ۾ مسلمان هندن کان تعداد ۾ ٿورا هئا. مسلمان عام طور هندو عورتن سان شاديون ڪندا هئا. اهڙي ميلاپ ڪري سنڌ توڙي هند ۾ "هندو - مسلم" INDO-MUSLIM[١] تهذيب رائج هئي.

تمدني پهلو: هن هندو - مسلم تهذيب جي زماني ۾ مسلمان عام طور هندو عورتن سان شاديون ڪندا هئا، جنهن سبب ڪري مسلمانن ۾ هندڪيون رسمون پيدا ٿيون. جام رائدان جي ڏينهن ۾ ١٤٧٠ع ۾ ٢٤ هزار سومرن، سمن ۽ ڪلهوڙن گجرات تي ڪاهه ڪرڻ لاءِ سانباها ڪيا ۽ سلطان محمود بيگڙه ٽن ڪاهي سنڌن سردارن کي قيد ڪري پاڻ سان وٺي ويو. اهي جونڪ هندو زالن کي مسلمان ڪرڻ کانسواءِ ساڻن شاديون ڪندا هئا، تنهنڪري سلطان سنڌن ديني تعليم لاءِ ڪي حنفي علماء مقرر ڪيا هئا.

مغل شهنشاهن وانگر سنڌ جي مسلمان حاڪمن ۾ هندن مان شاديون[٢] ڪيون، مثلاً ميان غلام شاه ڪلهوڙي ڪڇ جي راءِ ڪنگهار جي

---

١ The Journal of the Sind Historical Society, Vol. I. 'Studies in Indo-Muslim' History, PP. 2-3 Jan., 1941 Karachi

٢ Cambridge History of India, Vol. II, P. 306, Cambridge, 1928.

L (IV) 642—24

پائيتيءَ سان شادي ڪئي هئي. ٽالپر[1] اميرن به سوڍن ڪرن مان شاديون ڪيون هيون، ۽ سندن جاگيرون ڏٺ پرڳڻي ۾ بحال رکيون هيون، بشرطيڪ ڏٺ مان لنگهندڙ مسافرن جي پرگهور سوڍا ڪندا.

مومل هندڪي قديم رسم موجب ڪاڪ هاڪڙه جي نهر تي پنهنجي شادي ڪرڻ لاءِ جيسلمير کان پنجن ڪوهن جي مفاصلي تي هڪڙي خوشنما ٽڪريءَ تي رنگ محل جهڙو رچايو هو، جنهن جي چوگرد باغ وطراه ۾ پيچريدار رستا، پنهنجي اڳيان شيشي جو تلاءُ جهڙو لهريون هڻندو هو، يا چئني ڪنڊن تي شينهن بيٺل گجگوڙ ڪندا هئا، اهو سمورو ٽڪسات طلسمي، اُن زماني جي صنعتڪاري جو بهترين نمونو هو. جو گوجر راجڪماري پنهنجي شاديءَ جي ”سوئمبر“ لاءِ تعمير ڪرايو هو. سوئمبر جي رسم قديم دراوڙن ۾ رائج هئي، جا پوءِ نووارد آرين ۾ چالو رکي هئي. هن رسم موجب هندو راجڪماريون پاڻ اهو مڙس پسند ڪنديون هيون جهڙو سوئمبر جيتي. ايوڌيا جي راج ڪمار سري رامچندر ۾ متيلا جي راجا جنڪ جي ڌيءَ سيتا سان سوئمبر جيتڻ کانپوءِ شادي ڪئي هئي، جڏهن هن پري سيا ۾ ڌنش موڙيو هو. ساڳئي[2] طرح قنوج جي راجا جئچند ۾ پنهنجي ڌيءَ جي شاديءَ لاءِ سوئمبر جي رسم ادا ڪئي هئي. مومل ۾ اعلان ڪيو

---

١ ڏسو تاريخ سنڌ ج ٢ مرزا قليچ بيگ، ذڪر ميان غلام شاه ڪلهوڙو، ١٩٠١ ڪراچي.

٢ Marsham, J. C: Abridgement of the History of India, P. 6, London, 1892.

Marfat.com

هو ته جيڪو محلات اندر گهڙي ايندو، تنهن سان شادي ڪندس. هن اعلان ڪانپوءِ وقت جا حاڪم ۽ شهزادا قسمت آزمائڻ لڳا، ڇاڪاڻ ته مومل نهايت حسين هئي. هن جي حسن جي تاب کي شاه صاحب هڪ مصور جي حيثيت ۾ جن لفظن ۾ چٽيو آهي سو بيت ڏيون ٿا:-

گجر کي گجميل جون، تارن ۾ تبرون،
هٿي حاڪمن کي، زور ٻڌيون زنجيرون،
ڪاڪ ڪنڌيءَ قبرون، ٻسو ٻر ڏيهين جون.[1]

ڪي امير قسمت آزمائيندي ڪاڪ جي ڪنڌي تي مدفون ٿي ويا ۽ ڪي فقيراڻو ويس ڪري ڏيسان ڏيس مومل جي حسن جي تعريف ڪرڻ لڳا. انهن فقيرن جي زباني سڻي همير سومري حاڪم ۽ سندس هندو سوڍي وزير مينڌري به قسمت کي آزمايو. منجهائن سوڍو ٻنهيءَ سياڪپ سان سوڀارو ٿيو، ڇو ته هو ٿوري ڳالهه ڪري عقل ۽ هوش وڃائي مومل کي ڏهاڳ ڏيئي رسي هليو ويو. ليلاڻو جو اڳ سوئمبر ڪري تيرٿ بڻجي ويو هو سو ويران ٿي ويو. هن رنگ محل ۾ شهزادين جي جيڪا تهذيب هئي، سا سنڌين جي عهد ماضيءَ جي تمدن جي تاريخ جو هڪ سونهري باب آهي. اها ڏيکاري ٿي ته سومرن جي ٻوئين دور

---

١ شاه جو رسالو سر مومل راڻو از مرحوم غلام محمد شهواڻي ص ١٠٧، حيدرآباد سنڌ ١٩٥٠ع.

Marfat.com

۾ سنڌين جي ڪهڙي تهذيب هئي.[۱] شاه سائين رح سوڍين ۽ گوجرين جي تهذيب متعلق فرمائيندو:-

جهڙا پاڻ ٻن، تهڙيون شالون مٿن سائيون؛
عطر ۽ عنبير سين تازا ڪياءِ تن؛
ٻڌيا گهڻو مشڪ سين چوتا ساڻ چندن؛
سونهن رهي سون سين سندا ڪامڻ ڪن؛
ڪياءِ لعل، لطيف چئي، وڏا ويس ورن؛
منجهه مرڪيس مَن، سوڍي سين سڳ ٿيو.

سون ورنيون سوڍيون رهي رانديون ڪن؛
اگر اوطاقن ۾ ڪٿوري ڪتن؛
اوتياءِ عنبير جا مٿي طاق ٽڙن؛
پاڻ پيلهون پڌيون، پسيو سونهن سڙن؛
ٿيا لاهوتي، لطيف چئي، پسڻ لاءِ پرين؛
[۲]
اڄهي ٿا اچن، ڪاڪ ڪوريا ڪاهڙي.

سنڌين جا محلات نظاريدار هندن تي هئا، جن ۾ اگربتيون، تيل قليل جا ڏيا ۽ ڪافوري شمعون ٻرنديون هيون. زالون گلابي ويس ڪنديون هيون ۽ چوٽن کي چنبيلي تيل مکينديون هيون جنهجو سرهو واس پري کان ايندو هو. پانن، سوپارين ۽ ايلاچي

---

۱. ليڪڪ لاءِ ڏسو مولانا دين محمد وفائي جو ڪتاب لطف اللطيف ص ۶۷ مهراڻ پبلشنگ ڪمپني ڪراچي ۱۹۵۰ع.

۲. شاه جو رسالو، سر مومل راڻو ص ۳۸۷ ڪراچي ۱۹۰۰ع.

Marfat.com

ڪائڻ جو رواج هو. عطر ۽ عنبر گڏيل پاڻي سان غسل ڪنديون هيون ۽ بدن کي مشڪ ۽ چندن مکڻ جو به رواج هو. اوطاقن ۾ کٽن تي کٽوري وڇايل نظر ايندي هئي. پاڻهين جي هجوم ۾ چؤپڙ راند ڪنديون هيون ۽ اهڙن موقعن تي روپين سان شرطون به رکنديون هيون. محلاتن جي باغ ۾ گلن تي پوترن جو پنيلجڻ، توشڪن ۽ وهاڻن سان سيجون سينگاريل، سونا ۽ روپا زيور، عاج جا جوڙا ۽ چندن جا چرخا، باغن ۾ قناتن جي قطار، آما، ليما، قل، قاروها، ڪنٽهار صاف پڌائين ٿا ته سنڌي سکيا ستابا ۽ فارغ البال هئا. شراب پيئڻ جو به رواج هو. رات جو ڪتن، تيرو تارن جي ذريعي پهر شمار ڪيا ويندا هئا جيئن مومل راڻي جي فراق ۾ چويٺي :-

اُپي اُپاريام، نکٽ سڀ نئي ويا،
هڪ ميو، ٻيو مينڌرو، ٽيجي رات ساريام،
ڳوڙها ڳل ڳاڙيام، سورج شاخون ڪڍيون.

هت ميو لفظ اُٺ لاءِ ڪتب آندل آهي جو سنڌين جي سواريءَ لاءِ بهترين تيز رفتار جانور هو، جو هڪڙي رات ۾ ڏيڍ ڪان سوڏي کي ليڏاڻي پهچائيندو هو. سنڌ هڪ گرم ملڪ آهي ۽ چوپايه جانورن جي پرورش لاءِ مفيد هنڌ آهي. قديم زماني کان سنڌ مان چوپايو مال ۽ سواري جا جانور هندوستان جي ٻين ڀاڱن ڏانهن وڪري لاءِ ويندا هئا[1]، چوپايه مال جي بيمارين جي علاج

۱. The Cambridge History of India, Vol. I, CH,VIII, P. 214, Cambridge, 1922.

Marfat.com

کان سنڌي واقف هئا.[1] سنڌ ۾ ٻن ٿوهن وارا اُٺ ۽ ٽيندا هئا جي گهڻو قيمتي هئا، ڌارين ملڪن ۾ امير خريد ڪندا هئا. عربن معرفت ٻن ٿوهن وارن اٺن جو نسل سنڌ مان نڪري بلخ ۽ ايران پهتو.[2] سنڌين وٽ في وڳ ۾ ڏه هزار اُٺ هوندا هئا. اڪبري دور ۾ اجمير، گجرات، جوڌپور، بيڪانير، جيسلمير، پنڌدا، پنڌيو ۽ سنڌ، جا گهوڙا سڄي هندستان ۾ مشهور هئا.[3] پهرين افغان ويڙه وقت ڪراچي جو سيٺ نائو مل انگريزي لشڪر لاءِ سنڌ مان اُٺ خريد ڪرڻ لڳو. جوکين جي سردار ڄام مهرعلي سرجان کين ڪي هڪ هزار اُٺ امداد طور ڏنا هئا.[4]

---

١ چاڻڪيه پنڊت جو ڪتاب جانورن جي بيمارين متعلق عباسي دور ۾ بغداد جي بيت الحڪمت ۾ سنسڪرت مان عربي ۾ ترجمو ٿيو هو. عيون الانباء في طبقات الاطباء، ابن ابي اصيبعه ج ٢ ص ٣٣ مصر.

٢ بشاري مقدسي: احسن التقاسيم في معرفت الاقاليم ص ٤٧٤ ليدن.

٣ مولوي محمد ذڪاء الله شمس العلماء: اقبال نامه اڪبري، ص ٦٦٨ - ٦٦٩، علي گڙه ١٩١٨ع.

٤ Smith, G: The life of John Wilson, PP. 440—41 London. 1878.

Marfat.com

مومل جڏهن ميندري کي پرچائڻ ۾ ڪامياب ٿي نہ سگهي، تڏهن جيئري چکيا تي چڙهي. ميندري ۾ سنديس سچائي کي ڏسي مڇ ۾ ٽپو ڏيئي پاڻ کي ڀسم ڪري ڇڏيو. هن واقع مان معلوم ٿئي ٿو تہ سنڌ ۾ ”ستي لڪڙي“ جو رواج هو. ابن بطوطہ جو ١٣٣٣ع ڌاري سنڌ مان لنگهيو هو، تنهن ستي لڪڙي جو بيان پنهنجي سفرنامہ ۾ ڏنو آهي. هن بيان مان اوهين سمجهي سگهو ٿا تہ شاهہ ڀٽائي رح جي رسالي جي بيتن ۾ ڪيتري قدر نہ سنڌ جي تاريخ، جاگرافي ۽ سنڌين جي تهذيب جو بيان سمايل آهي. جيڪڏهن اسان وٽ رسالو موجود نہ هجي ها تہ اسين هن خوش نصيب وادي ۽ سنڌس رهاڪن کي پوري ريت سمجهي نہ سگهون ها.

اڄ نہ ڀسان سي، آتڻ ڪتيم جن سين،
هاڻي تنين کي، ڪنڌي ڪاڪ نهاريان.

شاه جو زمانو (١٦٨٩ع-١٧٥٢ع)

(جناب محمد شفيع علوي)

ڪنهن به اديب، عالم، شاعر، مورخ، مصلح ۽ مجدد جي ادبي آثارن، تصنيفن، شعر، جديدي ۽ اصلاحي ڪارنامي کي پرکڻ کان اڳ، سندس زماني جو مطالعو ڪرڻ نهايت ضروري آهي، ڇاڪاڻ ته هو پاڻ کي ماحول جي اثر کان بچائي نٿو سگهي ۽ نه وري الڳ ٿي رکي سگهي ٿو. ادبي تحقيق جي ماهرن، محققن ۽ نقادن جو قول آهي ته ڪنهن به شاعر جو ڪلام سندس دور جو آئينو هوندو آهي جنهن ۾ ان وقت جو سماج، معاشره، اقتصادي حالتون، ريتون رسمون، رواج، ادبي رجحانات، مذهبي ۽ سياسي تحريڪون ۽ ٻيا ڪارناما منعڪس ٿيندا آهن. انهيءَ ڪري ئي عربي شعر متعلق به چيو ويو آهي ته ”الشعر ديوان العرب“ يعني ته عربن جو شعر سندن زندگي جو داستان آهي جنهن ۾ سندن ماحول جا سڀ واقعا محفوظ ٿيل آهن. شاعر جي زماني يا دور جي مطالعي ڪرڻ سان نه فقط سندس شعر سمجهڻ ۾ آساني ٿيندي، پر سندس شخصيت، فلسفي ۽ شاعرانه مدار جي ترقيءَ متعلق بيش بها معلومات حاصل ٿيندي ۽ انجي ڪن تاريڪ ۽ گمنام پهلون تي روشني پوندي. باغ ۾ ڪو گل خود بخود نٿو ٽڙي پر ان لاءِ ٻين ڳالهين جي به ضرورت آهي. جهڙوڪ زمين کيڙي هموار ڪرڻ تي

Marfat.com

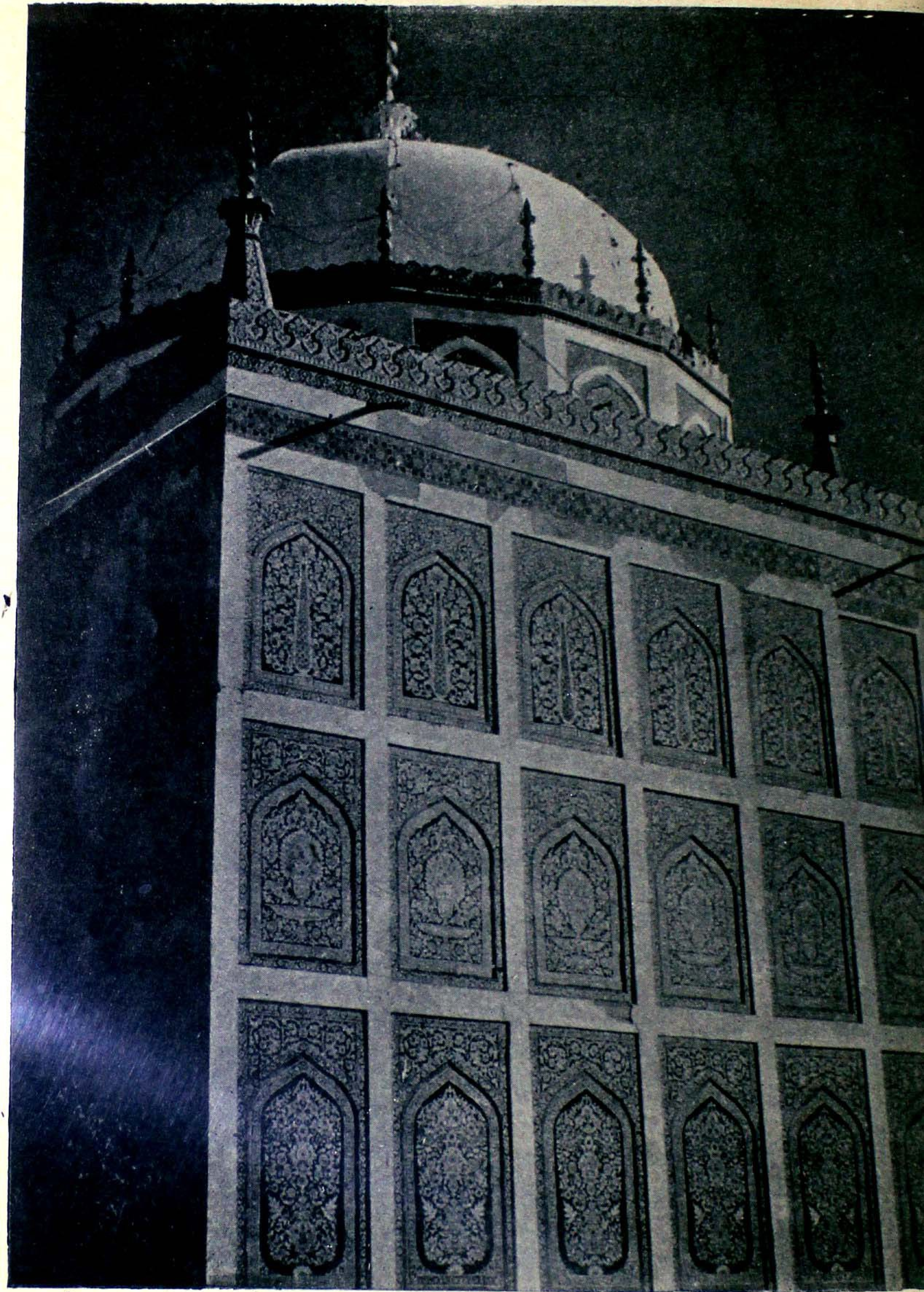

شاه جي روضي جو ٻيون حصو.

Marfat.com

Marfat.com

ٿوي، عهد و پچ ٿو چئجي، وقت سر پاڻي ٿو ڏجي، پنهنجي پار کي خس و خاشاڪ کان صاف ٿو ڪجي تڏهن مس ٻي مثل گل ٿو اپري، جنهن جو حسن ۽ خوشبوءِ فطرتي آهي. ساڳيءَ طرح هڪ شاعر به پنهنجي ماحول جو مرهون منت آهي جنهن سندس شاعراڻي قوت وڌائڻ ۾ سندس مدد پئي ڪئي آهي. اهڙا ڪي مطلق شاعر ٿورا آهن جي پنهنجي ماحول کان بالڪل بي نياز رهن ٿا ۽ انڪان اڳتي وڌيل آهن ورنه هرڪو شاعر ان جو مقلد آهي ۽ مئاچهس پنهنجي استعداد آهر ڪجهه نه ڪجهه استفاده ڪري ٿو اقبال جئن چيو آهي :-

هست اين ميكده و دعوت عام است اينجا،

قسمت باده باندازهٔ جام است اينجا.

هڪ حقيقي شاعر وانگر شاه جو ڪلام به سندس زماني جي ڪنايتن، تلميحن، اشارن، تاريخي حقيقتن، واقعن ۽ داستانن سان پرپور آهي جنهن جي جاڻڻ لاءِ شاه جي دور جو مطالعو ڪرڻ نهايت ضروري آهي.

شاه جو زمانو ١١٠٢ هه کان ١١٦٥ هه تائين مطابق ١٦٨٩ع کان ١٧٥٢ع تائين آهي جو عصر اٽڪل اڌ صديءَ کان وڌيڪ عرصي تي مشتمل آهي اسان کي هن عهد کي هيٺئين تاريخي روشنيءَ ۾ ڏسڻو آهي.

(الف) سياسي پس منظر :-

سياسي نقطئه نظر کان هي عرصو سنڌ ۾ مغل طاقت جي انحطاط ۽ زوال جو دور آهي ۽ ڪلهوڙي خاندان جي عروج جو زمانو آهي. هن عهد جي اوائل ۾ دهلي مرڪزي سرڪار پاران سنڌ

جي مختلف صوبن بکر، ٺٽو ۽ سيوستان لاءِ نواب ايندا هئا جي
ميان نور محمد ڪلهوڙي جي سيوستان جي صوبيدار ٿيڻ ۽ ٺٽي
صوبہ جي مقاطعہ ڪٽڻ پڄاڙان بند ٿي ويا. انوقت ڪمزور دهلي مرڪز
جو هڪ مقامي باشندي فائدو ورتي سنڌ ۾ ڪلهوڙه گهراڻي جو
بنياد وڌو. ميان يار محمد ڪلهوڙي مريدن ۽ بروهين جي مدد
سان منڇر ڍنڍ کان لاڙڪاڻہ تائين علائقہ فتح ڪيو ۽ مغل شهنشاه
سندس وڌندڙ اقتدار محسوس ڪري کيس خدا يار خان جو لقب
ڏنو. هن حالا پرسان خدا آباد هو شهر پڏائي پنهنجي گاديءَ جو
هنڌ ڪيو. مغل سرڪار پاران هن ديره غازي خان طرف ٿيل فسادن
کي سرڪوبيءَ سان روڪيو سندس وفات ڪانپوءِ پٽس ميان نورمحمد
ڪلهوڙه (۱۷۱۹-۱۷۵۵ع) گادي تي ويٺو جنهن فتوحات جو سلسلو
اڳيان جاري رکندي ڪلهوڙه حڪومت وسيع ڪئي. هن شڪارپور
جي داؤد پوٽن کي شڪست ڏيئي کين بهاولپور ڏانهن ڀڄائي
ڪڍيو. محمد شاه مغل شهنشاه جي حڪم سان قلات جي والي
عبدالله خان تي ڪاميابين ۽ بروهين کي فاش شڪست ڏيئي
پنهنجي حڪومت جون حدون بلوچستان تائين وڌايائين. مغل
شهنشاه محمد شاه سندس خدمتن جو اعتراف ڪندي سنہ ۱۷۳۷ع
۾ کيس خدا يار خان جو خطاب ڏئي سيوستان جو گورنر مقرر
ڪيو. هن مغلن کان ٺٽو جو صوبہ خراج تي ورتو اهڙيءَ طرح
ساري سنڌ جو خود مختيار حڪمران بڻيو. سندس ڏينهن ۾
سنہ ۱۷۴۰ع ۾ نادرشاه افشار دهلي کان موٽندي سنڌ تي ڪاهيو
۽ ميان نور محمد خوف وچان امرڪوٽ ڀڄي وڃي هڪ مضبوط
قلعي ۾ پناه ورتي. جيئن ته امرڪوٽ جو رستو مشڪل ۽ دشوار

Marfat.com

هو ۽ راهه ۾ ڪاڏي ويتي ۽ ڳاهه ٻئي جو ڪوبه انتظام ڪونه هو تنهن ڪري ميان، نادر شاهه جو اتي پهچڻ محال ٿي سمجهو ۽ سندس اميدن جي خلاف هي ايراني سپهسالار اوچتو اچي مٿس ڪڙڪيو. ميان صاحب ويو چارو نه ڏسي ڳچيءَ ۾ ڳارو وجهي نادر شاهه کي قرآن مجيد ميڙ ڪري پيش پيو. ۽ کيس عذر ڏنائين ته جڏهن ته سندس خاندان ڪيترن پشتن کان وٺي مغل حڪمرانن جو نمڪخوار ۽ باجگذار آهي تنهن ڪري جي هو پوريائين سندس اطاعت ڪري ڪو عهدو قبولي ها ته جڳ ۾ پنهنجي آقا سان بيوفائي سبب رسوا ٿئي ها. نادرشاهه سندس اهو معقول عذر مڃي مٿس هڪ ڪروڙ روپيه تاوان جنگ ۽ ١٤ لک روپيه ساليانه خراج مڙهي، کيس ملڪ موٽائي ڏنو. تاوان جنگ جي عيوض هو سندس ٻه پٽ محمد مراديار خان ۽ غلام شاهه پاڻ سان ايران وٺي ۾ ويو. تاوان جنگ جي وصولي لاءِ نادر شاهه چار سؤ مغل سوار خدا آباد ميان صاحب مٿان مسلط ڪري ويو جڏهن اهي ڪانئس اها رقم ۽ خراج اڳاڙي کيس ايران موڪليندا رهن. انهن مغل فوجي سردارن سنڌ ۾ جنسي ظلم جي باهه ٻاري ڏني. جنهن ۾ امير ۽ سيد وٽ ڪو عمدو گهوڙو ٿي ڏٺائون يا ڪنهن مقامي باشنده وٽ ڪا جوهردار ترار يا ڪو قيمتي ڪپڙو سندن نظر تي چڙهيو ته اهو فوراً ڪانئس ڦري ٿي ورتائون. اهو ظلم ۽ ڦرلٽ سنڌ ۾ تيستائين قائم رهي جيستائين ان تاوان جنگ نه ڀريو. نادر شاهه خراج وصولي جي عيوض ميان نور محمد کي "شاهه قلي" جو خطاب ڏيئي درياهه سنڌ جو شمالي حصو شڪارپور ۽ بکر وغيره سنڌ کان ڇني ايران سان ملائي ڇڏيو ۽ اهڙي طرح هن سنڌ ۾ هميشه لاءِ مغل حڪومت

Marfat.com

جو خاتمو ڪيو. نادر شاه جي قتل ٿيڻ ڪانپوءِ سندس جانشين احمد شاه ابدالي ٿيو جنهن ميان نور محمد کي "شاهنواز خان جو خطاب ڏيئي سندس اڳي نظر بند پٽ موٽايا. جيئن ته ميان صاحب کيس خراج ادا نه ڪيو تنهنڪري جڏهين احمد شاه ابدالي سنڌ مان پنجاب ٿي ويو تڏهين ميان نور محمد ڊپ کان خدا آباد کان ڪڇ ڀڄي ويو جتي وفات ڪيائين. ڪانئس پوءِ سندس پٽ مراد ياب خان احمد شاه جي خدمت ۾ حاضر ٿي کيس خراج جي جملي بقايا پوري ڏني، جنهن تي افغان حڪمران ڪانئس خوش ٿي کيس "سربلند خان" جو خطاب ڏنو. هي هو شاه جي عهد جو سياسي پس منظر، جو عرصو يار محمد جي عهد ۽ نور محمد جي اوائلي دور کانسواءِ باقي سارو وڳوڙ ۽ انتشار جو زمانو هو. هن دور سان هي به سنڌي پهاڪا "ڏاڍي جي لٺ کي به مٿان آهن" ۽ "جو ڏاڍو سو گابو" بالڪل ٺهڪي اچن ٿا.

(ب) اقتصادي :-

اقتصادي نقطه نظر کان هي سنڌ جي آسودگي جو دور هو. مغل نوابن کان وٺي ڪلهوڙن جي اوائلي حڪومت تائين امن امان، صلح ۽ سلامتي سبب صوبه سنڌ زندگي جي مختلف شعبن جهڙوڪ علم و هنر، صنعتن ۽ ڪاريگرين واپار ۽ زراعت وغيره ۾ خوب ترقي ڪئي. جيئن ته حڪمران طبقو ڪاريگرن ۽ صنعتڪارن جو دلداده ۽ سرپرست هو تنهن ڪري سندن امداد ذريعي سنڌ جي هنرن ۽ ڪاريگرين گهڻي ترقي ڪئي. ٺٽه، سيوستان ۽ نصرپور ۾ اعليٰ ۽ نفيس ڪپڙو گهڻو تيار ٿيندو هو جو ملڪ جي ضرورت پوري ڪرڻ کان سواءِ ڪافي انداز ۾ ٻيروني ملڪن

Marfat.com

ڏانهن موڪليو ويندو هو. سنڌ ۾ ڪپڙي جي صنعت جو هن مان اندازو لڳائي سگهبو جو صرف نصرپور جي شهر ۾ ٽي هزار ڪورين جا گهر هئا. جئن ته هنرمندن ۽ ڪاريگرن جو گهڻو قدر هو تنهن ڪري ماڻهون ڌنڌو پشت بہ پشت اختيار ڪندا هئا جنهن ڪري ڪين ان ۾ غير معمولي مهارت حاصل ٿيندي هئي. ڪپڙي جي صنعت ڪانسواءِ جندي، ڪاشي ۽ چمڙي جي صنعتن سنڌ ۾ ڪافي ترقي ڪئي جن جو مال ٻاهر موڪليو ويندو هو. انهن ڏينهن ۾ عام ماڻهن جو زراعت پيشو هو ۽ سندن حالت بهتر هئي. ڪلهوڙن دائمي آبپاشيءَ لاءِ واهه کوٽايا جنهن ڪري سنڌ جي زراعت ۾ واڌارو ٿيو. مختلف جنسون جهڙوڪ ڪڻڪ، چانور، جوار، ٻاجهري ڀليون ٿينديون هيون. چانڊڪي پرڳڻي ۾ عمدا چانور، ٿيندا هئا. اپر سنڌ ۾ جوار ۽ لوئر سنڌ ۾ ٻاجهري عمدي ٿيندي هئي. اناج، گوشت، مڇي، ٻاجهون، مرغيون، مکڻ، گيهه ۽ ميوا جام ٿيندا هئا ۽ سندن اگهه ڪريل هئا. سنڌ ۾ انوقت سڪر سٺائي جو زمانو هو. ماڻهون سڀ سکيا ستايا هئا ۽ ڪو انگ، اگهاڙو ۽ بيٺ بکيو ڪين هو.

تنهن وقت سنڌ جو واپار خشڪي خواه سمنڊ رستي ڏيساورن ۽ ٻيروني ملڪن سان هلندو هو. قافلن، ڏنگين، ٻيڙين ۽ جهازن رستي واپاري ۽ وڻجارا مال ٻاهر موڪليندا هئا. جنهن جي شاهدي شاهه جي سر سامونڊي ۽ سر سريراڳ، مان ملي ٿي. لاهري بندر، اورنگا بندر، وستي بندر ۽ شاهبندر انوقت سنڌ جا وسندڙ بندر هئا جن تي گهڻو واپار هلندو هو.

مطلب ته صوبه سنڌ تنهن وقت سکيو ستابو هو. انجي شادابي ۽ سالم مالي حالت جو اندازو هن حقيقت مان لڳائي سگهبو جو سنڌ هڪ ڪروڙ رپيه تاوان ۽ چوڏهن لک رپيه ساليانه خراج نادرشاه کي ڀري ڏنو ۽ ڪيترا ڏينهن نادرشاهي لشڪر جو ٥½ لکن کان مٿي جيو وجي ٿو سنڌ ۾ ڪاڏي جي عيش عشرت ۽ ڦر ات جو ظلم ڀاري ڏنو. جيڪڏهين سنڌ انوقت وسندڙ ملڪ نه هجي ها ته هوند اهي افغان ۽ ايراني حڪمران ڪاهي نه اچن ها ۽ سنڌ ان لشڪر ايترا ڏينهن هت نه رهي ها.

جيئن ته ٺيڪ سڀ شيون ارزان هيون ۽ معيار زندگي گهٽو گهٽ هو، پر تنهن هوندي به سنڌي ماڻهون جفاڪش ۽ محنتي هئا. آدمشماري جو گهڻو حصو ڳوٺن ۾ رهندو هو ۽ زراعت تي گذر ڪندو هو. واپاري، شاهوڪار ۽ سکر ماڻهون شهرن ۾ زندگي بسر ڪندا هئا جتي ڪين شهري زندگي جون سڀ سهوليتون ميسر هيون. ماڻهو ڪسرت ۽ مردانه رانديون جا ڪوڏيا هئا جنهن اهي پنهنجو جوهر ڏيکاريندا هئا. اميرن جي مجلسن ۾ سازو سرود ۽ رقص جون محفلون منعقد ٿينديون هيون جتي شراب جا دور جاري رهندا هئا. ان عيش و عشرت سان گڏو گڏ عابدن، صالحن ۽ صوفين جي به ڪمي ڪانه هئي، جي شبخيزي جون عبادتون ۽ رياضتون ڪندا هئا ۽ سماع جا حلقا هڻندا هئا. ماڻهن جو ديني ڳالهين ڏانهن رجحان هو ۽ اهي صوفين، پيرن اولياءُن ۾ گهڻو اعتقاد رکندڙ هئا. ان وقت درگاهون ۽ خانقاهه وسندڙ هئا.

علمي حالت:- هن دور ۾ سنڌ جي علمي حالت به بهتر هئي. ملڪ ۾ ڪئين مڪتب، مدرسا ۽ دارالعلوم هئا. مڪتب

Marfat.com

ڳوٺن جي مسجدن سان ملحق هئا ۽ مدرسا. دارالعلوم شهرن ۾ هئا. روهڙي، ٺٽباري، سيوستان ۽ ٺٽو ان وقت سنڌ جا علمي مرڪز هئا. انگريز سياح اليگزينڊر هئملٽن جو سنه ۱۶۹۹ع ۾ سنڌ ۾ آيو هو تنهن جي قول مطابق صرف ٺٽي ۾ ئي چار سو مدرسا هوا جن ۾ مختلف علوم و فنون جي تعليم ڏني ويندي هئي. سنڌ جي مدرسن سادائن ۽ اميرن وٽ ڪئي ڪتبخانا هئا جن ۾ نفيس ۽ نادر قلمي نسخا هئا. ڪيترا تيز قلم خطاط ۽ خوشنويس هر وقت ڪتابن اتارڻ ۽ نقل ڪرڻ ۾ مشغول رهندا هئا. مياں نور محمد جو نفيس ڪتبخانو نادرشاه لٽي ويو جنهنجو مياں صاحب کي آخري عمر تائين ارمان رهيو. ٺٽو انوقت جو وڏي ۾ وڏو علمي مرڪز يا دارالعلوم هو جنهن ۾ ٻاهرين اسلامي ملڪن جا شاگرد تعليم پرائڻ لاءِ ايندا هئا. جيتوڻيڪ فارسي ٻولي سرڪاري ۽ دفتري زبان هئي تہ بہ ماڻهن ۾ عربي جو گهڻو شوق هو جا مذهبي زبان هئي. هن دور ۾ سنڌ ڪيئن عربي عالم پيدا ڪيا جن ديني علوم جي سلسلي ۾ بيش بها خدمات سرانجام ڏنيون. ان دور جي عربي عالمن مان مخدوم محمد هاشم ٺٽوي (م ۱۱۷۴ھ)، شيخ محمد حيات سنڌي (م ۱۱۶۳ھ)، حاجي فقيرالله علوي (م ۱۱۹۵ھ) مخدوم محمد معين ٺٽوي (م ۱۱۶۱ھ)، محمد قايم سنڌي (م ۱۱۵۷ھ) ابوالقاسم سنڌي (م ۱۱۳۰ھ) ممتاز هستيون آهن جن جون تصنيفون اڄ بہ اسلامي دنيا ۾ پڙهيون ۽ پاڙهيون وڃن ٿيون. فارسي علم و ادب هن دور ۾ نمايان ترقي ڪئي. ڪيترن سنڌي نسل فارسي عالمن پنهنجي علمي لياقت وسيلي مغل دربار

۾ رسائي حاصل ڪري ۽ معزز عهدا ماڻيا. انهن عالمن مان مير عبدالرشيد ٺٽوي صاحب "منتخب اللغات" ۽ "فرهنگ رشيدي،" شاه ولي ٺٽوي صاحب تحفة المجالس، امين الدين خان ٺٽوي (م ۱۱۵۰ ھ) مصنف "معلومات الآفاق" مشهور آهن. ڪيترا خوش فڪر سخنور موجود هئا جن شعر و سخن جي سرگرمين سان بزم سخن تي گرمايو. مير علي شير قانع جي تذڪره "مقالات الشعرا" مان خبر پوي ٿي ته انوقت مشاعره جو رواج هو جنهن ۾ مشهور فارسي شاعر محسن ٺٽوي، غلام علي مداح، علي شير قانع، شيوڪرام عطارد، محمد پناه رجا، نجم الدين عزلت غلام علي مومن، ۽ حيدرالدين ڪامل حصو وٺندا هئا. مير علي شير قانع (۱۱۴۰-۱۲۰۲ ھ) ان عهد جو مشهور مورخ آهي جنهن پنهنجي تاريخ تحفة الڪرام سنه ۱۱۸۱ ھ ۾ تصنيف ڪئي. قانع، تحفة الڪرام جي ٽئين دفتر ۾ سنڌ جي حڪمرانن، اولياء ڪرام، مشاهير علما عوامي ڪهاڻين ۽ شهرن جو ذڪر ڪيو آهي، جو سنڌ جي تواريخ جو بهترين سرمايو آهي. جيعوڻيڪ مير صاحب انهيءَ اختصار کان ڪم ورتو سنڌ تي ٿورو ڪجهه لکيو آهي ته به جو ڪجهه لکيو اٿس سو اسانجو بيش بها سرمايو آهي. مير علي شير قانع جي زماني ۾ سنڌ جي تواريخ ۽ سنڌي علم و ادب تي گهڻو ڪجهه مواد موجود هو مگر سنڌس غفلت ڪري اهو فنا ٿي ويو. مير موصوف جيڪڏهين انکي ڪتب آڻڻ جي ڪوشش ڪري ها ته هوند اهو هميشه لاءِ محفوظ ٿي پوي ها ۽ سنڌس سنڌ تي هڪ جاويد احسان ٿئي ها.

Marfat.com

ان عهد ۾ ڪيترا وڏا صوفي ۽ عارف موجود هئا، جن ملڪ ۾ تصوف ۽ عرفان جا درياه وهايا ۽ ڪيترن پانڌيڙن کي پنهنجي روحاني فيض سان نوازيو. هن انتشار ۽ فتنه جي زماني ۾ نادرشاه ۽ احمد شاه ابدالي جي ڪاهن سببان ماڻهن جون دليون دنيوي جاه ۽ جلال کان ڪٽيون تي پيئون ۽ مايوسيءَ ۽ نااميديءَ وچان فنا جو فلسفو منجهن گهر ڪري ويٺو. ڪيترن ماڻهن عزلت ۽ گوشه نشيني اختيار ڪري تصوف جي اوٽ ورتي جنهن سندن گهرجون پوريون تي ڪيون. شاه جي شعر ۾ فنا جي فلسفه تي سندس عهد جي ماحول پڌائڻ گهڻو مواد ملي ٿو جئن ته:-

فاني ئي فاني، دنيا دم ته هيڪڙو

اتي اوڙهه هڻن سان جوڙيندءَ جاني

ڪوڙ ۽ ڪاني آهي سر سپڪنهين

(شاه)

ان وقت جا وڏا صوفي شاه عنايت شهيد (م ١١٣٠هه) خواجه ابوالمساڪين، سلطان الاوليا خواجه محمد زمان لنواري (١١٨٨هه)، فقير عبدالرحيم گرهوڙي (١١٩٢هه)، حاجي فقيرالله علوي (م ١١٩٥هه) ۽ شاه عبداللطيف ڀٽائي (م. ١١٦٠هه) آهن جن فن تصوف جي بيش بها خدمت ڪئي ۽ پنهنجي توجهه سان ڪيترن ئي طالبن کي مولا ڏانهن رجوع ڪيو.

سنڌي ادب:-

ڪلهوڙن جي عهد ۾ سنڌي ادب ۽ خصوصاً سنڌي شعر ڪافي ترقي ڪئي. جيئن ته ڪلهوڙا مقامي باشندا هئا ۽ منجهائن ڪيترا

حڪمران علم دوست هئا تنهن ڪري انهن سنڌي ادب جي ترقي ۾ خاص دلچسپي ورتي. جيتوڻيڪ فارسي اڃا سنڌ جي دفتري زبان هئي ۽ سري ۾ شڪارپور ۽ ٻئي طرف ايران ۽ افغانستان جي اثر سبب فارسي دفتري ٻولي هجڻ ڪانسواءِ ادبي ۽ ثقافتي ٻولي پڻ هئي پر سنڌي عوام جي زبان هئي. ڪيترا سنڌي سگهڙ ۽ شاعر ان دور ۾ پيدا ٿيا جن جو ڪلام گهڻو ڪري نادرشاهه ۽ احمد شاهه ابدالي جي ڪاهن ۽ مدد خان پٺاڻ جي حملي سبب ضايع ٿي ويو پر تنهن هوندي به باقي مجموعه جيڪي ڪي ٿورو بچيو آهي سو انهن شاعرن جي زبان ۽ انداز تي ڪامل دسترس جو پتو ڏئي ٿو. سنڌي شعر ان عهد کان گهڻو اڳ شروع ٿي چڪو هو ۽ پهرين دور جي قديم شاعرن جهڙوڪ قاضي قادن (٩٥٨ هه) پير محمد لکوي (١٦٠٠ع)، شاهه ڪريم (م ١٠٣٢ هه) سنڌي شعر جي اڳي ماڻهن سان آشنا ڪرايو. سنڌ ۾ شعر جون خصوصيتون سادگي، تجنيس سر حرفي ۽ سنڌي لغت جي فراواني آهن. هن دور ۾ سنڌي شعر ڪافي ترقي ڪئي. انهي قديم شعر جي پهرين دور جي سادگي باقي ڪا نه رهي. هن دور جي شاعرن شعر ۾ رواني پيدا ڪئي ۽ ان ۾ تجنيس سر حرفي کانسواءِ ٻيون به صنعتون ڪتب آنديون. شاعرن مختلف مضمونن تي طبع آزمائي اڳي وانگر شعر جو هميشه صرف اخلاق ۽ تصوف موضوع نه رهيو. شاهه عنايت رضوي (م ١١٩٠). مون عيسو سنڌي جي عوامي قصن تي طبع آزمائي، ۽ مختلف سرن ۾ ڪلام چيو جن جو شاهه موضوع جي لحاظ کان مقلد آهي. شاهه عنايت رضوي پهريون سنڌي شاعر آهي جنهن مارئي ڳائي. سلطان العارفين خواجه محمد زمان لنواري (١١٢٥-١١٨٨ هه)، مخدوم عبدالرحيم گرهوڙي (١١٩٢م)

روحل فقير (١١٩٨ ھ)، صاحبڏنو فاروقي (م ١١٩٩ ھ) پنھنجي دور جا وڏا صوفي شاعر ھئا جن پنھنجي شعر ۾ تصوف جا باريڪ نقطا سمجھايا آھن. جيئن ته شعر نثر کان وڌيڪ جاذب ۽ موثر ٿئي ٿو تنھن ڪري ڪيترن ئي ديني عالمن ضرورت محسوس ڪري ملڪ جي عوام ۽ نومسلمن کي ديني مسئلا آسان نموني سمجھائڻ لاءِ پنھنجا ڪتاب منظوم ڪيا. ان قسم جي تبليغي شاعرن مان مخدوم محمد ھاشم (م ١١٧٤ ھ) صاحب تفسير پاره عم و تبارڪ، قوت العاشقين، فرائض اسلام، راحت المومنين، زادالفقير، ذبح شڪار مخدوم عبدالله صاحب ڪنز العبرت. ثمرالمنير وغيره، ابوالحسن (م ١١٩٢ ھ) صاحب مقدمة الصلاة وغيره، مخدوم ضياء الدين صاحب "ضياء الدين جي سنڌي" آھن. احسان لانگاھ ھالائي پھريون سنڌي مرثيه گو شاعر آھي جنھن جا مرثيا شاھ جي رسالي جي سرڪاري ۾ گڏ جي ويا آھن. ڪلھوڙو حڪمران ميان سرفراز (حڪومت ١٧٥٢-١٧٥٣ع) سنڌي مداح جو موجد آھي ۽ سندس مداح "پلا چم ھن غلام سنڌو سڏ سڄڻ تون" مشھور آھي. پھريون موزون سنڌي شاعر مخدوم عبدالرئوف ڀٽي ھالائي (م ١٦٨٢ع) ۾ ھن دور ۾ پيدا ٿيو جنھن جا موزون مولود اڄ ۾ شادين مرادن، عيدن ميلادن تي پڙھڻ ۾ ايندا آھن. مٿين شاعرن کانسواءِ آخوند عزيزالله متعلوي سنڌي نثر ۾ پنھنجو "تفسير قرآن" لکيو جو درحقيقت تفسير بدران قرآن مجيد جو ترجمو آھي. اھڙي ذھني ۽ ادبي ماحول ۾ شاھ صاحب اک کولي ۽ پنھنجي نغمن سان سنڌ کي مسحور ڪيائين ۽ سنڌي شعر ۾ اوچتو انقلاب آندائين. ھن نه صرف

Marfat.com

سنڌي زبان کي نون لفظن، ترڪيبن ۽ محاورن سان مالا مال ڪيو
۽ سنڌي شعر جي محدود دائره کي جديد اسلوب، نون مضمونن، گونا گون
خيالن، لفظي ۽ معنوي صنعتن، فطرت نگاري، حسن بيان ۽ انداز بيان
موسيقي، فلسفه ۽ ٻين شعر جي ضروري خوبين ۽ خصوصيتن سان متعارف
ڪرايو. انکي دوهي جي محدود دائره مان ڪڍي وائي، جي وسيع
ميدان ۾ آندائين. سنڌ جي عوامي قصن کي منظوم ڪري ماڪي
ڪردارن کي مشهور ڪيائين. سنڌن عمدي ۽ علحده نموني سيرت چٽي
۽ فطرت بيان ڪري پاڻ کي هڪ وڏو سيرت نگار ۽ انساني نفسيات
جو ماهر ثابت ڪيائين. مطلب ته شاه جي شعر جو خوبيون ۽ محاسن
سنڌس لاءِ ئي مخصوص آهن ۽ اهي ٻه يڪ وقت ٻئي ڪنهن ٻه سندس
متقدم، همعصر ۽ متاخر شاعر ۾ نه ٿا ملن. ان ڪري ئي شاه کي
سنڌي شاعرن جو سرتاج ڪري ليکيو ويندو آهي.

قصيده مدحيه در شان شاهه عبداللطيف ڀٽائي رحه.

(مرحوم مولوي نور محمد انور نظاماڻي).

١. ذره‌ءِ زنده دلي گر توه ۾ اي قوم آهه ڪو
ياد گيري تازه ڪر حضرت ڀٽائي شاهه جي.

٢. گرچه مردان - خدا کي نام، شهرت جو ضرور
حق اسان تي ٿو ڪرڻ خدمت ڀٽائي شاهه جي.

٣. عالم - روحانيت ۾ هي نه منجهه خدمت شمار
جو فقط سينگاريون تربت ڀٽائي شاهه جي!

٤. ٿو ڪريون هر امر ۾ گهرجي ته پوري پيروي
هو ٿهو هردم ڏسي همت ڀٽائي شاهه جي.

٥. فهم فوقيت نه پئو ڪوئي خيالات - خودي
فڪر سان مائل سدا فطرت ڀٽائي شاهه جي.

Marfat.com

٦. هئي نياز و عجز سان لبريز ۽ خالي صفا
طمع از بوئي انانيت پتائي شاهه جي.

٧. ڇا بيان ڪريان سنڌس اخلاق حسنه جي صفت
آهه خضر- راهه هر خصلت پتائي شاهه جي.

٨. مشرق و مغرب جي اندر تي مسلم بي گمان
قرب- مولا ۾ ڪماليت پتائي شاهه جي.

٩. ڏس ته ڪيئن ثابت ڪري ٿو ان جو هر حرف- ڪلام
فاذڪروني ۾ فنائيت پتائي شاهه جي.

١٠. گر گهرين اي طالب- حق لذت- ديدار- حق
صبح سانجهي ڪر سدا صحبت پتائي شاهه جي.

١١. پڙهه ۽ غور و فڪر يعني تون رسالو پٽ ڌڻي
جنهن جي ڏس هر بيت ۾ برڪت پتائي شاهه جي.

١٢. پڙهه خلوص- دل سان انور " قل هوالله احد "
ڪر ثواب ان جي ۾ تون نيت پتائي شاهه جي.

Marfat.com

پٽ ڌڻي.

(جناب رشيد احمد لاشاري).

۱ـ کين نور- ذات حق کان آ جدا عبداللطيف،
جي جدا ناهي تہ آ نور- خدا عبداللطيف.

۲ـ پٽ ڌڻي آل- نبي دنيا ۾ آهي آشڪار،
طائران- نظم سنڌي جو هما عبداللطيف.

۳ـ جذبہ توحيد جو مرڪز ۽ آ صوفي صفا،
پيشوائي سر گروهہ- اوليا عبداللطيف.

۴ـ آ سنڌس تصنيف پيغام- نجات ۽ ٻاڻ آهہ،
راهہ- آزادي جو ڪامل رهنما عبداللطيف.

۵ـ آ مصور فطرت- انسان جو نقاش- دهر،
ڪشتي- قوم و وطن جو ناخدا عبداللطيف.

۶ـ افصح الفصحا ڪليم- حق ٻڌيو آ سنڌ هو،
سڀ کان اول شاعر- رنگين نوا عبداللطيف.

۷ـ فيلسوفان- زمانہ آ ڪيو تسليم ايئن،
فلسفہ آهي خبر، آ مبتدا عبداللطيف.

۸ـ سنڌ جي شعرا ڏي پيغام- تخيل سان رشيد،
موڪلي هن وقت ڪا باد- صبا عبداللطيف.

Marfat.com

سنڌ جو سعدي (شاهه ڀٽائي)

(جناب حافظ محمد احسن)

١. شاعرانِ سنڌ جو سرتاج ۽ سردار شاهه
معرفت جي ملڪ جو ٿيو واقفِ اسرار شاهه
سنڌ جو موتي ۽ مالڪ سنڌ جو سينگار شاهه
صوفي و عارف ۽ عاشق عالم و دينداد شاهه
سنڌ جو سعدي ۽ حافظ ۽ عمر خيام آهه
هن جو گفتگو شاعرانه جڻ ٿيو الهام آهه.

٢. آسمانِ علمِ شرعي جو ڀٽائي آفتاب
معرفت جي عرشِ اعظم جو درخشان ماهتاب
سرِ مخفي کي ڪيائين بي حجاب و بي نقاب
شاعرانِ سنڌ جو "سرتاج" ٿيو انجو خطاب
عاشقِ صادق ۽ آهي عارفِ بالله شاهه
عالمِ علمِ حقيقت آهه حق آگاهه شاهه

٣. شعر آهي شاهه جو باطن جو بحرِ بيڪران
بيت پانهنجي ڪينڪي هي آيتون آهن عيان
هرڪو گفتگو هرڪو نڪتو آهه ٿيو گوهر فشان
سالڪن جي لاءِ تحفو، روح راحت، ارمغان
حب وطني، حب قومي سان ڀريل احسن ڪلام
فائدو جنهن مان ڪري حاصل ٿو هرهڪ خاص و عام.

Marfat.com

سنڌ ۾ تنهنجو ڏسان ٿو ڪونه همسر يا لطيف

(جناب محمد خان غني)

شاعران - سنڌ جو تون آهين رهبر يا لطيف
صوفين ۾ ڪونه ڪو تنهنجي برابر يا لطيف
عاشقان - حق جو تون آهين افسر يا لطيف
آهين بحر - علم جو تون ئي شناور يا لطيف

سنڌ ۾ تنهنجو ڏسان ٿو ڪونه همسر يا لطيف

جو نه ٿئي نازان توتي سنڌ ۽ سنڌي زبان
بخش جنهنکي آه تو کان ٿيو حيات - جاودان
جي نه پيدا راز مخفي جا ٿين ها رازدان
گنج - حڪمت سان ڪيئي ها ڪير گوهر يا لطيف

سنڌ ۾ تنهنجو ڏسان ٿو ڪونه همسر يا لطيف

شعر ۾ باريڪ نڪتن تي رسي تنهنجي نگاه
تنهنجي تلميحن اشارن تي چوي دل واه واه
شاعريءَ جي مملڪت جو تون برابر بادشاه
آسمان - علم جو اڪمل تون اختر يا لطيف

سنڌ ۾ تنهنجو ڏسان ٿو ڪونه همسر يا لطيف

شعر تنهنجي جو مٿاهون هن ڪري ٿيو مرتبو
جو ڪلام - پاڪ ۾ تنهنجو ڪيو تفسير تو

عبد ۽ معبود جي تو ڪيو تفاوت کي ڇڏو
راز جي قدرت رکيا، تون تنهنجو ماهر يا لطيف
سنڌ ۾ تنهنجو ڏسان ٿو ڪونہ همسر يا لطيف

علم عرفان جي حقيقت کي ڪيو تو برملا
آه ڇا راز- تصوف تنهنکي تو کوليو صفا
سا سچائي صاف جيڪا ٿي شرع جي اقتدا
نڪتئہ تحقيق جو تون نڪتہ پرور يا لطيف
سنڌ ۾ تنهنجو ڏسان ٿو ڪونہ همسر يا لطيف

طالب - تحقيق خاطر راهبر تنهنجو ڪلام
ابتدا نام - خدا سان آهي عبرت اختتام
ٿو پڙهي دل سان پرائي فيض هن مان عام جام
حق جي تعليم سان پر تنهنجو دفتر يا لطيف
سنڌ ۾ تنهنجو ڏسان ٿو ڪونہ همسر يا لطيف

زهد و تقويٰ ۾ ملڻ آهي عبث تنهنجو مثال
خوش رهين هر حال ۾ توڙي رهين تون خستہ حال
تو ڦٻوليو ڪينڪي دنيا سندو مال ومنال
سور ۽ سختيون پسند ڪيا پنهنجي خاطر يا لطيف
سنڌ ۾ تنهنجو ڏسان ٿو ڪونہ همسر يا لطيف

سنڌ ۾ تون جيئن ٿئين والي ولايت جو ڌڻي
تيئن نہ ڪو آهي ٻيو ڪامل ڪرامت جو ڌڻي
باليقين تو بعد نہ آيو ڪو هدايت جو ڌڻي
ٿيا طريقت جا طريقا تو کان ظاهر يا لطيف
سنڌ ۾ تنهنجو ڏسان ٿو ڪونہ همسر يا لطيف

Marfat.com

جنهن امارت کي ڦٽو ڪيو، تون اُهو آهين امير
بادشاهيءَ کان مٿي جنهن مرتبي وارو فقير
رهبر عالم چوان توکي ٿو دستگير
تون خدائي حڪم جو ٿيو آهين مظهر يا لطيف
سنڌ ۾ تنهنجو ڏسان ٿو ڪونہ همسر يا لطيف

ڪير آهي جيڪو پنهنجي سر جي قرباني ڪري
ڪير آهي جو اچي ڏڙ کي اڏيءَ تي ٿو ڌري
ڪامندي ڪوري ۾ آهي ڪير جنهنجي دل ٺري
تو سوا ڏسجي نہ ڪو اهڙو ٿو ڏهسر يا لطيف
سنڌ ۾ تنهنجو ڏسان ٿو ڪونہ همسر يا لطيف

ڪير آهي جو گهوڙي ڪن ۾ ٿو گهاتوءَ جي مثال
ڪاپڙين ڏاران وڃائي ڪير پنهنجو روئي حال
آه وڻجارن سوا ٿي زندگي جنهنجي وبال
سنهن خدا جو سو تہ تون، داتا جو دلبر يا لطيف
سنڌ ۾ تنهنجو ڏسان ٿو ڪونہ همسر يا لطيف

ديس ڏارئين ۾ رهين تون ويس مارئيءَ جو وٺي
قيد ۾ جا بند ۾ ساڳي اُها سختي سٺي
جان پنهنجي تي جلائي ٻره واري تو ٻٺي
پر ڪڏي تو ڪين هرگز پاڻ ٻاهر يا لطيف
سنڌ ۾ تنهنجو ڏسان ٿو ڪون همسر يا لطيف

Marfat.com

ڪا گهڙي گذري نہ جنهن ۾ سوز ۽ ساڙي ۾ تون
رات جو راڻي جي خاطر روڄ ۽ راڙي ۾ تون
ڏينهن جو ڪلون ڪندو هلندو وتين ماڙي ۾ تون
سات سورن جا ڪٽي ڏوريا تو ڏونگر يا لطيف

سنڌ ۾ تنهنجو ڏسان ٿو ڪو نہ همسر يا لطيف

لعل تي ليلا وڃايو ور نہ ورسايس وري
هار تي هرڪي تہ تنهن کي سور ۽ سختي سري
ڪير تون ڪارون ڪندي منڌ نيٺ ويئي اُت مري
تو تہ روئي پنهنجو ريجهايو جنيسر يا لطيف

سنڌ ۾ تنهنجو ڏسان ٿو ڪو نہ همسر يا لطيف

ڪير آهي ساز تي سرڄي ڏنو جنهن سراڄي
سور سورٺ جان ڪٽي سر ٻاڻ ٿيو ٻختو ٻاڇي
ٻول ٻيجل سان ٻڌل تي مرد هو ٻيٺو ماڇي
جيئن تہ مون جاچي ڏٺو سو تون دلاور يا لطيف

سنڌ ۾ تنهنجو ڏسان ٿو ڪو نہ همسر يا لطيف

دور تنهنجو شان آهي عقل کان ادراڪ کان
ڪيئن ڀلا تعريف تنهنجي ڪو ڪري سگهندو بيان
عام توکي عام لفظن ۾ ڪري ٿو ٿيو عيان
مرتبو تحقيق جاڻي تنهنجو داور يا لطيف

سنڌ ۾ تنهنجو ڏسان ٿو ڪو نہ همسر يا لطيف

Marfat.com

دل منجھان اهڙي صدا نڪري ٿي منهنجي ٻار ٻار
معرفت جي مئي منجھان ڪا سرڪ تون ساقي پيار
ٿي وڃان مدهوش، مدهوشيءَ ۾ پسجي جلوه يار
تون عطا ڪر منهنجي دل کي اهڙو اوج يا لطيف

سنڌ ۾ تنهنجو ڏسان ٿو ڪونه همسر يا لطيف

اي غني دل سارا جو تنهن نڪته پرور تي سلام
طالب - حق بي ريا محبوب داور تي سلام
جو سخي صاحب سخا جو، اهڙي سرور تي سلام
بي بدل عالم ولي سهڻا سخنور يا لطيف

سنڌ ۾ تنهنجو ڏسان ٿو ڪونه همسر يا لطيف

پٽ ڌڻي سنڌ جي شاعرن جو سرتاج.

(جناب احمد خان آصف.)

١- شاعران- سنڌ جو سرتاج حضرت پٽ ڌڻي،
داد لو درويش صوفي با صداقت پٽ ڌڻي.

٢- شرع کان باهر نه هو، اڄڪلهه جي صوفين وانگيان،
با خبر صوفي سگهورو با شريعت پٽ ڌڻي.

٣- منزلون ناسوت ۽ جبروت ۽ ملڪوت جون،
طي ڪري لاهوت اندر ڪئي سڪونت پٽ ڌڻي.

٤- ڪو پڙهائي ڪيس ڪوني ڪو سندي لاان لطيف،
ڪو سندي تو شاه سهڻو گهوٽ حضرت پٽ ڌڻي.

٥- تي گهرپائين هي دعا "ڪر سنڌ تي سائين سڪار"
ملڪ سان ڪيڏي نه رکندڙ هو محبت پٽ ڌڻي.

٦- پائرو هي بيت ناهن آيتون سمجهو ڪري،
شعر پنهنجي لئي اها ڪئي آ وصيت پٽ ڌڻي.

٧- صوفيانه نڪته ناهن بس رکيو در شعر شاه،
زندگي جي پهلوهر جي ڪئي وضاحت پٽ ڌڻي.

٨- هوند و سگهيو سو جنهين جو عشق ٿيو الله سان،
تو ڪري آصف اها سڀ کي هدايت پٽ ڌڻي.

شاه عبداللطيف جي شان ۾ قصيده

جناب ميرزا گل حسن (احسن ڪربلائي)

خضر راه - عاشقان عبداللطيف
صدر بزم - عارفان عبداللطيف

آهي مخدوم - جهان عبداللطيف
بيگمان غوث - زمان عبداللطيف

شاعر - شيرين زبان عبداللطيف
بي بدل جادو بيان عبداللطيف

نڪته آموز - فصاحت نڪته رس
نڪته سنج و نڪته دان عبداللطيف

جنهنجي ٿي طبع رسا سڀ ڪان الڳ
ڪئي جدا جنهنجي زبان عبداللطيف

پنهنجي دريائي معاني ڪان سدا
جا رکي طبع - روان عبداللطيف

پنهنجي دنيائي سخن ۾ سڀني ڪان
ڪئي جدا طرز- بيان عبداللطيف

Marfat.com

آهي سنڌي شاعري جي جسم جو
بيگمان روح - روان عبداللطيف

نظم جي ميخانئہ رنگين سنڌ ۾
آهي سو پير - مغان عبداللطيف

آيئہ تسخير دل جنهن جو ڪلام
آهي سو معجز بيان عبداللطيف

بخش ڪئي جان - سخن کي دائما
زندگئي جاودان عبداللطيف

معرفت جي راز ڪان واقف آهي
رمز رب جو راز دان عبداللطيف

اهل - دل ۽ اهل - نظر اي گل حسن
ٿا مڃين اهل - زبان عبداللطيف

Marfat.com

لطيف.

(جناب الله بخش عقيلي "سرشار" ٺٽوي)

ڀر معرفت سان آهہ پيالو لطيف جو
ساقيءِ فيض - سنڌ ٿيو نالو لطيف جو

ليليٰ ڀي آهي سنڌ ۽ شيرين ڀي آهي سنڌ
عشاق ۾ ٿيو عشق نرالو لطيف جو

سڀ پورهيا لطيف سندا ساڀ رب ڪيا
قادر ڪيو قبول ڪشالو لطيف جو

پائين تہ معرفت جو ملي روح کي سبق
تان غور ساڻ پڙهہ تون رسالو لطيف جو

سنڌي ادب کي اُن کان مليو آهہ ڇا شرف
جو مستند ٿئي ٿو حوالو لطيف جو

اسرار - گنج - علم جي ڪنجي لطيف وٽ
صندوق - علم - سنڌ تي تالو لطيف جو

پرنور ٿيندي سنڌ جي سرشار ڪنڊ ڪنڊ
اوندهہ تي ڇانئبو جو اُجالو لطيف جو

Marfat.com

شاهه عبداللطيف رح.

(ميرزا علي بخش ڪوثر حيدرآبادي).

شاعرن جو سنڌ ۾ سردار شاهه عبداللطيف
۽ عروض - نظم جو سينگار شاهه عبداللطيف.

شاعرن سرتاج پنهنجو اڳي ڪو ٿيو سنڌ ۾
شعر اهڙو پنهنجو ڪيو اظهار شاهه عبداللطيف.

صنعت - تجنيس حرفي ڪي ڪيئين ترتيب وار
شاعري جو نو گل - گلزار شاهه عبداللطيف.

روح راڳن کان ڪڍهن راحت سان ريجهائي ڇڏي
ڪڏ ڇيا ٿي بيمث بي اختيار شاهه عبداللطيف.

جنهنجي وائي کان سوا بي وات وائي ڪا نه هئي
بي پرين ۾ ري ڪا نه ڪئي گفتار شاهه عبداللطيف.

پنهنجي پت ڪي پت هٽي منهن ڪيئين مريدن جو متي
هو اڙين جو آسرو آڌار شاهه عبداللطيف.

سيد - عالي نسب والا حسب اعليٰ ڪسب
سادگيءَ سان پر رکيو وهنوار شاهه عبداللطيف.

پرت جو پيالو پرين پنهنجي پياريس پيار مان
هو لڏو لوچي پرين هڪوار شاهه عبداللطيف.

اوليا الله جو، آهي ولي، قطب - زمان
نيڪ نيت آهي نيڪوڪار شاه عبداللطيف.

پٽ ڏٺي آهي پيارو پرجهلو پيڪس سنڌو
سو پٽائي گهوٽ هو مهندار شاه عبداللطيف.

اڻ پڙهيل اُنکي جهالت کان جون ٿا اڻ پڙهيل
ورنه هو عالم ۽ فاضل ڪار شاه عبداللطيف.

سنڌ جا هندو ۽ مسلم پئي مٿس شيدا ٿيا
هو سڀن جو دل گهريو دلدار شاه عبداللطيف.

ڪيا لکين لائق لطيف اُن عبد پنهنجي تي مدام
ورد جنهنجو نانءُ ڪيو هر بار شاه عبداللطيف

پاڻ ۾ پنهنجو پرين لوڇي لڌائين لطف سان
دوست جو دائم ڪيو ديدار شاه عبداللطيف.

من ڪيو هو ياد ۽ هنکي ڪري سڀڪو ئي ياد
سو هنن ميلن ڪيو اظهار شاه عبداللطيف.

سو ڪرامت جو ڪڪر جنهن تي وسي اُنهنکي رچي
گودڙي ۾ لعل گوهر بار شاه عبداللطيف.

ٿا چون درويش هو مان تو چوان درويش هو
بحر- عصمت جو در- شهوار شاه عبداللطيف.

معرفت جو جام ڪوثر ساقي - ڪوثر ڏنو
جنهن کان ٿي ويو مست ۽ سرشار شاه عبداللطيف.

پيام - لطيف

(جناب مخدوم محمد زمان صاحب طالب المولي)

دماغ کي ٿو تراوت ڏئي پيام - لطيف
پئي ٿو روح ۾ آب - زلال - جام - لطيف
لطيف آهي سچو راز طالب المولي
صدا سروش جي مضمر ته - ڪلام - لطيف

Marfat.com